

Mogen ouderen ook meedoen

Advies 33

Den Haag, december 2004

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) is de adviesraad van het Kabinet en de Staten-Generaal op het gebied van maatschappelijke participatie en stabiliteit. De RMO adviseert zowel gevraagd als ongevraagd over de hoofdlijnen van beleid. De RMO bestaat uit negen onafhankelijke kroonleden: de heer prof. dr. H.P.M. Adriaansens (voorzitter), mevrouw Y. Koster-Dreese (vice-voorzitter), mevrouw ir. Z.S. Arda, mevrouw prof. dr. J. van Doorne-Huiskes, mevrouw mr. D.A.T. van der Heem-Wagemakers, de heer drs. H.J. Kaiser, de heer prof. dr. W. van Voorden, de heer drs. S. Vos en de heer prof. dr. M. de Winter.

De heer dr. K.W.H. van Beek is algemeen secretaris van de Raad.

Parnassusplein 5
Postbus 16139
2500 BC Den Haag
Tel. 070 340 52 94
Fax 070 340 54 46
rmo@adviesorgaan-rmo.nl
www.adviesorgaan-rmo.nl

Auteursrecht voorbehouden

© Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Den Haag 2004

© Sdu Uitgevers, Den Haag 2004

Niets in deze uitgave mag worden openbaar gemaakt of verveelvoudigd, opgeslagen in een dataverwerkend systeem of uitgezonden in enige vorm door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder toestemming van de RMO.

Voorwoord

Op verzoek van het kabinet adviseert de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) in dit rapport over de participatie van ouderen. In de recente discussies over VUT en prepensioen zijn partijen soms lijnrecht tegenover elkaar komen te staan. De Raad brengt met dit advies twee onderwerpen onder de aandacht die in deze discussies onderbelicht zijn gebleven. In de eerste plaats zou de discussie over activiteiten van ouderen niet voorbij mogen gaan aan onbetaalde activiteiten die ouderen verrichten: vrijwilligerswerk en mantelzorg. In de tweede plaats is de Raad ervan overtuigd dat overheidsbeleid met betrekking tot vergrijzing veel meer zou kunnen aansluiten bij de mogelijkheden en wensen van ouderen zelf om te participeren. De RMO wil met dit advies aangeven hoe dat zou kunnen.

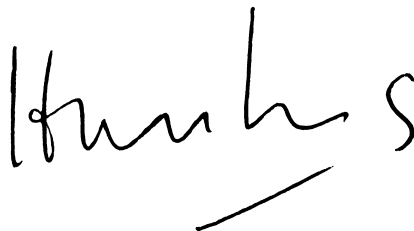
Het advies is mede gebaseerd op twee achtergrondstudies die op verzoek van de RMO zijn verricht en die als bijlage bij dit rapport zijn gevoegd. De Stichting Economisch Onderzoek (SEO) van de Universiteit van Amsterdam heeft de financiële prikkels bestudeerd die een rol spelen bij het al dan niet vervroegd uittreden van werknemers. De invloed van deze prikkels blijkt groter dan veelal wordt aangenomen. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) onderzocht de tijdsbesteding van ouderen, in het bijzonder de tijd besteed aan betaald en onbetaald werk en aan mantelzorg. De onderzoekers berekenden mogelijke verschuivingen in het vrijwilligerswerk als ouderen meer zouden participeren op de arbeidsmarkt. De Raad dankt de onderzoekers voor hun inzet en deskundigheid: A. Heyma en I. Groot (SEO) en K. Breedveld, M. de Klerk en J. de Hart (SCP). Daarnaast hebben we inspiratie geput uit vier rondetafelgesprekken met ouderen, die ons vertelden over hun activiteiten en motivaties. Deze gesprekken werden georganiseerd door A. Bout, die gedurende de eerste helft van 2004 als stagiair bij de RMO heeft gewerkt (zie bijlage 4). Mw. K. Pelleboer heeft het beleid geïnventariseerd dat op het gebied van levensloop, VUT en prepensioen wordt gevoerd. Zij was als trainee voor zes maanden verbonden

aan de Raad. Tot besluit hebben we gebruik mogen maken van de kennis en ervaring van enkele deskundigen op het gebied van ouderen en arbeid. De Raad dankt hen allen voor hun waardevolle commentaar op eerdere versies van dit advies.

De commissie die het advies heeft voorbereid, bestond uit:

Mw. prof. dr. J. van Doorne-Huiskes (raad)
Mw. mr. D.A.T. van der Heem-Wagemakers (raad)
Mw. Y. Koster-Dreese (raad)
Dhr. drs. F. Vos (raad)
Dhr. dr. K.W.H. van Beek (secretariaat)
Dhr. drs. J.Y.J. van Bemmelen (secretariaat)
Mw. dr. M. Mootz (secretariaat)

De verantwoordelijkheid voor het advies berust bij de Raad.

prof.dr. H.P.M. Adriaansens
voorzitter

dr. K.W.H. van Beek
secretaris

Inhoud

1	<i>Inleiding</i>	9
1.1	Negatieve beeldvorming	10
1.2	Ouderen langs de zijlijn	12
1.3	Opbouw van dit advies	13
2	<i>Wat doen ouderen?</i>	15
2.1	Overzicht van activiteiten	15
2.2	Werkenden en niet-werkenden vergeleken	19
2.3	Conclusie	20
3	<i>Wensen van ouderen</i>	23
3.1	Het Zwitserlevenideaal	23
3.2	Een grote verscheidenheid aan wensen en mogelijkheden	24
3.3	Conclusie	27
4	<i>Belemmeringen</i>	29
4.1	Cultuuromslag nodig	29
4.2	Voordelen van non-participatie	32
4.3	Hindernissen bij herintreden of veranderen	33
4.4	Belemmeringen om deel te nemen aan vrijwilligerswerk	35
4.5	Conclusie	36

5	Visie, mogelijkheden en suggesties	37
5.1	Visie	37
5.2	Participatie subsidiëren	38
5.3	Investeren in volgtijdelijke banen	40
5.4	De leeftijdsgrens van 65 jaar te lijf gaan	41
5.5	Loopbaan verlengen	42
5.6	Voorbeelden scheppen	42
5.7	Conclusie	43
	Literatuur	45
Bijlage 1	Adviesvraag	49
Bijlage 2	Financiële prikkels voor werknemers bij uittrekking <i>I. Groot en A. Heyma</i>	53
Bijlage 3	Ouderen en maatschappelijke inzet <i>K. Breedveld, M. de Klerk en J. de Hart</i>	103
Bijlage 4	Geraadpleegde deskundigen	193
	Overzicht van uitgebrachte adviezen	197

Samenvatting

Met dit advies wil de RMO een weg banen naar een samenleving waarin ouderen gelijkwaardiger kunnen meedoen: naar vermogen, bouwend op hun idealen en gebruikmakend van hun wensen en hun mogelijkheden. Dit is geen gemakkelijke weg, aangezien de wensen en mogelijkheden van ouderen om mee te doen in de samenleving steeds meer zijn bedolven onder tegenstellingen rond thema's als 'verworven rechten', 'dwang tot werken' en 'solidariteit'.

Al een jaar of twintig waarschuwen wetenschappers en andere deskundigen voor de tijd waarin het aandeel ouderen de draagkracht van de samenleving te boven zal gaan. Sinds het najaar van 2004 is de vergrijzing dan echt 'onder ons'. Waarschuwingen hebben in het verleden meestal niet tot brede maatschappelijke commotie geleid, maar vandaag de dag wel. Daarom is het belangrijk om te bedenken hoe we moeten omgaan met een samenleving waarin ongeveer een kwart van de mensen 65 jaar of ouder is. Dan kunnen we ook proberen een antwoord te vinden op de vraag of we mensen moeten dwingen langer te werken. Zijn er ook alternatieven? De RMO schetst zo'n alternatief in dit advies.

Uit het onderzoek dat de RMO voor dit advies liet doen, blijken twee zaken. Ten eerste blijken mensen hun portemonnee te volgen: als we mensen subsidiëren om het arbeidsproces te verlaten, dan doen ze dat ook. Ten tweede blijken mensen allerlei activiteiten te ontwikkelen om toch mee te blijven doen: vrijwilligerswerk, mantelzorg en zelfs betaald werk, terwijl ze voor hetzelfde geld met VUT of (pre)pensioen hadden kunnen gaan. Het totaal van al deze activiteiten die oudere burgers verrichten, blijft echter ver achter bij hun mogelijkheden. Dat is onwenselijk, omdat ouderen die niet door hun netwerk bij de samenleving worden betrokken, al snel achter de geraniums wegwijnen: een ongezonde situatie voor henzelf en ook niet wenselijk vanuit het perspectief van burgerschap en maatschappelijke participatie.

De RMO concludeert dat burgers om verschillende redenen graag maatschappelijk actief zijn. Daarom is het de kunst om institutionele randvoorwaarden te creëren waardoor mensen hun wensen kunnen omzetten in een activiteit die bij hen past.

Om ouderen de kans te geven volwaardig mee te gaan of blijven doen in de samenleving, stelt de RMO vijf ontwikkelingslijnen voor:

- *participatie subsidiëren*
In plaats van uitkeringen te koppelen aan inactiviteit, zouden ze aan activiteit gekoppeld moeten worden.
- *investeren in elkaar opvolgende banen*
Mensen zouden eerder in hun loopbaan naar een baan kunnen overstappen die ze langer kunnen behouden. De overheid kan de switchkosten op een aantal manieren verlagen.
- *de grens van 65 jaar te lijf gaan*
Zonder de rechten te veranderen die op de 65ste verjaardag ingaan, zijn er veel mogelijkheden om ouderen ook na hun 65ste te laten participeren in betaalde en onbetaalde activiteiten.
- *loopbaan verlengen*
Meer in het algemeen zou de overheid randvoorwaarden kunnen scheppen waardoor mensen hun werk niet in een soort snelle sprint organiseren. Ze kunnen betaalde en onbetaalde activiteiten naar eigen inzicht gelijkmatiger over hun leven spreiden.
- *voorbeelden scheppen*
De overheid moet zelf voorbeelden scheppen van arbeidsomgevingen – bijvoorbeeld in de zorg – waarin ook mensen van boven de 65 jaar werkzaam zijn.

De RMO is van mening dat hij met deze geschetste ontwikkelingslijnen twee vliegen in één klap kan slaan: ouderen kunnen meer en langer actief blijven deelnemen aan het maatschappelijk verkeer én het probleem van de kosten van de vergrijzing zal worden ondervangen.

1 Inleiding

De vergrijzing van de samenleving staat volop in de belangstelling. Helaas spitst de discussie zich toe op de betaalbaarheid van allerlei voorzieningen tegenover de opgebouwde rechten van mensen. Hiermee dreigen we voorbij te gaan aan essentiële punt: de vraag of mensen in voldoende mate meedoen in de samenleving. Meedoen in de vorm van betaald of onbetaald werk is essentieel voor mensen zelf, zodat zij een zinvolle invulling aan hun bestaan kunnen geven. Dit is ook essentieel voor de samenleving, en niet alleen vanwege de betaalbaarheid van voorzieningen. De discussie over vergrijzing verdient het om breder te zijn dan een discussie over betaalbaarheid.

Voor sommige mensen is pensioen echt een ramp. De schoonmaakster van een kantoor nam regelmatig haar gepensioneerde vader mee. Die hielp liever mee in wat ook zijn eigen vak was geweest dan dat hij zonder werk thuis wilde gaan zitten. Zonder enige vergoeding sleepte hij dan met stofzuiger en dweil door het pand en hij genoot ervan.

Het kabinet-Balkenende II heeft stevig ingezet met zijn voornemens om tegen te gaan dat oudere werknemers vervroegd uitreden. Het kabinet is hierbij in conflict gekomen met de vakbonden over de voorgenomen maatregelen. Dit conflict heeft iedere Nederlandse burger duidelijk gemaakt dat er zoiets als een vergrijzingsvraagstuk bestaat. Daarbij is ook duidelijk geworden dat over het antwoord op deze vraag maatschappelijk nog weinig consensus bestaat. Het vergrijzingsvraagstuk blijft, ook nadat op 5 november 2004 het Sociaal Akkoord werd gesloten.

Dat de bevolking het moeilijk vindt de maatregelen van het kabinet te accepteren, blijkt onder meer uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2004 (SCP 2004). Dit rapport laat een kloof zien tussen de verwachtingen en de wensen van mensen. Zo verwacht 66 procent van hen dat de pensioenleeftijd in 2020 boven de 65 jaar zal liggen, terwijl slechts 9 procent dat wenst. En 59 procent verwacht

ook dat gepensioneerden dan AOW-premie moeten betalen, terwijl maar 24 procent dat wenselijk vindt.

Het dominante perspectief is daarmee dat ouderen zo vroeg mogelijk tegen een aantrekkelijke vergoeding van hun welverdiende oude dag willen gaan genieten, terwijl de samenleving die ouderen wil dwingen om mee te betalen aan dure voorzieningen. Deze karikatuur heeft maar al te veel ingrediënten in zich om zichzelf waar te maken¹. Als mensen zich echt gedwongen gaan voelen om 'te pakken wat ze pakken kunnen', zal de vergrijzing tegen de intenties in juist onbetaalbaar worden. In dit advies willen we daarom alternatieven verkennen om de hierboven geschetste situatie ten goede te keren.

1.1 Negatieve beeldvorming

Belangrijk is in dit verband de veelal negatieve beeldvorming over ouderen. Die werkt in de hand dat ouderen in het politieke debat besproken worden als weerbarstige entiteiten die gedwongen moeten worden om dingen te doen die ze zelf 'vast niet willen'. Zo worden ouderen vooral in verband gebracht met de stijgende uitgaven voor de AOW, de zorgkosten en een onbetaalbare VUT en (pre)pensioen.

Ook op de arbeidsmarkt hebben de oudere werknemers het moeilijk. Werkgevers vinden ze te duur (uurloon-prestatieverhouding) en te weinig flexibel. Zij zijn niet bereid via opleidingen in oudere werknemers te investeren, omdat zij heel rationeel de kans gering achten dat zij deze investeringen terug kunnen verdienen. Oudere werknemers belemmeren bovendien dat jong talent kan doorstromen.

Een negatief beeld van ouderen zien we bijvoorbeeld ook terug in het marketinggedrag van delen van het bedrijfsleven. Zij richten zich bij uitstek op jonge

1. Ter illustratie een kop uit De Telegraaf van 30 oktober 2004: 'Generatieoorlog dreigt. Babyboomers zware last voor jongeren; orkaan van ellende komt op jeugd af'.

ren en jongvolwassenen. Veel aanbieders van goederen en diensten weten wel dat ouderen een interessante doelgroep voor hun producten zouden kunnen zijn, maar weten niet hoe ze hen kunnen aanspreken. Ouderen zijn dan al snel een problematische groep die moeilijk met reclame te vangen is en nauwelijks bereid is om vertrouwde merken te verruilen voor nieuwe.

Tot slot blijkt een groeiend aantal ouderen het land te verlaten om zich in warmere oorden rond de Middellandse Zee te vestigen of zich te laten opnemen in een daar gevestigd verzorgings- of verpleeghuis om de wachtlijsten in eigen land te omzeilen. Daar wordt dan voornamelijk afgunstig of zorgelijk over geschreven.

Voor sommige mensen is de leeftijd van 65 jaar geen grens. Mevrouw V. bijvoorbeeld doet al haar hele leven vrijwilligerswerk. Dat ze intussen de pensioengerechtigde leeftijd is gepasseerd, maakt niets uit voor haar werk voor de Alpha-cursussen, die mensen bekend maken met het christendom.

Al met al lijken babyboomers en zorgbehoevende ouderen voornamelijk als profiteurs te worden neergezet. De samenleving gaat daarmee voorbij aan de bijdragen die deze mensen in het verleden aan de samenleving hebben geleverd, nog steeds leveren of niet meer mogen leveren omdat ze plaats hebben moeten maken voor jongeren.

Deze beeldvorming is echter in hoge mate het gevolg van beleid waarin ouderen decennia lang met subsidies naar de zijlijn van het maatschappelijk leven zijn gedirigeerd. Dit is schadelijk voor de samenleving, omdat we het potentieel van ouderen voor de samenleving hierdoor over het hoofd zien. En dit is schadelijk voor ouderen zelf, omdat ze daarmee al te gemakkelijk in een vereenzaamde of afhankelijke positie geraken. Het in het verleden gevoerde beleid maakt het vervolgens moeilijk om randvoorwaarden te scheppen om hun potentieel te benutten. De RMO wil met dit advies een poging doen om dit potentieel zichtbaar te maken en een begin te maken met de ontwikkeling van randvoorwaarden die ouderen uitnodigt mee te doen.

1.2 Ouderen langs de zijlijn

Vroeggepensioneerden zijn over het algemeen tevreden met de hoogte van hun VUT-uitkering en met het feit dat ze gestopt zijn met werken. Toch is de arbeidsmarkt wel zo georganiseerd dat de grote meerderheid van de oudere werknemers betrekkelijk vroeg op een zijspoor wordt gerangeerd.

Meestal eerst in een vroeg stadium binnen het bedrijf en vervolgens binnen de samenleving.

Voor sommige mensen bestaat er geen pensioen. De schilder Karel Appel bijvoorbeeld werkt op zijn 83ste nog net zo regelmatig – en in hetzelfde vak – als dertig of vijftig jaar eerder.

De VUT-regelingen die de afgelopen twee decennia het kader hebben gevormd waarbinnen oudere werknemers betaald werk doen, moeten toch vooral gezien worden als een omvangrijke aanmoedigingspremie om het arbeidsproces bij de eerste mogelijkheid te verlaten. Veel oudere werknemers hebben dat ook gedaan: ze voelden zich gedwongen te vertrekken of ze voelden zich aangetrokken door het inmiddels spreekwoordelijke Zwitserlevengevoel. In de loop van de jaren negentig versoberden de VUT-regelingen echter enigszins door een hogere leeftijd van uittreden. Soms werden de VUT-regelingen omgebouwd tot flexibele pensioneringsregelingen. Het gevolg was dat meer oudere werknemers langer betaald werk verrichtten. In 2003 werkte per saldo 39 procent van de mensen met een leeftijd tussen de 55 en 65 jaar.

Behalve betaald werk doen ouderen ook onbetaald werk: vrijwilligerswerk en mantelzorg. De 50- tot 70-jarigen verrichten zo'n 40 procent van de totale hoeveelheid onbetaald werk in Nederland. Toch is dit voor de meesten van hen geen dagvullende bezigheid. Gemiddeld gaat het om drieënhalf uur per week.

Voor sommige mensen bestaat het pensioen helemaal niet. Zo werd het stadsblad bij een van de auteurs van dit advies altijd in de bus gedaan door een meneer van bijna tachtig. In weer en wind deed hij zijn ronde, en was trots dat hij deze taak nog steeds uitvoerde.

Mensen die (nog) betaald werk verrichten, werken iets minder uren onbetaald dan zij die geen betaald werk (meer) doen. De groep van 70-plussers is overigens bijna net zo actief in het vrijwilligerswerk als de 50- tot 70-jarigen. Tellen we de onbetaalde en betaalde activiteiten van ouderen bij elkaar op, dan ontstaat een beeld van de maatschappelijke inzet van ouderen: gemiddeld zo'n zeventien uur per week voor de groep van 50 tot 70 jaar.

Er lijkt al met al een groot onbenut potentieel te zijn. Meer ouderen van 50 tot 70 jaar kunnen een bijdrage aan de samenleving leveren. Ook kunnen de bijdragende ouderen gemiddeld meer uren per week werken. Het gaat dan om zowel betaald werk als vrijwilligerswerk als mantelzorg. De RMO wil met dit advies suggesties doen om dit potentieel te benutten. De Raad kiest daarbij bewust een andere invalshoek dan gebruikelijk is in het vergrijzingsdebat. De RMO vreest dat het niet zal lukken om het potentieel van onze ouderen aan te boren als eenzijdig de nadruk wordt gelegd op de kosten die ouderen veroorzaken en gefocust wordt op een dwang tot werken. Integendeel: het zal oudere werknemers juist aanzetten om – nog meer dan nu – de zekerheid van een VUT-uitkering of andere uitkering te verkiezen boven een onzekere toekomst op een voor hen ongunstige arbeidsmarkt. Om deze redenen gaat de RMO in dit advies op zoek naar mogelijkheden om te bouwen op de wensen van ouderen om te participeren.

1.3 Opbouw van dit advies

Voordat we ingaan op de vraag hoe de participatie – in betaalde en onbetaalde activiteiten – van ouderen kan worden verhoogd, willen we ons eerst oriënteren op wat ouderen nu eigenlijk zoal doen. Hierbij ligt de nadruk op mensen van 50 tot 70 jaar. Vooral deze groep wordt geassocieerd met de vergrijzende omvangrijke naoorlogse babyboomgeneratie. De RMO gaat na hoeveel van deze babyboomers deelnemen aan het arbeidsproces en op welke andere manieren zij participeren in de samenleving. Over de activiteiten van de 50- tot 70-jarigen gaat hoofdstuk 2. Vervolgens gaan we in hoofdstuk 3 in op de wensen van ouderen zelf. In hoofdstuk 4 inventariseren we enkele belemmeringen

die ouderen ondervinden bij de participatie in betaald en onbetaald werk. De gegevens van deze drie hoofdstukken vormen de ingrediënten voor de visie van de RMO op het adviesvraagstuk (hoofdstuk 5). In dat hoofdstuk formuleert de RMO zijn ideeën over de wijze waarop het potentieel van ouderen in de samenleving meer tot zijn recht zou kunnen komen.

Voor sommige mensen is (vervroegd) pensioen echt een zegen. Eindelijk is daar de mogelijkheid om naar dat lang gedroomde huisje in Spanje te verhuizen en lekker te genieten van de mediterrane cultuur.

2 Wat doen ouderen?

2.1 Overzicht van activiteiten

In dit advies kijken we naar de maatschappelijke participatie van ouderen. Hiermee doelt de RMO op alle maatschappelijke activiteiten van mensen, zowel betaald als onbetaald. 'Onbetaalde activiteiten' of 'onbetaalde inzet' gebruiken we hier als verzamelterm voor politieke participatie, vrijwilligerswerk, informele hulp (ook wel mantelzorg genoemd) en zorg voor kleinkinderen. Dit hoofdstuk geeft een overzicht dat in belangrijke mate is gebaseerd op bijlage 3 van dit advies (Breedveld, de Klerk en de Hart 2004).

Tabel 1: Tijdsbesteding naar leeftijd in uren per week, 2000*

Totaal	<50	50-59	60-69	70+
Persoonlijke activiteiten	77	79	81	85
Huishouden/zorg	20	19	23	25
Televisie kijken	11	13	15	18
Sociaal verkeer buitenshuis	13	13	15	14
Hobby's	6	8	11	11
Lezen	3	5	7	8
Betaalde arbeid	29	21	6	1
Vrijwilligerswerk, mantelzorg	1	2	4	3
Sociaal verkeer huisgenoten	2	2	2	2
Sport, fietsen, wandelen	2	2	2	1
Onderwijs	2	1	1	1
Audio/radio	1	1	1	1
Pc/internet	2	2	1	1
Totaal	168	168	168	168

* Door afronding tellen niet alle cijfers in de kolommen op tot het totaal van 168 uur per week

Bron: SCP, bijlage 3 bij dit advies, tabel 3.1, 3.8 en 3.9

Tabel 1 biedt u een overzicht van de uren die mensen (ingedeeld naar leeftijdscategorieën) per week besteden aan activiteiten. De volgorde daarvan is gebaseerd op de activiteiten waaraan de leeftijdscategorie 60 tot 69 jaar de meeste tijd besteedt. Zoals iedereen besteden ook ouderen de meeste tijd aan persoonlijke activiteiten: persoonlijke hygiëne, eten en slapen. Daarna komen huishouden (23 uur), televisie kijken (15 uur), betaald werk (6 uur), vrijwilligerswerk en mantelzorg samen (4 uur) en ten slotte computer en internet (1 uur).

Op twee gegevens uit tabel 1 gaan we nader in. Ten eerste het feit dat er tot op hoge leeftijd veel vormen van participatie voorkomen. Zo doen ook mensen ouder dan 70 jaar aan vrijwilligerswerk, zelfs al is het maar voor enkele uren per week. In deze leeftijdsgroep wordt ook nog betaald werk gedaan. Daarnaast blijven mensen ongeacht hun leeftijd min of meer dezelfde hoeveelheid tijd aan sociaal verkeer besteden. Hierbij moet men bedenken dat het om gemiddelden gaat in de hele groep. Dat wil zeggen dat ook mensen zijn meegeteld die geen vrijwilligerswerk of betaald werk doen.

Het tweede dat opvalt, is dat ouderen meer tijd besteden aan onverplichtende en min of meer solitaire activiteiten: televisie kijken, hobby's en lezen.

Van 20 uur per week voor de categorie jonger dan 50 jaar stijgt dit – met de afname van betaald werk – via 33 uur per week voor de 60- tot 69-jarigen naar 37 uur per week voor de mensen ouder dan 70 jaar.

Tabel 2 laat zien dat van de 55- tot 64-jarigen een kleine 40 procent betaalde arbeid verricht, terwijl van alle mensen van 45 tot 54 jaar bijna driekwart aan het werk is. Na de leeftijd van 65 jaar daalt de participatie in betaald werk naar ongeveer 3 procent. Dat betekent dat nog altijd zo'n 70.000 65-plussers betaald werk verrichten (Groot en Heyma 2004).

**Tabel 2: Arbeidsparticipatie (12 uur of meer per week),
15 tot 64 jaar, 2003**

	x 1000 personen	In % van de respectieve bevolkingsgroep
Totaal 15 tot 64 jaar	7114	65,1
15- tot 24-jarigen	818	42,6
25- tot 34-jarigen	1859	81,2
35- tot 44-jarigen	2031	78,3
45- tot 54-jarigen	1696	74,4
55- tot 64-jarigen	709	38,6
65+ *	70	3,2

Bron: CBS; * Groot en Heyma (2004)

De arbeidsparticipatie in de leeftijdscategorie 55 tot 65 jaar is in het recente verleden gestegen (tabel 3). Voor een belangrijk deel is deze stijging toe te schrijven aan het toenemende aantal vrouwen op de arbeidsmarkt, terwijl mannen vooral langer zijn blijven werken. Hiermee ligt de arbeidsparticipatie van mensen van 55 tot 65 jaar in Nederland boven het EU-gemiddelde, maar wel onder de Lissabondoelstelling van 50 procent (SZW 2004).²

2. Bij vergelijkingen van arbeidsdeelname in verschillende landen moet gelet worden op het criterium voor 'werk'. Het is gebruikelijk om daarbij een grens van minimaal 12 uur per week aan te houden. Wordt een andere grens gehanteerd, dan ontstaat een ander beeld.

Tabel 3: Werkzame beroepsbevolking (> 12 uur) in % van de bevolking naar geslacht en leeftijd, 1993-2003

	Vrouwen 1993	Vrouwen 2003	Mannen 1993	Mannen 2003
55 tot 54 jaar	32	54	79	86
55 tot 59 jaar	18	34	57	72
60 tot 64 jaar	4	11	18	27
Totaal 55 tot 64 jaar	11	24	38	53
Totaal 15 tot 64 jaar	42	55	71	75

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking

Tabel 4 50-Plusers: vrijwilligerswerk, mantelzorg en zorg voor kleinkinderen, percentage deelnemers en gemiddeld aantal uren per week, 1990-2000

		1990	1995	2000
Vrijwilligers-werk	Percentage 50+ dat vrijwilligerswerk doet	47%	50%	43%
	Gemiddeld aantal uren besteed door alle 50+	2,7	2,6	2,3
	Gemiddeld aantal uren besteed door deelnemers 50-64	6,0	5,7	5,2
	Gemiddeld aantal uren besteed door deelnemers 65+	5,3	4,7	5,6
Mantelzorg	Percentage 50+ dat mantelzorg verricht	27%	27%	29%
	Gemiddeld aantal uren besteed door alle 50+	1,0	0,8	0,8
	Gemiddeld aantal uren besteed door deelnemers 50+	3,7	3,0	2,6
Zorg voor kleinkinderen	Percentage 50+ dat zorgt voor kleinkinderen (1) %	21%	24%	21%
	Gemiddeld aantal uren besteed door alle 50+	0,8	0,9	1,2
	Gemiddeld aantal uren besteed door deelnemers 50+	3,8	3,7	5,6

(1) Onder ouders zonder thuiswonende kinderen

Bron: SCP Tijdsbestedingsonderzoek

De deelname aan het vrijwilligerswerk is er tussen 1995 en 2000 op achteruitgegaan. Dat geldt in de eerste plaats voor jongeren en in mindere mate voor de 50- tot 70-jarigen (tabel 4).³ Alleen 65-plussers besteden meer tijd (5,6 uur per week) aan vrijwilligerswerk dan in 1995 (4,7 uur). Het aandeel mantelzorgers

3. Verschillende databronnen laten op dit punt echter verschillende conclusies toe. Zo blijkt uit tabel 2.7 van bijlage 3 een sterke toename van het percentage 50-plussers dat vrijwilligerswerk doet en informele hulp verleent.

binnen de groep 50- tot 70-jarigen is weer wel iets gestegen, maar ook zij zijn minder uren actief (van 3,7 uur in 1990 naar 2,6 uur in 2000). De enige echte toename van onbetaalde activiteiten treft men aan bij het aantal uren dat besteed is aan de zorg voor kleinkinderen. Mensen van boven de 50 jaar die op kleinkinderen passen, deden dat in 1990 gemiddeld 3,8 uur per week. In 2000 was dit aantal uren opgelopen naar 5,6 uur per week.

2.2 Werkenden en niet-werkenden vergeleken

Zoals we kunnen verwachten, is er verschil in de activiteiten van werkenden en niet-werkenden. Tabel 5 geeft een overzicht van deze verschillen: niet-werken-

Tabel 5: Het percentage 50- tot 69-jarigen dat in een jaar tijd minstens tien keer deelnam aan diverse vrijetijdsactiviteiten (per activiteit, in totaal en uitgesplitst naar arbeidsparticipatie)

	Allen (N=922)	Werkend (N=388)	Niet-werkend (N=604)
<i>Wandelen</i> ¹	57	50	61
<i>Fietsen</i> ¹	47	40	51
Sporten	42	44	41
Bezoek podiumkunsten	7	6	7
Bezoek bioscoop	2	2	2
Bezoek musea	8	6	9
<i>Bezoek attractiepark</i> ¹	2	0	3
Bezoek bezienswaardigheden	25	24	25
<i>Disco / dansavond</i> ¹	2	3	0
<i>Uit eten</i> ¹	40	45	36
<i>Café / bar</i> ¹	15	21	11
Evenementen	4	3	4
Bekijken sportwedstrijd	8	8	8
Toeren met auto	35	33	37
Winkelen kleding / schoenen	47	50	46
Winkelen meubels / woninginrichting e.d.	24	22	25
<i>Vrijwilligerswerk / kerk</i> ¹	32	26	36
<i>Onbetaalde hulp bij familie / vrienden</i> ¹	30	25	34
Bezoek bij familie / vrienden	77	80	75

¹ Cursief gedrukte activiteiten: significant verschil tussen werkenden en niet-werkenden ($\alpha=0,05$)

Bron: Ruimtelijk Planbureau (Jókövi & Lübke 2004)

den wandelen en fietsen meer, gaan minder 'uit' en doen meer aan vrijwilligerswerk en mantelzorg dan hun werkende leeftijdsgenoten.⁴

Het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft voor de RMO onderzocht hoe de relatie tussen betaald en onbetaald werk eruitziet (bijlage 3). Het SCP constateert dat er een negatief verband bestaat tussen arbeidsdeelname aan de ene kant en onbetaald werk en mantelzorg aan de andere kant. Om een indruk te krijgen van de *omvang* van dit verschijnsel heeft het SCP een tentatieve simulatie gemaakt van de onbetaalde inzet van ouderen, als zij actiever op de arbeidsmarkt gaan participeren. Als de arbeidsparticipatie van 50- tot 69-jarigen stijgt van de huidige 38 procent naar 62 procent, dan daalt de onbetaalde inzet in deze leeftijdscategorie gemiddeld van 3,2 naar 2,8 uur per week. Als de arbeidsdeelname zelfs toeneemt tot 90 procent van de 50- tot 69-jarigen – een participatie in betaald werk die hoger is dan in enige andere leeftijdscategorie – dan daalt hun onbetaalde inzet naar gemiddeld 2,3 uur per week. Hun aandeel in het totaal van vrijwilligerswerk en mantelzorg daalt dan van de huidige 40 procent naar 33 procent. Deze simulatie geeft een indicatie van de maximale bandbreedte waarin meer betaald werk de onbetaalde inzet van ouderen beïnvloedt.

2.3 Conclusie

De conclusie luidt dat 50- tot 70-jarigen wel participeren, maar dat hun participatie in zowel betaald als onbetaald werk zeker niet hoog is. Hun inzet bij het vrijwilligerswerk is hoger dan die van jongeren, maar ook ouderen zijn daaraan de afgelopen vijf jaar minder tijd gaan besteden. Met andere woorden: er is een aanzienlijk potentieel aan menselijk kapitaal dat voor de samenleving onbenut blijft. Dat is jammer, want de RMO meent dat participatie een belangrijke sociale functie vervult: alle leden van de samenleving moeten een betekenisvolle plaats kunnen innemen. Het mag naar ons oordeel daarom niet zo zijn dat we zoveel menselijke ervaring en betrokkenheid ongebruikt laten. De vraag is dan ook: hoe kunnen we het potentieel beter benutten?

4. Deze tabel heeft het Ruimtelijk Planbureau aan de RMO ter beschikking gesteld; de cijfers hebben uitsluitend betrekking op alleenwonende en samenwonende ouderen zonder thuiswonende kinderen. Alleen bij de cursief gedrukte activiteiten treden significante verschillen op; bij de overige activiteiten onderscheiden beide groepen zich niet.

Daarnaast valt op dat ouderen in het recente verleden meer en ook langer betaald werk zijn gaan doen. De RMO ziet daarin aanwijzingen dat in elk geval sommige ouderen bereid zijn om meer te gaan participeren, hoewel dit zeker ook het gevolg zou kunnen zijn van een toenemend aantal mensen zonder of met een tekortschietend (vroeg)pensioen. Toch ligt hier naar ons oordeel een kans om aan te sluiten bij de wensen en mogelijkheden van ouderen. Om meer inzicht te krijgen in de vraag of het onbenutte menselijk kapitaal zou kunnen worden aangesproken, schetsen we in het volgende hoofdstuk daarom enkele wensen van ouderen.

3 Wensen van ouderen

3.1 Het Zwitserlevenideaal

De wensen van ouderen voor maatschappelijke participatie zijn maar in beperkte mate bekend. Ten eerste is de RMO geen onderzoek op het spoor gekomen waarin mensen serieus bevraagd zijn over eventuele participatiewensen na hun 65ste. Ten tweede worden de wensen die in enquêtes naar voren komen, in sterke mate gekleurd door de bestaande institutionele kaders. Zo suggereren enquêtes dat werknemers massaal vervroegd willen uittreden. Het NIDI geeft bijvoorbeeld een enquêteresultaat (2003) waarin meer dan 80 procent van de werknemers zegt niet te willen doorwerken tot aan het pensioen. Dit cijfer komt overeen met onderzoek van TNO Arbeid (2004) waarin slechts 18 procent van de werkende 50-plussers aangeeft wel te willen doorwerken tot het 65ste levensjaar. Deze onderzoeken lijken erop te wijzen dat werknemers heel graag vervroegd willen uittreden. Maar deze uitkomsten zijn ook het resultaat van de grote investeringen die Nederland twee decennia lang heeft gedaan om vervroegd uittreden aantrekkelijk te maken.

Onderzoekers Groot en Heyma (2004) geven in bijlage 4 bij dit advies een analyse van de mate waarin financiën het gedrag van mensen bepalen. Uit hun overzicht van internationaal vergelijkend onderzoek blijkt dat de financiën veel invloed hebben. Als overheden meer subsidie aan mensen geven om de arbeidsmarkt te verlaten, dan doen die mensen dat ook. Groot en Heyma leggen dit effect uit met wat genoemd wordt: de impliciete belastingheffing op het arbeidsinkomen. Mensen missen hun VUT-uitkering of (een deel van) hun prepensioen als ze door blijven werken. Dit betekent in Nederland dat als je van je 55ste tot je 65ste blijft werken, gemiddeld 80 procent van het daarmee verdiende inkomen wordt 'wegbelast' in de vorm van gemiste uittredevergoeding. Het zal dan ook niet verbazen dat mensen onder deze conditie liever stoppen met betaald werk. Groot en Heyma geven aan dat landen met een lagere impliciete belastingvoet een hogere arbeidsparticipatie kennen. Bovendien blijkt er

een directe relatie te bestaan tussen het moment waarop mensen van regelingen gebruik kunnen maken en het moment waarop ze daadwerkelijk uittreden.

Het CPB (2004) maakte deze analyse tot onderwerp van politiek debat. Het CPB suggereerde dat mensen die blijven werken toch ten minste recht zouden moeten blijven houden op hun (gemiste) uittredevergoeding. Hiertoe introduceerde het CPB de term spaar-VUT. Dit maakte voor bredere groepen helder hoezeer non-participatie van ouderen op de arbeidsmarkt wordt bevorderd. Veel mensen denken nog altijd dat ze voor hun eigen vervroegde uittreding zelf sparen en dat ze daar dus ook zelf recht op hebben. Deze gedachte is volgens het CPB onjuist. Voor het grootste deel van de vervroegde-uittredingsvoorzieningen is namelijk (nog) niet gespaard. Sterker nog: dit is geen spaargeld in de gebruikelijke betekenis. In de meeste gevallen verdwijnt dit 'spaargeld' namelijk weer als je het niet opneemt.

Kortom, wat mensen zeggen te willen en wat ze daadwerkelijk doen, wordt in hoge mate gekleurd door de omvangrijke subsidies die de afgelopen twintig jaar op uittreden zijn gezet. Dit maakt het bijzonder lastig om iets te zeggen over wat mensen nou echt willen. Klopt het beeld dat mensen inderdaad niets liever willen dan uittreden uit het arbeidsproces? Er is een aantal aanwijzingen om te veronderstellen dat het beeld net iets gevarieerder is dan een uniform beleden Zwitserlevenideaal.

3.2 Een grote verscheidenheid aan wensen en mogelijkheden

Hieronder schetsen wij een aantal aanwijzingen waaruit blijkt dat de variatie in arbeidswensen en -mogelijkheden van ouderen groot is. Ten eerste moeten we in het licht van het voorgaande bepaalde cijfers herinterpreteren. Zo zijn er mensen die wel degelijk doorwerken, hoewel ze zouden kunnen uittreden. Deze mensen doen hun werk praktisch voor niets; zij zijn eigenlijk vrijwilligerswerkers geworden. Wat zij echt willen, is duidelijk: zij willen werken, zelfs als ze daar financieel weinig mee opschieten. Ook de 18 procent werkende

50-plussers die willen doorwerken tot hun 65ste, lijkt een laag aandeel te zijn. In het licht van de genoemde impliciete belastingheffing kan dit percentage echter ook een teken zijn dat er wel degelijk mensen zijn die graag willen blijven werken, zelfs als daar weinig tegenover staat.

Ten tweede kunnen we kijken naar de activiteiten die mensen ontplooiën. Veel mensen doen vrijwilligerswerk, ook nadat ze de arbeidsmarkt hebben verlaten, zij het dat zij hier gemiddeld genomen weinig uren aan besteden. Die geringe tijdsbesteding kan betekenen dat ze niet méér zouden willen, maar kan ook een uitvloeisel zijn van het andersoortige karakter van vrijwilligerswerk. Vrijwilligerswerk lukt alleen als vrijwilligers erin slagen activiteiten te vinden of te ontwikkelen waaraan zij nut en zingeving kunnen ontleenen. Vrijwilligerswerk vereist ook dat die zingeving met enige regelmaat herbevestigd wordt. Dit zijn eigenschappen die een zekere vorm van initiatief vereisen. Initiatief in die vorm hoeft in betaalde banen niet per se nodig te zijn. Arbeidsorganisaties zijn wat dit betreft pragmatischer ingericht en kunnen gemakkelijker langetermijnafspraken maken. Dat veel mensen aangeven iets aan vrijwilligerswerk te doen, hoe weinig ook, duidt op hun behoefte om op een of andere manier te participeren, actief deel te nemen aan de samenleving en daarin een nuttige rol te vervullen. Hier staat tegenover dat veel ouderen ook niet zo'n behoefte meer hebben om echte verplichtingen aan te gaan. Zij willen hun vrijwilligersactiviteiten om die reden misschien ook vrijblijvender inrichten.

Ten derde kunnen we vaststellen dat veel mensen ook na hun 65ste actief blijven. De onbetaalde participatie vertoont geen verandering rond de 65ste verjaardag en gaat voor een omvangrijke groep mensen ook na het 70ste jaar gewoon verder (bijlage 3). Ook zijn er mensen die na hun 65ste gewoon betaalde activiteiten blijven ontplooiën. Niet alleen omdat ze het geld nodig hebben, maar vaak ook omdat ze het leuk vinden. Meer anekdotische verhalen zoals opgetekend door de uitzendbureaus voor 65-plussers, geven aan dat ook betaald werk voor een aantal mensen na hun 65ste verjaardag een zeer gewenste invulling van hun bestaan levert.

Ten vierde kunnen we refereren aan onze eigen indrukken na een aantal gesprekken met ouderen.⁵ Deze gesprekken tonen een zeer gevarieerd beeld van de motieven en wensen van mensen rondom de gangbare leeftijd waarop ze met betaalde arbeid stoppen. Sommige ouderen zijn aan het einde van hun loopbaan echt aan de kant gezet. Ze ervaren het daarom als onrechtvaardig dat gezegd wordt: ouderen moeten langer doorwerken.⁶ Sommige ouderen geven echter juist aan dat ze zich zeer hadden verheugd op een leven van hobby's en vakantie, maar dat ze na een paar jaar ontdekten dat dit te weinig inhoud aan hun bestaan gaf. Nu hebben ze moeite om de weg terug te vinden richting een betaalde of onbetaalde activiteit.

Ten vijfde is er onderzoek dat uitwijst dat veel mensen misschien wel zouden willen blijven werken, maar liever niet in het werk dat ze al zolang hebben gedaan (zie bijvoorbeeld Ester, Muffels en Schippers 2003). In de loop van die jaren is hun arbeidsomgeving veranderd: door reorganisatie, fusie, vertrek van gewaardeerde collega's en door veranderde hiërarchische structuren. Ze merken dat hun ervaring niet meer altijd op prijs wordt gesteld en dat hun inbreng als 'ouderwets' wordt bestempeld. Ze zouden best andere activiteiten willen gaan doen, maar treffen deze op de arbeidsmarkt niet aan in een vorm die overeenkomt met hun wensen. Wat dit laatste betreft kunnen we opnieuw wijzen op de grote financiële tegenslagen die ontstaan als een werknemer op latere leeftijd van baan verandert.

Tot slot zijn er mensen voor wie er wel degelijk een financiële noodzaak is (en blijft) om betaald werk te verrichten. Hun uitkering biedt namelijk maar weinig armsglag en hun pensioenvoorzichten zijn niet gunstig. Dit geldt bijvoorbeeld voor veel mensen met een allochtone achtergrond. Zij zijn vaak pas lang na hun vijftiende levensjaar naar Nederland gekomen en hebben hierdoor geen recht op volledige AOW. Ook veel gescheiden vrouwen en mensen die in de WW of de WAO terecht zijn gekomen, genieten geen ruim inkomen.

5. Zie bijlage 4: Geraadpleegde deskundigen.

6. Zie ook Trouw (30-01-04), 'Ik proef: je bent te oud, altijd weer dat negatieve'.

3.3 Conclusie

Uit het voorgaande kunnen we concluderen dat er een grotere verscheidenheid aan arbeidswensen en -mogelijkheden onder ouderen bestaat dan wordt verondersteld. Als we de participatie van ouderen in betaalde en onbetaalde activiteiten willen verhogen, ligt het voor de hand hun participatiewensen als uitgangspunt te nemen en daarbij aan te sluiten. Daarom is het buitengewoon ongelukkig dat er de afgelopen jaren een discussie is ontstaan onder de noemer 'arbeidsdwang voor ouderen'. Een concept als arbeidsdwang geeft een vertekend beeld van de maatschappelijke verhoudingen en zet mensen aan om zich af te keren van de samenleving. Het leidt tot gedrag dat indruist tegen de maatschappelijke behoefte aan participerende burgers en ook tegen de persoonlijke wensen van ouderen om deel te nemen aan de maatschappij. Tegelijkertijd liggen in de wensen van ouderen ook veel belemmeringen besloten om te participeren. In het volgende hoofdstuk gaan we nader in op deze belemmeringen.

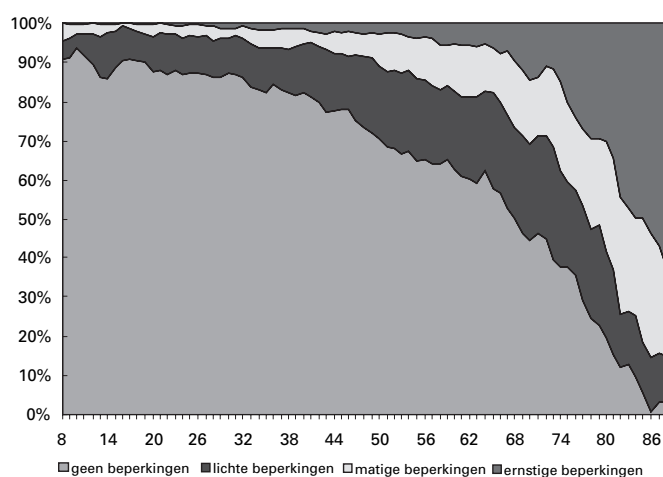
4 Belemmeringen

4.1 Cultuuromslag nodig

Belemmeringen om door te gaan met werken, misschien wel tot op hoge leeftijd, zitten diep in ons sociale systeem verankerd. Het is de combinatie van cultuur, ingesleten gedragspatronen, instituties en regels die gezamenlijk maken dat een maatschappelijke discussie over barrières tot langer werken buitengewoon moeilijk op gang komt. We doen jarenlang alsof onze neus bloedt of we gaan massaal de barricades op om 'verworven rechten' te verdedigen.

Het is daarom zo interessant wat de Taskforce Ouderen en Arbeid in gang probeerde te zetten (TF Ouderen en Arbeid 2003). Helaas hebben de werkzaamheden van deze taskforce zich beperkt tot mensen beneden de 65 jaar. Er zijn immers ook voldoende mensen jonger dan 65 jaar die het tempo niet bij kunnen benen. Andersom zijn er ook voldoende mensen van boven de 65 jaar die nog uitstekend mee kunnen (zie figuur 1, waarin lichamelijke beperkingen worden weergegeven). Voor beide categorieën moeten we dus naar wegen zoeken om passende randvoorwaarden te scheppen bij hun wensen en mogelijkheden.

Figuur 1: Lichamelijke beperkingen naar leeftijd (%) (overgenomen uit SCP, 2004)

Bron: (AVO '99; OII '00)

De grens van 65 jaar is diep in ons systeem verankerd, niet alleen in onze hoofden, maar ook in allerlei regels. Regelingen die de 65ste verjaardag aanmerken als grens voor hun werkingssfeer komen behalve rond arbeid op veel meer terreinen voor.⁷ Het wijd en zijd gebruiken van de 65ste verjaardag als leeftijds-grens versterkt het psychologisch effect van de 65ste verjaardag als uniforme grens tussen het actieve en passieve bestaan.

Het is belangrijk te beseffen dat de huidige institutionele kaders niet geheel meer passen bij de veranderende maatschappelijke realiteit. De meest besproken verandering is de toenemende levensverwachting. Toch moeten we ons daar ook weer niet te veel van voorstellen: de toename van de gemiddelde levensverwachting is vooral te danken aan het feit dat meer mensen de 65 jaar halen; de levensverwachting van mensen die eenmaal 65 jaar zijn, is met name voor mannen daarentegen niet zo veel toegenomen. In tabel 6 wordt de huidige situatie vergeleken met die ten tijde van de introductie van de AOW.

Tabel 6: Ontwikkeling levensverwachting 1950-2000

	1950	2000
<i>Mannen</i>		
Levensverwachting bij geboorte in het desbetreffende jaar	70	75
Levensverwachting van 65-jarigen *	79	80
<i>Vrouwen</i>		
Levensverwachting bij geboorte in het desbetreffende jaar	73	81
Levensverwachting van 65-jarigen *	79	84

Bron: CBS

* gemiddeld over de vijf voorafgaande jaren

Naast de levensverwachting speelt de mate waarin die in gezondheid wordt doorgebracht ook een rol. De gezonde levensverwachting wordt echter pas sinds begin jaren tachtig gemeten. Opvallend is dat vooral mannen niet zo veel jaren langer leven, maar wel meer gezonde jaren kennen. Bij vrouwen heeft de

7. Zie bijvoorbeeld LBL (2004) waarin een inventarisatie van deze regelingen wordt aangekondigd.

stijgende levensverwachting minder effect op het aantal gezonde jaren (RIVM 2004). Per saldo stijgt voor zowel vrouwen als mannen de gezonde levensverwachting.

Naast de toename van de gezonde levensverwachting zijn veranderingen van het karakter van de arbeidsmarkt van belang. De arbeidsmarkt die voornamelijk draaide op de mechanische kwaliteiten van mensen, veranderde in een arbeidsmarkt die vooral draait op menselijk kapitaal: kennis, intellect en creativiteit. Hiermee verandert voor velen ook de betekenis van een vast uittredemoment. De mens als machine kan bij wijze van spreken naar believen aan- en uitgezet worden 'totdat hij op is'. Een wettelijk vastgesteld moment waarop het genoeg is, past dan ook goed bij mechanische arbeid.

Menselijk kapitaal vergt echter permanent onderhoud en investeren om het op peil te houden en een permanente ondernemingszin van zowel mensen zelf als hun werkgevers. In deze context gaat een vast uittredemoment een heel andere rol spelen: het werpt zijn schaduw vooruit en verhindert dat er nog langer in menselijk kapitaal wordt geïnvesteerd. Het is zonder meer rationeel als bedrijven niet willen investeren in mensen voor wie het vaste uittredemoment nadert. Voor oudere werknemers zelf geldt dat ook: al geruime tijd voor het vaste uittredemoment gaan zij zich oriënteren op wat zij willen gaan doen in de periode na hun arbeidzame leven. Voor oudere werknemers is het rationeel gezien niet meer lonend om nog een bedrijfscursus te volgen, een nieuw computerprogramma te leren, een nieuwe collega in te werken, zich een nieuw takenpakket eigen te maken, enzovoorts.

We zien dus dat zowel het potentieel van mensen als de omgeving waarin ze opereren heel anders zijn dan toen we met elkaar afspraken dat 65 jaar de scheiding moest vormen tussen werken en de oude dag. Illustratief voor die veranderde omgeving is dat veel mensen wel actief willen zijn, maar niet in het werk dat ze jarenlang hebben gedaan. Voor grote groepen mensen met een lage opleiding, waaronder veel niet-westerse allochtonen, is het bovendien

vanuit financieel oogpunt belangrijk om een vorm van betaald werk te blijven doen, ook na hun 65ste.

Over het geheel gezien is de samenleving er nog niet voldoende op ingericht om het potentieel aan menselijk kapitaal van ouderen te benutten. Belemmeringen liggen vooral in de beperkte mogelijkheden om ouderen te behouden voor participatie op de arbeidsmarkt (paragraaf 4.1- 4.3). In paragraaf 4.4 gaan we in op mogelijke belemmeringen voor de deelname aan vrijwilligerswerk.

4.2 Voordelen van non-participatie

Formeel getroffen arrangementen – VUT- en (pre)pensioenregelingen – zijn er vaak op gericht om ouderen van de arbeidsmarkt uit te sluiten. Het is op zich niet vreemd dat ouderen in het verleden op grote schaal gebruik hebben gemaakt van die aantrekkelijke regelingen. Ook is het niet gek dat zij daar in de toekomst gebruik van willen blijven maken. In Nederland bevorderen financiële prikkels eerder het vertrek van dan de deelname aan de arbeidsmarkt (bijlage 2). Hiervoor hebben we duidelijk gemaakt dat de arbeidsparticipatie van werknemers van 50 tot 70 jaar is gestegen. Die stijging kan onder andere worden verklaard doordat langer doorwerken lonender is gemaakt en doordat tegelijkertijd de toegang tot de WAO is ingeperkt. Daaruit kunnen we concluderen dat financiële prikkels om oudere werknemers langer aan het werk te houden ook ‘de andere kant op’ werken. De arbeidsparticipatie van oudere werknemers kan verder worden verhoogd, niet zozeer door vervroegde pensionering minder aantrekkelijk te maken, maar door langer doorwerken juist lucratiever te maken. De in paragraaf 3.1 al genoemde analyse van het CPB onderstreept dit punt (CPB 2004).

Hoewel VUT en prepensioen de hoofdroutes van uittrede zijn, kunnen ook andere uittredingsroutes voor werknemers financieel aantrekkelijk zijn. In tijden van werkloosheid zijn oudere werknemers met uitkeringen krachtens de Werkloosheidswet of de WAO zo ‘uitgetreden’ dat zij tot aan hun pensioengerechtigde leeftijd toch enige financiële armsgslag behielden. De verschillende

uittredingsmogelijkheden – WAO, werkloosheid en (pre)pensioen – werken als communicerende vaten. Als de ene uittredingsmogelijkheid minder aantrekkelijk wordt gemaakt, dan stijgt de druk op andere uittredingsmogelijkheden. Bij alle te nemen maatregelen is het daarom belangrijk dat de overheid een samenhangend beleid voert waarin zij met al deze mogelijkheden rekening houdt.

4.3 Hindernissen bij herintreden of veranderen

Werkgevers kunnen veel hindernissen wegnemen als werknemers blijven werken, van baan veranderen of herintreden. Hierover heeft de Taskforce Ouderen en Arbeid belangrijke voorstellen gedaan. Het gaat er in de eerste plaats om een arbeidsklimaat te scheppen dat (ook) recht doet aan de positie van oudere werknemers (TF Ouderen en Arbeid 2003). Op dit moment ontbreekt het de meeste werknemers aan mogelijkheden voor alternatieve carrièrelijnen. Ook de mogelijkheden voor (om)scholing benutten werkgevers en hun oudere werknemers onvoldoende.

De inrichting van de WAO draagt eraan bij dat ouderen de arbeidsmarkt voor goed verlaten. Sollicitanten met het etiket 'arbeidsongeschikt' zijn op de markt niet erg in trek. Voor allochtone ouderen komt hier nog bij dat ze gediscrimineerd worden als ze een baan zoeken (Dagevos 2004). Voor werknemers die eenmaal in de WAO terecht zijn gekomen, is het bovendien onaantrekkelijk en risicovol om een nieuwe baan te accepteren, zelfs als ze die zouden vinden en als die zou aansluiten bij hun mogelijkheden. Zo'n nieuwe baan zal in de meeste gevallen immers een lagere beloning kennen en als bijgevolg een lagere arbeidsongeschiktheidsverzekering. Als ze de baan onverhoopt niet aankunnen, vallen ze dus terug in een lager regime. Alleen werknemers die heel graag willen, zullen overwegen om over een dergelijk risico heen te stappen. Tegelijkertijd blijkt dat ongeveer een kwart van de WAO'ers naast de (gedeeltelijke) uitkering ook (gedeeltelijk) werkt (Konings en Van der Zouw 2002). Dit geeft aan dat er toch ook veel potentieel onder arbeidsongeschikten is. Daarom is het belangrijk om de barrières die het betaalde werk in de weg staan niet alleen voor werkenden maar ook voor de anderen op te heffen. Voor de inrichting van de WW (Werkloosheidswet) geldt iets vergelijkbaars.

Mensen die in de WW zitten, moeten een afweging maken tussen de zekerheid van de uitkering (voor zolang die duurt) en de onzekerheid van een baan. Als ze een baan accepteren en die onverhoopt snel weer verliezen, dan kunnen ze in een lagere WW-uitkering terechtkomen of zelfs direct in de bijstand.

Een andere barrière om te herintreden of van baan te veranderen is dat ouderen meestal te duur zijn voor werkgevers. Dit komt voort uit het (deels ongeschreven) contract dat ten grondslag ligt aan de bestaande loon-leeftijdprofielen. Jongeren verdienen minder dan zij op grond van hun arbeidsproductiviteit zouden 'verdienen', ouderen juist meer. Dit systeem is erop gericht om jongeren te prikkelen te investeren in hun productiviteitsontwikkeling en hen te binden aan hun bedrijf: hun beloning komt later. In veel gevallen heeft dit ook zijn neerslag gevonden in loonschalen en automatische periodieken in functieclassificatiesystemen en CAO's. Zolang werknemers en werkgevers er wederzijds van op aan kunnen dat dit impliciete contract wordt gehonoreerd, functioneert dit systeem goed. Het betekent echter wel dat werkgevers er belang bij hebben om hun oudere werknemers, van wie de productiviteit achterblijft bij het loon, te laten afvloeien. Dit vormt daarmee een belemmering om oudere werknemers langer te laten doorwerken (De Beer 2001).

Werkgevers veronderstellen dat oudere werknemers ondermaats gaan presteren. Dat is wellicht ook een van de redenen waarom deze oudere werknemers zich niet zelf voor een lager loon aanbieden. Een werkgever kan het loon dat een oudere werknemer verlangt, beschouwen als een indicator voor diens productiviteit: als een oudere sollicitant bereid is voor het loonniveau van een jongere te werken, 'zal er wel iets met hem mis zijn'. Werken beneden een bepaald loonniveau is bovendien strijdig met de huidige CAO-bepalingen. Als er sprake is van een eindloonregeling, kunnen de pensioenaanspraken hierdoor sterk verminderen.

Veel mensen nemen noodgedwongen, vaak onverwachts en soms ook geleidelijk, de rol op zich van mantelzorger, door een ziek familielid of bekende te

helpen verzorgen. Anders dan bij vrijwilligerswerk zijn de verplichtingen die de mantelzorg met zich meebrengt naar inhoud en tijd niet duidelijk te plannen. Meer dan de helft van de mantelzorgers verricht betaald werk. Tussen het privé-domein van de mantelzorg en het publieke domein waarin betaalde arbeid plaatsvindt, ontstaan in de praktijk veel fricties. Betaalde arbeid is vaak moeilijk met de zorg te combineren. Betaald werk biedt een bron van inkomsten, sociale contacten en informatie over de wereld, terwijl het eigen leven thuis zo beperkt geworden is. Anderzijds kost juist het combineren van betaald werk met mantelzorg zo veel tijd en energie dat het een opluchting kan zijn om met werken te stoppen (Isarin 2004).

4.4 Belemmeringen om deel te nemen aan vrijwilligerswerk

De voornaamste reden waarom mensen geen vrijwilligerswerk doen, komt voort uit het feit dat zij er niet voor zijn gevraagd (Lindeman 1996). Onbekendheid met deze vormen van maatschappelijke inzet kan betekenen dat mensen de weg ernaartoe niet weten te vinden. In paragraaf 3.2 hebben we bovendien gewezen op het andersoortige karakter van onbetaald werk: het vereist een permanent soort ondernemendheid die niet iedereen aan de dag weet te leggen.

Veel vrijwilligersorganisaties ervaren het als probleem dat vooral ouderen zich vaker voor hun doelen inzetten dan jongeren. De continuïteit van deze organisaties zou in gevaar kunnen komen als jongeren in hun verdere leven het bestaande vrijwilligerswerk zouden blijven negeren. Verschillende initiatieven zijn er daarom op gericht om jongeren voor dit werk enthousiast te maken: 'adoptieprojecten' bijvoorbeeld waarbij een groep of klas de verantwoordelijkheid voor het schoonhouden van een groenstrook of speelplaats in de buurt draagt, of stages waarbij jongeren gedurende enkele weken kennis kunnen maken met vrijwilligerswerk van hun keuze. De gedachte achter deze initiatieven is: jong geleerd is oud gedaan. Het is jammer dat deze initiatieven in het 'spitsuur van het leven' van jongvolwassenen vaak buiten beeld geraken, omdat zij geen tijd hebben om daaraan naast arbeid en zorg ook nog deel te

nemen. De drukte van het 'spitsuur' lijkt een serieuze belemmering voor het vrijwilligerswerk te zijn.

Ouderen met een allochtone achtergrond verrichten vaak vrijwilligerswerk in eigen kring. In traditionele vrijwilligersorganisaties zijn zij dan ook meestal ondervertegenwoordigd. Organisaties waarin allochtonen participeren, 'horen niet' bij het formele, algemene vrijwilligerswerk. Hierbij kan men bijvoorbeeld denken aan een moskeevereniging die een huiswerkklas organiseert voor de kinderen van de eigen leden. Misschien is de tijd gekomen om meer waardering te gaan tonen voor het vrijwilligerswerk dat allochtonen doen, omdat autochtonen dat klaarblijkelijk niet als 'echt' vrijwilligerswerk herkennen.

4.5 Conclusie

Er zijn allerlei soorten belemmeringen voor ouderen om een bijdrage te kunnen blijven leveren aan de samenleving. Zoals de Taskforce Ouderen en Arbeid al heeft beschreven: het gaat om een complete cultuur die in al zijn facetten zal moeten worden omgebouwd. In aanvulling op de ideeën van deze taskforce is het belangrijk om:

- aandacht te besteden aan de continuïteit van participatie rond de 65 jaar;
- aandacht te besteden aan de onbetaalde participatie;
- aandacht te besteden aan de bredere ombouw van de institutionele structuur: van 'snel klaar en dan genieten' naar een 'levenslange betrokkenheid'.

In het volgende hoofdstuk presenteert de RMO een aantal voorstellen om nog concreter invulling te geven aan deze cultuuromslag.

5 Visie, mogelijkheden en suggesties

5.1 Visie

Naar de mening van de RMO is het zeer urgent dat de positie en de rol van oudere mensen in de samenleving gelijkwaardiger wordt aan die van jongere generaties. De bestaande setting waarin de oudere vervroegd uit het arbeidsproces treedt en de als dreigend ervaren plicht tot langer werken jagen oudere werknemers versneld van de arbeidsmarkt. 'Pakken wat je pakken kunt, nu het nog kan', dreigt het motto te worden voor de babyboomgeneratie. Veel van de onheilsprofetieën over de vergrijzing van de samenleving zullen hierdoor kunnen uitkomen. Hier komt bij dat 65-plussers die niet door een netwerk bij de samenleving worden betrokken, gemakkelijk in de situatie kunnen komen dat ze achter de geraniums wegwijnen. Dat is een ongezonde situatie vanuit het perspectief van de ouderen zelf en vanuit het perspectief van burgerschap en maatschappelijke participatie.

Om een gelijkwaardiger positie van ouderen in de samenleving te kunnen bewerkstelligen, moeten we de blik verruimen en ook naar jongere leeftijdsgroepen kijken. Zo is het moeilijk voor te stellen dat mensen langer willen blijven werken zolang ze er op jongere leeftijd in het spitsuur van hun leven nauwelijks in slagen om arbeid en zorg te combineren. Ook is het moeilijk voor te stellen dat mensen na het einde van hun eerste carrière een bijdrage willen blijven leveren aan de samenleving in de vorm van vrijwilligerswerk. Toen ze jonger waren, was dat namelijk tijdens die carrière niet mogelijk.

De RMO is daarom van mening dat we moeten breken met onze traditionele opvattingen over leven en werken. Einddoel van een dergelijke breuk is dat mensen – jong en oud – hun betaalde en onbetaalde werkzaamheden gelijkmatig over hun levensloop kunnen plooiën. Daardoor wordt de positie van ouderen meer vergelijkbaar met, maar vooral ook gelijkwaardiger aan die van

jongere generaties. De essentie daarvan is dat ook oudere generaties zonder barrières moeten kunnen participeren in de samenleving.

Bij zowel betaald als onbetaald werk zien we een geleidelijke ombuiging van de financiële randvoorwaarden. Tot voor kort was het de vanzelfsprekende norm om non-participatie te financieren. Deze norm wordt geleidelijk aan ter discussie gesteld. Maar meer nog dan in de verhitte discussie van het najaar van 2004 het geval is geweest, zouden bij de ontwikkeling van nieuwe randvoorwaarden de wensen van ouderen om te participeren het uitgangspunt moeten worden.

Een belangrijke aanzet in dit verband vormt het werk van de Taskforce Ouderen en Arbeid (TF Ouderen en Arbeid 2003). Hiermee worden belangrijke stappen gezet om een cultuur van vroegtijdig uittreden te veranderen. De suggesties in dit hoofdstuk bouwen hierop voort, waarbij de nadruk ligt op structurele maatregelen die de overheid moet nemen. We formuleren ze als denkrichtingen en geven vervolgens puntsgewijs voorbeelden van een concretere uitwerking.

5.2 Participatie subsidiëren

Een samenleving is gelijk aan de mensen die haar vormen. Als we vinden dat ouderen vergelijkbaar met en gelijkwaardig zijn aan mensen uit jongere generaties, dan betekent dit dat ze op alle terreinen een bijdrage kunnen leveren aan de activiteiten in onze samenleving. Daarom vindt de RMO dat uitkeringen niet langer gekoppeld moeten worden aan een eis van inactiviteit, maar juist aan een eis van activiteit. In hoofdstuk 4 hebben we betoogd dat het in de huidige praktijk risicovol is om weer aan de slag te gaan voor mensen die eenmaal een WW- of WAO-uitkering krijgen (zie ook: RMO 2004). De mogelijkheid bestaat immers dat deze mensen de arbeidsmarkt opnieuw moeten verlaten en dan nog slechts in aanmerking komen voor een nieuwe, lagere uitkering gebaseerd op de korte, misschien lager betaalde arbeidsperiode.

De RMO stelt voor om dit probleem als volgt op te lossen (in lijn met zijn advies *Vershil in de verzorgingsstaat* (RMO 2004):

- Door uitkeringen voor mensen vanaf 50 jaar te koppelen aan de eis van activiteit. De uitkering vormt dan een aanvulling op wat mensen verdienen, met een maximum als ze voltijds onbetaald werk verrichten.
- Door uitkeringsrechten die mensen hebben opgebouwd via een soort clicksysteem geldig te laten blijven (zoals bij de clickfondsen waarin een eenmaal behaalde beurskoers wordt vastgezet), ook als mensen werk accepteren met een lagere beloning.
- Door VUT-regelingen conditioneel te maken aan een activiteit: betaald werk, vrijwilligerswerk of mantelzorg. Betrokkenen krijgen bijvoorbeeld via de fiscus een toeslag op hun inkomen zolang zij kunnen aantonen actief te zijn.
- Door overheid en sociale partners de ontwikkeling van deelpensioenen ter hand te laten nemen.⁸ Anders dan bij prepensioenen gaat het er bij deelpensioenen juist om dat mensen blijven werken, zij het vaak in lager betaald werk of in deeltijd. Hun verdiende inkomen wordt aangevuld met een gedeeltelijke pensioenuitkering. Op deze wijze kunnen zij betaald en onbetaald werk gemakkelijker combineren.
- Door zelfstandig ondernemerschap van ouderen te stimuleren, bijvoorbeeld in de vorm van een bijzondere belastingfaciliteit.

Vergelijkbaar met de mogelijkheden om oudere werkenden beter te belonen voor hun inspanningen, zou de overheid kunnen overwegen om het vrijwilligerswerk financieel te ondersteunen. Niet zozeer het werk zelf als wel de infrastructuur van het vrijwilligerswerk wordt dan ondersteund. Dit kan gefinancierd worden uit hogere belastingopbrengsten of lagere uitgaven; uitvloeisel van een hogere deelname van ouderen aan betaald werk. Die worden op deze wijze teruggegeven aan de samenleving in de vorm van een extra bijdrage aan vrijwilligersorganisaties.

- Zo zouden generieke extra belastingfaciliteiten voor vrijwilligersorganisaties gecreëerd kunnen worden.

8. We spreken bewust niet van een *deeltijd* pensioen, omdat een deelpensioen ook fulltime werk tegen een lager salaris mogelijk moet maken.

- De infrastructuur die het vrijwilligerswerk via vrijwilligersbanken, campagnes en dergelijke faciliteert, zou financieel ondersteund kunnen worden.
- De toegankelijkheid van vrijwilligerswerk voor ouderen zou verbeterd kunnen worden door subsidies voor werkplekaanpassingen voor mensen met beperkingen ook open te stellen voor vrijwilligerswerk.

5.3 Investeren in volgtijdelijke banen

Het belangrijkste signaal uit de voorgaande hoofdstukken is de constatering dat veel oudere werknemers wel willen blijven werken, maar niet in de functie die ze al zo lang vervullen. Belemmeringen om gedurende een carrière of op oudere leeftijd nog van baan te veranderen, moeten verdwijnen. Als bedrijven met gemotiveerde mensen aan de slag willen en hun scholing willen geven, dan komt dit op den duur de werkgelegenheid ten goede. Een tweede of derde carrière moet daarom financieel geen onaantrekkelijk perspectief zijn. Dat geldt vooral voor mensen met een lage opleiding, waaronder een toenemend aantal niet-westerse allochtonen. Nu brengt een carrièreswitch meestal vooral kosten met zich mee. Voorbeelden in de voorgaande paragraaf als een clicksysteem voor uitkeringsrechten en deelpensioenen tonen echter aan dat er meer mogelijkheden zijn voor mensen om van baan te wisselen. Deze voorbeelden zouden door de overheid als 'good practices' kunnen worden uitgedragen.

Als mensen langer willen blijven werken, zullen ze eerder uitzien naar werk waarin dat mogelijk is. In plaats van tot pakweg halverwege de vijftig bij dezelfde werkgever te blijven, bepleit de RMO dat het gebruikelijk wordt dat mensen eerder in het leven een nieuwe carrière starten die zij vervolgens langer vol kunnen houden. Dit betekent dat mensen gedurende hun carrière extra mogelijkheden moeten zoeken voor omscholing.

- De overheid zou hiervoor financiële middelen kunnen creëren, bijvoorbeeld in de vorm van een speciale leenfaciliteit voor volwassenen.
- Ook is het mogelijk hierover in CAO's afspraken te maken en daarvoor gelden te reserveren in de opleiding- en ontwikkelingfondsen per bedrijfstak.

- Nog een mogelijkheid zou zijn om in de levensloopregeling een extra studiekostenfaciliteit in te bouwen. Die mogelijkheid heeft echter het nadeel dat omscholing hiermee een volledig individuele aangelegenheid wordt, terwijl hier een collectief belang in het geding is.

5.4 De leeftijdsgrens van 65 jaar te lijf gaan

Voor mensen die actief willen en kunnen blijven, zou de generieke leeftijdsgrens van 65 jaar niet langer een belemmering moeten vormen. Zoals Karel Appel niet op zijn 65ste verjaardag stopte met schilderen, zo kan menig ander ook rustig tot op hoge leeftijd blijven doorwerken als hij of zij dat wil. Doorwerken na het 65ste jaar is nu ook al mogelijk, zij het dat de meeste mensen met aantrekkelijke uitredingsregelingen al ver voor die tijd de arbeidsmarkt de rug toe hebben gekeerd en dan maar hoogst zelden na hun 65ste weer terugkeren. Er zijn echter allerlei mogelijkheden om de rechten van 65-plussers intact te laten (zoals AOW en pensioen) en toch hun mogelijkheden tot werken te vergroten. Voorbeelden van initiatieven om de 65-jaargrens meer doorlatend te maken, zijn:

- *Ontslag wegens de 65ste verjaardag afschaffen*
CAO-bepalingen waarin de 65ste verjaardag als onslaggrond wordt vermeld, zouden kunnen worden geschrapt. De facto blijft het zo dat mensen na hun 65ste geen onslagbescherming meer genieten, maar het automatisme van ontslag wegens de 65ste verjaardag zal zo wel ter discussie komen te staan.
- *Aangepast arbeidsrecht voor 65-plussers*
Werkenden ouder dan 65 jaar bevinden zich arbeidsrechtelijk in een soort niemandsland, wat betekent dat hun het eerste het beste griepje hun plek kan kosten. Onderzocht zou moeten worden of aanvullende bepalingen voor werkenden ouder dan 65 jaar de huidige situatie zodanig zouden kunnen veranderen dat deze voor werkgevers en werknemers aantrekkelijker wordt.
- *Lagere loonschalen voor 65-plussers*
InCAO's zouden aparte lagere loonschalen gedefinieerd kunnen worden

voor 65-plussers, zodat zij meer mogelijkheden krijgen om betaald werk te verrichten. Om niet in strijd te geraken met het verbod op leeftijdsdiscriminatie zou het al een hele stap zijn om brutoloon schalen te corrigeren voor het feit dat 65-plussers minder belastingen en premies betalen. Voor mensen met een laag pensioen en/of een slechts gedeeltelijk opgebouwde AOW (voornamelijk allochtonen) schept dit nieuwe mogelijkheden om hun inkomen aan te vullen.

5.5 Loopbaan verlengen

De aanbevelingen van de RMO passen in een toekomstbeeld waarin mensen hun betaalde en onbetaalde activiteiten gelijkmatiger over hun gehele leven weten te spreiden. Hierin past het om in een veel eerder stadium expliciet ruimte in te bouwen voor activiteiten buiten het betaalde werk. Bovendien slijten mensen nogal als ze te hard werken. Daarom ziet de Raad als een logisch onderdeel van een beleid gericht op langere carrières dat die carrières onderweg ook beter vol te houden zijn. De Raad stelt twee interventies voor:

- De werkweek niet verlengen, maar eerder kortere werkweken creëren bij een gelijkblijvende bedrijfstijd. Langere werkweken zouden de mogelijkheden voor mensen onder druk zetten om hun loopbanen langer vol te houden.
- De kinderopvang verbeteren. Hierdoor kunnen mensen in het spitsuur van hun leven de drukte wat beter aan. Zij houden daarmee mogelijkheden over om hun loopbanen te verlengen.

5.6 Voorbeelden scheppen

Volgens professor Knipscheer, hoogleraar sociale gerontologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, is het belangrijk dat de overheid gaat investeren in voorbeeldprojecten. Knipscheer lanceerde in een expertmeeting van de RMO het idee van een verzorgingstehuis waarin niet alleen de verzorgden, maar vooral ook de verzorgers zelf ouderen zijn. Hierop voortbouwend zou de overheid ook andere projecten kunnen (helpen) scheppen waarin ervaring wordt opgedaan met een verlengde arbeidscarrière. Zo ervaren ouderen het soms als

ongemakkelijk als zij in bepaalde winkels alleen door heel jonge verkopers kunnen worden geholpen. Inzet van ouder personeel kan hierbij uitkomst bieden. Belangrijk is dan ook dat de overheid het goede voorbeeld geeft en haar oudere werknemers in nieuwe functies inzet, in plaats van ze met een aantrekkelijk prepensioen weg te sturen.

5.7 Conclusie

In het voorgaande is duidelijk geworden dat het nodig is (nog) meer te investeren om de arbeidsmarkt voor oudere werknemers open te breken. Parallel hieraan kan ook het vrijwilligerswerk een steun in de rug gebruiken. Hiervoor hebben we een aantal voorstellen geformuleerd die gemeenschappelijk hebben dat ze de motivatie van de mensen zelf als uitgangspunt nemen. Meer dan ooit vindt de RMO het van belang dat de grote behoefte van mensen om een bijdrage te leveren aan de samenleving zich ook daadwerkelijk kan vertalen in maatschappelijke participatie.

Literatuur

Beer, P.T. de (2001), *Over werken in de postindustriële samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Breedveld, K., Hart, J. de, Klerk, M. de (2004), *Ouderen en Maatschappelijke inzet*. Werkdocument 4. van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, uitgevoerd door het Sociaal Cultureel Planbureau. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

CBS StatLine 16 februari 2004.

Corpeleijn, A. (2004), *Meeste werknemers rond 60 jaar met pensioen*. *Sociaal-economische trends*, 2^e kwartaal, Voorburg: CBS, p. 56-57.

CPB (2004), *Effecten wetsvoorstel VUT/prepensioen-levensloop 8 november 2004*, CPB-notitie, Den Haag: Centraal Planbureau.

Dagevos, J. (2004), *Achter in de rij: minderheden op de arbeidsmarkt*. In: *Handboek buitenlanders werkzaam in Nederland*. Alphen aan de Rijn: Kluwer, p. A0400-1 t/m A0400-17.

Dalen, H. van en Henkens, K. (2004), *Scheuren in het contract tussen generaties*. In: *Demos*, januari 2004.

Ester, P., Muffels, R.J.A. en Schippers, J. (2003), *De organisatie en de oudere werknemer*. Bussum: Coutinho.

Groenendijk, H. en Fasol, M. (2004), *Het wetsvoorstel levensloopregeling*. In: *Economisch Statistische Berichten*, 26 februari 2004, Dossier Levensloopbeleid.

Isarin, J. (2004), Werkende mantelzorgers: regelaars in ruimte en tijd. In: *Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen*, nr. 82, p. 243-249.

Jókövi, E. M. en Lübke, C.R.E. (2004), Vrije tijd, ouderen, mobiliteit en ruimte. In: *Vrijetijdstudies*, nr. 2, p. 73-86.

Knipscheer, C.P.M. mondelinge informatie 23-04-04.

Konings, M. en Zouw, M. van der (2002), *Sectoranalyse WAO 2000*. Den Haag: Ministerie van SZW.

LBL(2004), *Projectplan 65 jaar als houdbaarheidsdatum*, Expertise Centrum Leeftijd en Maatschappij, 22 januari.

Lindeman, E. (1996), *Participatie in vrijwilligerswerk*. Amsterdam: ISC, Thesis Publishers.

Lindert, P.H. (2004), *Growing Public, social spending and economic growth since the eighteenth century*. Cambridge: Cambridge University Press.

Luijn, H. van en Keuzekamp, S. (2004), *Werkt verlof? Het gebruik van regelingen voor verlof en aanpassing van de arbeidsduur*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

NIDI (2003). Stoppen of doorgaan met werken. In: *Demos*, september 2003.

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2002). *Werken aan balans. Remedies tegen burn-out*. Den Haag: SDU.

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2004). *Vershil in de verzorgingsstaat; schaarste in de publieke sector*. Den Haag: SDU.

Remery, C., K. Henkens, K., Schipper, J. en Doorne-Huiskes, J. van (2001), *Organisaties, veroudering en management: een onderzoek onder werkgevers*. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut.

RIVM (2004), *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2006*. . Bilthoven: RIVM

Roodenburg, H. en Rijn, J. (2002), *Kenmerken van uittreeders*. Den Haag: Centraal Planbureau.

SCP (2004), *Sociaal en Cultureel rapport*, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Taskforce Ouderen en Arbeid (2003), *...en ze werkten nog lang en gelukkig. Eindrapportage. Aanbevelingen en instrumenten*. IJsselstein, Plantijn Casparie.

TNO Arbeid (2004), *Eerste resultaten Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden 2003*. <http://www.arbeid.tno.nl/perskamer/20040526.html>

Tweede Kamerstuk: *Ouderen in tel. Beeld en beleid rond ouderen*. TK 1990-1991, 21814 nr. 1-2.

Tweede Kamerstuk: *Bevordering arbeidsdeelname oudere werknemers*. TK 2003-2004, 27046 nr. 5

Bijlage 1

Adviesvraag

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

Uit: Werkprogramma 2002-2003 van de Raad voor
Maatschappelijke Ontwikkeling

Arbeid en vergrijzing

De participatie van ouderen manifesteert zich voornamelijk in vrijwilligerswerk, mantelzorg en andere onbetaalde activiteiten. De vraag is of deze situatie nog recht doet aan de behoeften van ouderen zelf en aan die van hun omgeving. Er is een aantal redenen om deze vraag op te werpen.

Ten eerste is de betekenis van arbeid de afgelopen decennia veranderd. In toenemende mate is arbeid de belangrijkste vorm van maatschappelijke participatie geworden. Ten tweede is er een groeiende hoeveelheid internationaal onderzoek dat erop wijst dat de keuzen van ouderen om al dan niet in het arbeidsproces actief te blijven, niet zozeer worden bepaald door de wens om al dan niet te blijven werken, maar in hoge mate door de financiële randvoorwaarden en uittredingsroutes. Ten derde is er een flinke verzameling argumenten die de vergrijzing koppelt aan de vraag of ouderen niet langer in het arbeidsproces actief zouden moeten blijven.

De RMO beschouwt deze vragen in het licht van de maatschappelijke meerwaarde van de omvang van het vrijwilligerswerk van ouderen. Ook wil de Raad voortbouwen op de ideeën die eerder werden ontwikkeld in het kader van levensloopbeleid. Bovendien krijgt de participatie van ouderwordende allochtonen bijzondere aandacht, omdat die een ander patroon lijkt te volgen dan die van de autochtone bevolkingsgroepen.

Bijlage 2

Financiële prikkels voor werknemers bij uittrekking

I. Groot en A. Heyma
Stichting Economisch Onderzoek
Amsterdam/Den Haag, augustus 2004

Dit onderzoek is eerder verschenen onder dezelfde titel als Werkdocument 3 van de Raad voor
Maatschappelijke Ontwikkeling.

Inhoud

Samenvatting	57
1 Inleiding	58
2 Redenen om uit te treden	63
2.1 Economische theorie	63
2.2 De praktijk	68
3 Mogelijkheden voor uittrekking	72
3.1 De alternatieven op een rij	72
3.2 Verschillen in spaarsystemen voor pensioen	74
3.3 Prikkels in het belastingstelsel	75
4 Internationale vergelijking	77
4.1 Inleiding	77
4.2 Arbeidsparticipatie	77
4.3 Sociale zekerheid en pensioenen	81
4.4 Synthese	87
5 Conclusies en aanbevelingen	89
Referenties	95

Samenvatting

In dit position paper proberen we aan te geven wat de rol is van financiële prikkels bij de beslissing van oudere werknemers om te stoppen of door te gaan met werken, welke onderdelen van de regelingen voor vervroegde uittrekking daarin een belangrijke rol spelen (uitkeringshoogte, moment van pensioenrecht, pensioenopbouw etc.) en wat we kunnen leren van het buitenland bij het aanpassen van de mogelijkheden voor vervroegde uittrekking. Eerst maken we inzichtelijk waarom mensen stoppen of doorgaan met werken. We gebruiken daarvoor een economisch beslissingskader dat uitgaat van de keuze tussen de consumptie van goederen (gefinancierd door inkomen) en de consumptie van vrije tijd (mogelijk gemaakt door het opgeven van inkomen). Vervolgens zetten we de financiële mogelijkheden voor vervroegde uittrekking op een rij en werken deze uit voor een achttal landen. De mogelijkheden voor uittrekking worden vergeleken met de arbeidsparticipatie van ouderen in deze landen. Zo kunnen er tentatieve conclusies worden getrokken over de relatie tussen financiële prikkels en arbeidsparticipatie.

De belangrijkste conclusie is dat oudere werknemers de arbeidsmarkt verlaten omdat langer doorwerken niet meer loont. De impliciete belasting die zij betalen als zij langer doorwerken is hoog. Om de arbeidsparticipatie van oudere werknemers te verhogen moet langer doorwerken weer lucratief worden. De vormgeving van het pensioen- en sociale zekerheidstelsel heeft effect op de aantrekkelijkheid van langer doorwerken. In landen met een *defined contribution* spaarsysteem (met een vaste premie) stoppen mensen op een latere leeftijd met werken dan in landen met een *defined benefit* spaarsysteem (met een vaste uitkering). In landen waar uittrekkingsroutes zowel financieel aantrekkelijk als eenvoudig toegankelijk zijn, is de arbeidsparticipatie laag. Als aan één van beide condities niet is voldaan is de arbeidsparticipatie aanmerkelijk hoger. Ook het belastingstelsel bevat prikkels om vervroegd uit te treden.

De sterke stijging van de arbeidsparticipatie in de afgelopen jaren in Nederland kan op grond van de gevonden verbanden mede worden verklaard door een verandering in de aantrekkelijkheid van de regelingen voor vervroegde uittrekking en de beperking van de toegankelijkheid van arbeidsongeschiktheidsregelingen.

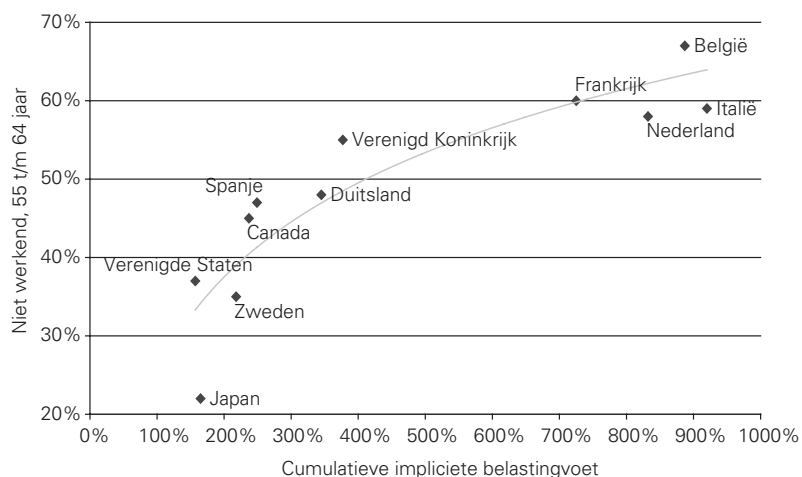
1 Inleiding

In 1997 publiceerden de Amerikanen Jonathan Gruber en David Wise de resultaten van een onderzoek in 11 geïndustrialiseerde landen naar de relatie tussen het aantal werkende oudere mannen en de mogelijkheden voor vervroegde uittreding¹. Daaruit bleek dat landen met een groot aantal werkende ouderen veel minder riant mogelijkheden voor vervroegde uittreding kennen dan landen met een beperkt aantal werkende ouderen. Ze illustreren dit aan de hand van de relatie tussen het aantal niet-werkende mannen tussen 55 en 65 jaar en het gemiddelde bedrag aan (pre)pensioenen dat zij mislopen als ze besluiten tot hun 65ste te blijven werken, (Figuur 1). Dat misgelopen bedrag, als percentage van het looninkomen, noemen Gruber en Wise de impliciete belastingvoet op doorwerken. Dit vormt een financiële prikkel om al dan niet te blijven werken. In de bijlage laten we zien hoe de impliciete belastingvoet is berekend.

Op het eerste gezicht lijken de resultaten van Gruber en Wise niet meer dan logisch. Als er voor oudere werknemers meer mogelijkheden zijn om te stoppen met werken en die mogelijkheden zijn ook nog eens financieel aantrekkelijk, dan zullen er meer ouderen van die mogelijkheden gebruik maken. Met minder werkende ouderen als gevolg. Gruber en Wise laten met figuur 1 zien dat de relatie tussen financiële mogelijkheden voor vervroegde pensionering en het daadwerkelijk gebruik van die mogelijkheden verrassend constant is. Alle landen liggen ongeveer op dezelfde kromme lijn. Door de financiële mogelijkheden uit te drukken in een impliciete belastingvoet, laten ze bovendien zien dat veel mensen stoppen met werken omdat doorgaan met werken financieel onaantrekkelijk is. Daaruit kan de conclusie worden getrokken dat de arbeidsparticipatie van ouderen sterk wordt beïnvloed door financiële prikkels. En dat impliceert weer dat door het veranderen van financiële prikkels in de mogelijkheden voor vervroegde uittreding de arbeidsparticipatie van ouderen effectief kan worden beïnvloed.

1. In dit position paper bedoelen we met 'uittreding' het definitief afscheid nemen van de werkzame periode in het leven. Dit kan door met pensioen te gaan, als het gevolg van arbeidsongeschiktheid of door werkloosheid. De toevoeging 'vervroegde' geeft aan dat uittreding eerder plaatsvindt dan de 'normale' pensioengerechtigde leeftijd, die in Nederland doorgaans op 65 jaar ligt.

Figuur 1: Relatie tussen de impliciete belastingvoet op doorwerken tot de leeftijd van 65 en het aandeel niet-werkende mannen van 55 tot 65 jaar

Bron: Gruber en Wise (1997), bewerking door SEO. De cumulatieve impliciete belastingvoet is gedefinieerd als het totaal van misgelopen uitkeringen en pensioenen bij doorwerken tot 65 jaar als percentage van het looninkomen op 55-jarige leeftijd.

In Nederland is die participatie lange tijd erg laag geweest. In 1995 werkten er in de hele OECD nog ruim 50 procent van de mannen en ruim 30 procent van de vrouwen tussen 55 en 65 jaar. In Nederland was dat slechts 41 en 18 procent. Alleen in België lagen de aantallen met 34 en 12 procent nog lager. De laatste jaren vertoont de arbeidsparticipatie van ouderen in Nederland een sterkere stijging dan in andere landen, maar ligt nog altijd onder het OECD gemiddelde. Wat daarbij opvalt is dat vooral oudere vrouwen in Nederland nauwelijks werken en dat de lage arbeidsparticipatie van ouderen wordt gecompenseerd door een hoge participatie van vooral mannen tussen 25 en 45 jaar.

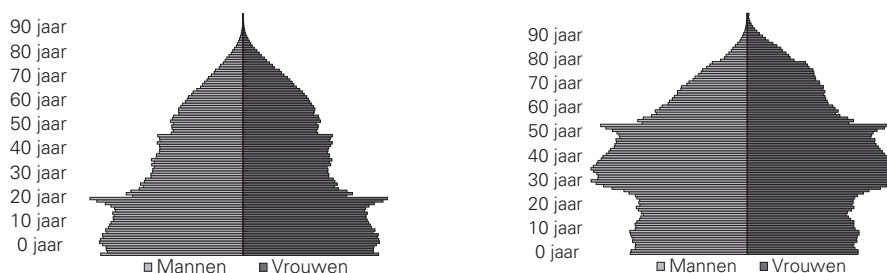
Waarom maken we ons eigenlijk druk over de lage arbeidsparticipatie van ouderen? Is het niet een verworvenheid van onze verzorgingsstaat dat werknemers na een relatief kort maar productief arbeidsleven vroeg kunnen genieten van hun vrije tijd? Veel mensen kiezen immers bewust voor vervroegde uitreding en veel oudere werknemers kijken uit naar het moment dat ze "niet meer hoeven". Een streven naar een hogere arbeidsparticipatie van ouderen lijkt in strijd te zijn met het streven naar een optimale welvaart. Waarom is het verhogen van de arbeidsparticipatie van ouderen dan toch een speerpunt van het overheidsbeleid?

Het antwoord op die vraag ligt in de vergrijzing van de bevolking. Als gevolg van de geboortegolf vlak na de Tweede Wereldoorlog, dalende geboortecijfers door de verspreiding van de anticonceptiepijl begin jaren '70 en een stijgende levensverwachting, is het aantal ouderen in de Nederlandse

bevolking flink toegenomen en neemt nog steeds toe². Figuur 2 laat een vergelijking zien van de samenstelling van de bevolking in 1970 en in 2000. Daaruit wordt duidelijk dat het aandeel jongeren sterk is teruggelopen ten opzichte van het aandeel ouderen. Bovendien gaat de vergrijzing van de bevolking nog een aantal jaren door. De geboortegolfgeneratie, herkenbaar aan de scherpe piek in de bevolkingspiramides, heeft de pensioengerechtigde leeftijd nog niet bereikt. De geboortecijfers zijn op een structureel lager niveau komen te liggen dan vóór 1970. En door de hogere levensverwachting zal de verhouding van het aantal ouderen ten opzichte van het aantal jongeren blijvend op een hoger niveau uitkomen. Dat heeft een aantal belangrijke consequenties voor de economie.

Op de eerste plaats gaat een steeds groter deel van de werkende bevolking met (vervroegd) pensioen. Daardoor blijven minder mensen over om de vraag naar arbeid te vervullen. Aan het eind van de jaren '90 leidde dat al tot tekorten in enkele sectoren. Bij volgende perioden van hoogconjunctuur, en derhalve een grote arbeidsvraag, zullen die tekorten alleen maar toenemen zolang het aandeel werkende ouderen niet toeneemt. Voor de regio Amsterdam is becijferd dat het tekort in 2010 met meer dan 100.000 werknemers kan groeien ten opzichte van 2001 (Heyma, Zijl en Bijvoet, 2003). Een grotere arbeidsparticipatie door ouderen kan dreigende tekorten voorkomen. Overigens hebben Blank, van Hulst en van Selm (2004) berekend dat een continuering van de huidige groei van de arbeidsparticipatie van vrouwen, een groot deel van die potentiële tekorten kan wegnemen.

Figuur 2: Vergelijking van bevolkingsopbouw tussen 1970 en 2000

Bron: CBS Statline (www.statline.nl).

Op de tweede plaats zullen sociale voorzieningen die nu onderdeel uitmaken van onze verzorgingsstaat steeds moeilijker zijn te financieren. Door het teruglopende aantal werkenden in de totale bevolking – er komen immers steeds meer 65 plussers – moeten voorzieningen die onder meer ten goede komen aan niet-werkenden en door werkenden worden gefinancierd, door verhoudingsgewijs steeds minder mensen worden opgebracht. Voorbeelden zijn de premie voor het

2. Door de sterke afname van het geboortecijfer spreekt men ook wel van een ontgroening van de bevolking.

ouderdomspensioen (AOW), VUT premies en de premie voor de bijzondere ziektekostenverzekering (AWBZ). Bij een grotere arbeidsparticipatie van ouderen snijdt het mes aan twee kanten: er komen meer premiebetalers en in een aantal gevallen minder premieontvangers.

Op de derde plaats zal bij een massale pensionering van de geboortegolfgeneratie op grote schaal kennis en ervaring verloren gaan die niet langer geleidelijk wordt overgedragen aan de jongere generatie. Dat levert kapitaalvernietiging op die niet zomaar is te herstellen door het scholen van jongeren. Jongeren die in een krappe arbeidsmarkt toch al niet gestimuleerd worden om zich lang te scholen. Een hogere arbeidsparticipatie van ouderen zal een meer geleidelijke pensionering van de geboortegolfgeneratie inhouden en minder druk leggen op jongeren om zich snel beschikbaar te stellen voor de arbeidsmarkt. Daarmee worden twee problemen in één klap opgelost.

Onder meer om deze drie redenen³ streeft het kabinet naar een verhoging van de arbeidsparticipatie van ouderen. Maar hoe kan dat worden aangepakt? Wat zijn de factoren die bepalen of iemand doorgaat of stopt met werken? En kunnen die factoren worden beïnvloed door overheidsbeleid? In 1999 vroeg de regering de Sociaal-Economische Raad (SER) om advies over deze vragen. In haar reactie stelt de Raad dat er in ieder geval een mentaliteitsverandering moet optreden ten aanzien van vervroegde uittrekking⁴. Vroegtijdig stoppen zou niet langer vanzelfsprekend moeten zijn. Ook zou beter moeten worden gekeken naar de specifieke rol die oudere werknemers kunnen vervullen bij hun werkgever. Dat alles geflankeerd door een beperking van financiële mogelijkheden voor vervroegde pensionering. Individuele (financiële) verantwoordelijkheid en maatwerk in de wijze van pensionering zouden volgens de SER de sleutel zijn tot een grotere arbeidsparticipatie van ouderen. Effecten van financiële prikkels werden echter niet onderzocht.

In dit paper proberen we aan te geven wat de rol is van financiële prikkels bij de beslissing van oudere werknemers om te stoppen of door te gaan met werken, welke onderdelen van de regelingen voor vervroegde uittrekking daarin een belangrijke rol spelen (uitkeringshoogte, moment van pensioenrecht, pensioenopbouw etc.), en wat we kunnen leren van het buitenland bij het aanpassen van de mogelijkheden voor vervroegde uittrekking. We werken die doelstelling als volgt uit. In Paragraaf 2 proberen we inzichtelijk te maken waarom mensen stoppen of doorgaan met werken. We gebruiken daarvoor een economisch beslissingskader dat uitgaat van de keuze tussen de consumptie van goederen (gefinancierd door inkomen) en de consumptie van vrije tijd (mogelijk

-
3. Er zijn natuurlijk nog meer gevolgen van een lage arbeidsparticipatie onder ouderen in een vergrijzende samenleving, zoals het ontstaan van een grotere tweedeling tussen werkende jongeren en niet-werkende ouderen, een snelle onttrekking van spaartegoeden aan de kapitaalmarkt en dreigende sociale uitsluiting van een grote groep ouderen zonder werk. Daarentegen biedt een lagere arbeidsparticipatie van ouderen weer meer kansen voor jongeren op de arbeidsmarkt en is de gemiddelde verhouding tussen loonkosten en arbeidsproductiviteit gunstiger.
 4. Zie SER (1999).

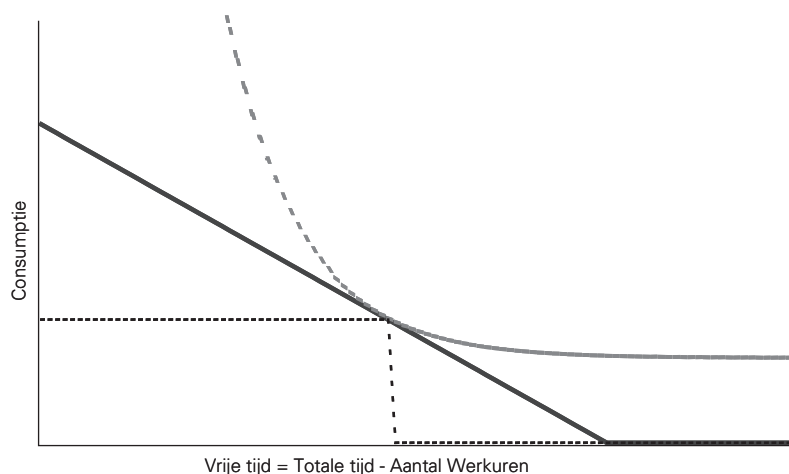
gemaakt door het opgeven van inkomen). We rapporteren over internationale studies waarin dat beslissingskader is getoetst. In Paragraaf 3 zetten we de financiële mogelijkheden voor vervroegde uittreding op een rij. Deze werken we vervolgens uit voor een achttal landen in Paragraaf 4. Daar worden de mogelijkheden ook vergeleken met de arbeidsparticipatie van ouderen in deze landen. Zo kunnen er tentatieve conclusies worden getrokken over de relatie tussen financiële prikkels en arbeidsparticipatie. In Paragraaf 5 tenslotte formuleren we een aantal beleidsaanbevelingen gericht op een verhoging van de arbeidsparticipatie van ouderen. Daar komen we ook nog een keer terug op de relatie tussen het aantal niet-werkende ouderen en de impliciete belastingvoet in Figuur 1 om te laten zien dat financiële prikkels mede, maar niet uitsluitend, verantwoordelijk zijn geweest voor de recente groei in de arbeidsparticipatie van Nederlandse ouderen.

2 Redenen om uit te treden

2.1 Economische theorie

Om de keuze van werknemers om door te gaan of te stoppen met werken te begrijpen, kunnen we gebruik maken van de economische theorie van het consumentengedrag. Die theorie gaat ervan uit dat mensen verschillende goederen en diensten willen consumeren, maar dat de totale consumptie wordt beperkt door de beschikbare financiële middelen, waaronder het inkomen. Er moeten dus keuzes worden gemaakt tussen bijvoorbeeld nieuw meubilair of vaker uit eten, tussen een grotere auto of vaker op vakantie, tussen minder gaan werken of verhuizen naar een nieuwe, grotere woning. Meer van het één betekent vaak minder van het ander.

Figuur 3: Aantal werkuren als optimale keuze tussen consumptie en vrije tijd

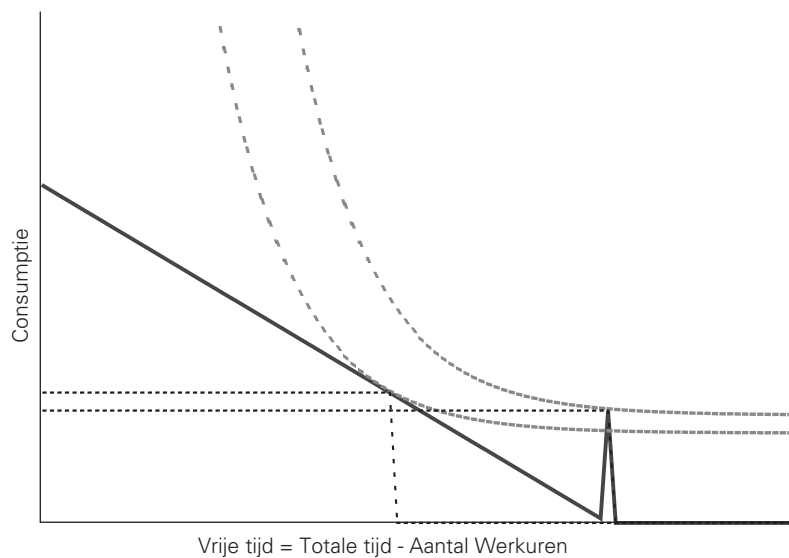

In het voorbeeld van de keuze tussen minder gaan werken en de nieuwe woning, moet er een afweging worden gemaakt tussen consumptie en vrije tijd. Minder werken levert minder inkomen op en dus minder consumptiemogelijkheden. Maar het levert tegelijkertijd meer vrije tijd op. Figuur 3 laat die afweging in een plaatje zien. De doorgetrokken lijn toont de financiële mogelijkheden voor de consument, ook wel de budgetlijn genoemd. De kromme gestippelde lijn toont de relatieve preferenties voor consumptie en vrije tijd, ook wel de nutsfunctie genoemd. De lijn is zo getrokken dat meer van het ene goed en minder van het andere goed de consument evenveel 'nut' oplevert. Het punt waarop beide lijnen elkaar raken is voor de consument optimaal. Daar komen de relatieve preferenties overeen met de maximale financiële mogelijkheden. Gegeven die mogelijkheden wordt precies de getoonde combinatie van vrije tijd en consumptie geprefereerd. Met de gekozen hoeveelheid vrije tijd is ook meteen het aantal werkuren bepaald.

Op dezelfde wijze kan de keuze om te stoppen met werken worden geïllustreerd. Stoppen met werken is binnen de economische theorie van het consumentengedrag niets anders dan een keuze voor het maximaal aantal uren vrije tijd ten koste van consumptie. In Figuur 3 zou die keuze leiden tot het opgeven van het volledige inkomen en daarmee van alle consumptie. Maar de werkelijkheid is anders. Door het bestaan van alternatieve inkomensbronnen, zoals eigen vermogen, maar vooral uitkeringen en pensioenen, kunnen mensen die stoppen met werken toch blijven consumeren. Figuur 4 laat de situatie zien waarin de consument een uitkering krijgt wanneer hij of zij niet meer werkt. Dat zorgt voor een piek in de budgetlijn bij nul werkuren. De uitkering maakt het mogelijk om tegen inlevering van een kleine hoeveelheid consumptie veel meer vrije tijd te genieten. Uiteindelijk is de consument daardoor beter af: de gestippelde lijn van preferenties ligt hoger dan in het geval van doorwerken.

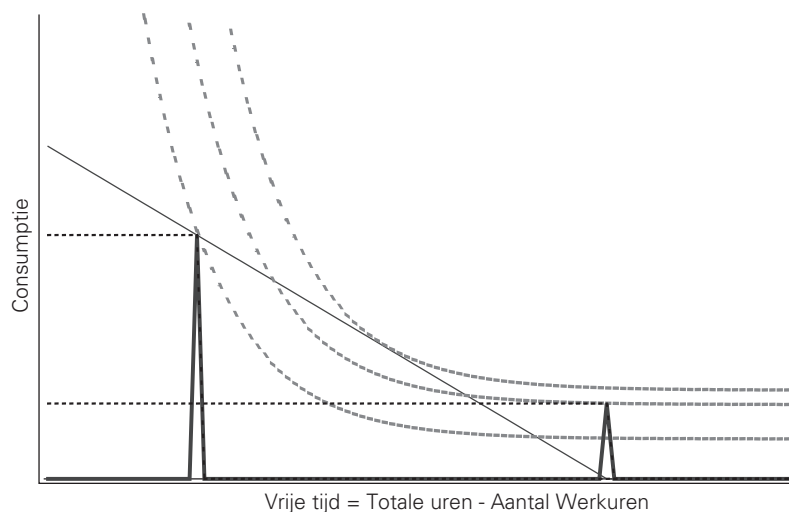
De keuze van het aantal werkuren is in de praktijk minder flexibel dan Figuur 4 suggereert. Veel banen kennen een vast aantal werkuren en dat kan bij oudere werknemers een belangrijke rol spelen bij de beslissing om te stoppen met werken. Wanneer de belastbaarheid door een stijgende leeftijd afneemt en voorkeuren verschuiven naar meer vrije tijd, kan minder werken een goed alternatief zijn voor een volledige werkweek. Wanneer het soort functie of de werkgever de mogelijkheid van parttime werk echter uitsluit, kan de werknemer ervoor kiezen om helemaal met werken te stoppen.

Figuur 4: Stoppen met werken als optimale keuze in geval van een uitkering

Figuur 5 illustreert zo'n situatie. De optimale keuze voor de consument is die van parttime werk op het niveau van Figuur 3. Daar ligt de gestippelde preferentiële lijn op het hoogste niveau. Omdat echter alleen de mogelijkheden bestaan van een fulltime baan (de linker piek) of uittrekking met een uitkering of pensioen (de rechter piek), zal deze consument stoppen met werken. De combinatie van minder consumptie en meer vrije tijd levert hier immers meer 'nut' op dan de combinatie van meer consumptie en veel minder vrije tijd in het geval van een fulltime baan (de nutscurve ligt hoger). Het ontbreken van mogelijkheden voor parttime werk leidt zo tot een lagere arbeidsparticipatie.

Figuur 5: Stoppen met werken als optimale keuze bij uitsluitend fulltime banen

Bij een gegeven preferentie voor consumptie en vrije tijd zorgen uitkeringen en pensioenen ervoor dat minder consumptie hoeft te worden ingeleverd voor vrije tijd. Uitkeringen en pensioenen vervangen het looninkomen bij (vervroegde) uittrekking. Er wordt in die zin vaak over de 'vervangingswaarde' gesproken. Hoe hoger die vervangingswaarde is, hoe eerder men met werken zal stoppen. Via de economische theorie van het consumentengedrag kan zo de rol van financiële prikkels worden verklaard.

De theorie en de getoonde figuren zijn natuurlijk een verregaande versimpeling van de werkelijkheid. In die werkelijkheid spelen onnoemelijk veel aspecten een rol die binnen de theorie niet allemaal zijn te vatten. Wel kunnen we proberen zoveel mogelijk aspecten een plaats te geven. Als belangrijkste redenen om met werken te stoppen worden in de literatuur vaak de volgende genoemd:

1. een slechter wordende gezondheid van de werknemer;
2. arbeidsomstandigheden waaronder de werknemer moet werken, inclusief aspecten als een kenniskloof die ontstaat door de introductie van nieuwe technieken of het vooruitzicht dat men op korte termijn wordt gedwongen met werken te stoppen;
3. de gezinssituatie, bijvoorbeeld door het toenemen van zorgtaken;
4. dwang door de werkgever om met werken te stoppen, dan wel ontslag;
5. financiële mogelijkheden voor vervroegde uittrekking.

De eerste drie redenen kunnen binnen de economische theorie van het consumentengedrag worden gezien als een groter wordende voorkeur voor vrije tijd. Niet alleen door een grotere behoefte aan vrije tijd, omdat bijvoorbeeld het werk steeds meer energie vergt of juist om extra (zorg)taken of vrijwilligerswerk uit te voeren. Ook door een groeiende weerstand tegen het werk dat men heeft zal de voorkeur voor vrije tijd toenemen. Als een werknemer het idee heeft dat er niet meer in hem of haar wordt geïnvesteerd of gedwongen wordt het bedrijf op korte termijn te verlaten, bijvoorbeeld ook omdat hij of zij 65 wordt, dan zal de motivatie om energie in het werk te blijven steken verminderen. Investeringsbeslissingen van werknemers zullen verschuiven naar capaciteiten en vaardigheden die pas na uittrekking van pas zullen komen⁵. Zo groeit de voorkeur voor vrije tijd en kantelen de preferentiecurven in Figuren 3 tot en met 5 naar rechts. Het gevolg is dat oudere werknemers kiezen voor minder werkuren, ook als dat tot een lagere consumptie leidt. Door het bestaan van pensioenen en bij het ontbreken van mogelijkheden voor parttime werk, wordt vaker volledig gestopt met werken.

Ook dwang door de werkgever om te stoppen met werken kan worden uitgelegd als het minder aantrekkelijk worden van het werk en een verschuiving van voorkeuren naar vrije tijd. Bij ontslag gaat het echter niet om een verschuiving van voorkeuren, maar om een verandering van financiële mogelijkheden. In Figuur 5 verdwijnt dan de linker piek in de budgetlijn en blijft alleen de rechterpiek van de werkloosheidsuitkering over. De werknemer wordt in dat geval gedwongen om meer vrije tijd te genieten in ruil voor een lager consumptie.

Tot dusver hebben we financiële mogelijkheden om te stoppen met werken nogal simpel voorgesteld. De beslissing om uit te treden heeft immers niet alleen invloed op de huidige financiële mogelijkheden, maar ook op die in toekomstige jaren. Zo is onder andere de hoogte van het pen-

5. Hier is sprake van een self-fulfilling prophecy. Omdat de terugverdiëntijd van investeringen in kennis en vaardigheden met de pensioendatum in zicht eindig is, wordt door werkgevers minder in het menselijk kapitaal van oudere werknemers geïnvesteerd. Daardoor investeren werknemers ook minder in hun eigen werkcapaciteiten, maar in plaats daarvan bijvoorbeeld meer in hun hobbies. Beide leiden ertoe dat de productiviteit van oudere werknemers achterblijft, waardoor het voor werkgevers nog minder aantrekkelijk wordt om in oudere werknemers te investeren. Het moment waarop dit mechanisme in werking treedt hangt mede af van de snelheid waarmee kennis en vaardigheden verouderen en van de terugverdiëntijd van investeringen in menselijk kapitaal.

sioen en de pensioenopbouw vaak afhankelijk van het moment waarop men stopt met werken. Werknemers houden daar bij hun beslissing rekening mee. Financiële mogelijkheden die de keuze om te stoppen of door te gaan met werken bepalen, omvatten onder meer het arbeidsinkomen in de jaren dat men werkt, uitkeringen uit prepensioen en de sociale zekerheid, en het ouderdomspensioen vanaf de officiële pensioenleeftijd. Rekening houdend met inflatie en de levensverwachting spreekt men over de 'netto contante waarde' van het toekomstige inkomen, welke verschilt tussen doorgaan en stoppen met werken. Ook is de netto contante waarde verschillend voor elk moment waarop een afweging wordt gemaakt tussen doorgaan of stoppen met werken. In termen van financiële prikkels is stoppen met werken een voortdurende afweging tussen de netto contante waarde van het toekomstige inkomen als indicatie voor de consumptieve mogelijkheden, en vrije tijd.

Factoren die de netto contante waarde van het toekomstige inkomen beïnvloeden zijn onder meer de volgende:

- *Het moment waarop het recht op een (pensioen)uitkering begint.* Dit recht kan afhankelijk zijn van leeftijd (bijvoorbeeld bij het ouderdomspensioen), werkervaring (bij de VUT), gezondheid (bij een arbeidsongeschiktheidspensioen), etc. Hoe eerder het recht begint, hoe eerder mensen zullen stoppen met werken.
- *De vervangingswaarde op elke leeftijd.* Wat is het percentage van het looninkomen dat wordt uitgekeerd bij uitreding? Is dat percentage constant of verandert het naarmate men later stopt met werken? Wanneer als gevolg van een stijgende vervangingswaarde de netto contante waarde van het toekomstige inkomen gelijk is voor verschillende uitredingleeftijden, geldt het criterium van actuariële neutraliteit. Een afwijking van dat criterium kan worden gezien als een financiële prikkel om vroeger of later te stoppen met werken. Een hogere vervangingswaarde en een vervangingswaarde die minder stijgt naarmate de uitredingleeftijd groter wordt, leidt ertoe dat mensen eerder stoppen met werken.
- *De duur van de uitkering of het pensioenrecht.* Een uitkering kan voor een beperkt aantal jaren gelden (bijvoorbeeld de werkloosheidsuitkering), tot een bepaalde leeftijd (bij de VUT) of voor de rest van iemands leven (het ouderdomspensioen). Hoe langer men verzekerd is van de (pensioen)uitkering, hoe eerder mensen zullen stoppen met werken. Ook de hoogte van de uitkering of het pensioen kan variëren over de duur van de uitkering.
- *De pensioenopbouw tijdens vervroegde uitreding.* Wanneer ouderen vroegtijdig de arbeidsmarkt verlaten, kan dat gevolgen hebben voor het ouderdomspensioen. Zo wordt in Nederland het pensioenrecht van mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering over het algemeen net zo opgebouwd als dat van werkenden. Dat is vaak niet het geval voor werklozen. Een doorlopende opbouw zal ertoe leiden dat mensen eerder stoppen met werken.

- *Een verandering van belasting- en premiedruk na uittreding.* Mensen die niet meer werken betalen niet langer belastingen en premies die gekoppeld zijn aan werk. Dit zijn onder meer premies voor de werkloosheidsverzekering, arbeidsongeschiktheidsverzekering, prepensioen, etc. Daardoor vermindert de belasting- en premiedruk en is de netto uitbetaling van iedere euro van het bruto-inkomen groter. Zodoende kan de netto vervangingswaarde na uittreding flink hoger zijn dan de bruto vervangingswaarde. Hoe groter de verlaging van de belasting- en premiedruk na uittreding, hoe eerder mensen zullen stoppen met werken⁶.
- *Regels bij parttime werk.* Al eerder zagen we dat de afwezigheid van de mogelijkheid tot parttime werken ertoe kan leiden dat mensen vroegtijdig en volledig stoppen met werken. Maar zelfs als de mogelijkheid van parttime werk wel bestaat, kunnen er voorwaarden aan verbonden zijn die de netto contante waarde van het toekomstige inkomen beïnvloeden. Zo is er de vraag hoe het ouderdomspensioen bij parttime werk wordt opgebouwd en op welk inkomen dat wordt gebaseerd. Welke rechten op prepensionering behoudt de werknemer die parttime gaat werken? Als een vermindering van werkuren niet alleen consequenties heeft voor het arbeids-inkomen maar ook voor het toekomstige pensioeninkomen, wordt die mogelijkheid minder aantrekkelijk. Zo bestaat het gevaar dat eerder wordt gekozen om maar helemaal te stoppen met werken. Precies zoals we in Figuur 5 zagen.

Met deze opsomming van financiële prikkels in mogelijkheden voor vervroegde uittreding, en de theoretische gevolgen daarvan op de arbeidsparticipatie van ouderen, is beter te begrijpen waarom ouderen ervoor kiezen om met werken te stoppen. Maar in hoeverre wordt die theorie gestaafd door de werkelijkheid? Hoe belangrijk zijn financiële prikkels ten opzichte van andere redenen om met werken te stoppen, zoals bijvoorbeeld gezondheid of beslissingen van gezinsleden?

2.2 De praktijk

De afweging tussen consumptie en vrije tijd die mensen volgens de economische theorie maken bij de beslissing om al dan niet te stoppen met werken is veelvuldig getoetst aan de werkelijkheid. Het meeste onderzoek stamt uit de Verenigde Staten⁷. Daar wordt al vanaf het eind van de jaren '60 onderzoek gedaan naar de redenen waarom mensen vroegtijdig stoppen met werken. Rode draad in dat onderzoek is de rol van de vervangingswaarde van pensioenen. Sommige auteurs gingen zelfs zover dat ze de beslissing om te stoppen met werken hoofdzakelijk toeschreven aan de beschikbaarheid van een prepensioen⁸. Dat werd door later onderzoek enigszins genuanceerd:

-
6. Tegenover minder werkgerelateerde premies staan ook minder werkgerelateerde voorzieningen, zoals de werkgeversbijdrage in de ziektekosten, cursussen en kinderopvang.
 7. Zie overzichten van de literatuur over uittreding door Lazear (1986), Hurd (1990) en Quinn en Burkhauser (1990).
 8. Zie bijvoorbeeld Parsons (1980).

niet slechts het bestaan van prepensioenen leidt tot vervroegde uittrekking, maar veeleer de manier waarop uitkeringen zijn opgebouwd.

Begin jaren '80 werd veel aandacht geschonken aan het effect van actuariële neutraliteit. Omdat veel prepensioenen op een bepaalde leeftijd starten en nauwelijks stijgen bij latere uittrekking, neemt de netto contante waarde af naarmate men later stopt met werken. Dat mechanisme was volgens Crawford en Lilien (1981) verantwoordelijk voor de vroege pensionering van ouderen. Pas in 1986 lieten Gustman en Steinmeier zien dat de gehele netto contante waarde belangrijk is voor de beslissing om te stoppen met werken. Rust en Phelan (1997) voegden daar nog onzekerheid ten aanzien van het toekomstige inkomen als verklaring aan toe.

Internationaal vergelijkend onderzoek laat zien dat landen met een hogere officiële pensioenleeftijd en een lagere vervangingswaarde een hogere arbeidsparticipatie van ouderen kennen⁹. De conclusie van veel auteurs is dan ook dat behalve de groei van het gemiddelde inkomen, hetgeen heeft geleid tot een grotere behoefte aan vrije tijd, en de verslechterde arbeidsmarktsituatie, waardoor het voor oudere werknemers moeilijker is om een baan te behouden of te vinden, de uitbreiding van de sociale zekerheid in de meeste geïndustrialiseerde landen belangrijk heeft bijgedragen aan een verlaging van de arbeidsparticipatie van ouderen.

In Nederland is vooral door Henkens en Siegers (1991), Woittiez, Lindeboom en Theeuwes (1992), Heyma (1996, 2001), Kerkhofs, Lindeboom en Theeuwes (1999) en Heyma en Zijl (2003) aangetoond dat de verhouding tussen het potentiële inkomen uit uitkeringen en pensioenen en het looninkomen een belangrijke rol speelt in de beslissing om met werken te stoppen. Hoe meer inkomsten ouderen mislopen als ze langer doorwerken, hoe groter de kans dat ze stoppen met werken.

Opvallend in de Nederlandse studies is dat de onderzoekers zonder uitzondering vinden dat er een sterke substitutie bestaat tussen de verschillende mogelijkheden om met werken te stoppen. Prepensioenregelingen, arbeids-ongeschiktheidsregelingen en regelingen op basis van een werkloosheidsuitkering zijn communicerende vaten, ook al laat Lindeboom (1996) zien dat er geen sprake is van een perfecte substitutie. Als de toegang tot de ene regeling wordt beperkt, neemt het gebruik van de andere regeling toe. Dat maakt het sturen op financiële prikkels extra gecompliceerd. Doorgaans kiezen ouderen voor de uittrekingsmogelijkheid die financieel het meeste oplevert. Zo stijgt het aantal personen dat gebruikt maakt van een arbeidsongeschiktheidsregeling sterk naar leeftijd, maar treedt er vanaf 55 jarige leeftijd een daling op, net voor het moment dat gebruik kan worden gemaakt van prepensioenregelingen.

9. Zie Gruber en Wise (1997), Blondahl en Scarpetta (1998) en Vlasblom en Nekkers (2001).

Dat laat zien dat het moment waarop men recht krijgt op een prepensioenregeling van groot belang is voor de beslissing om te stoppen met werken. Bij zeer riantere prepensioenregelingen, zoals de VUT jarenlang is geweest, wordt het stoppen met werken vrijwel volledig verklaard door het moment waarop het recht begint en niet door de vervangingswaarde¹⁰. Daarom maakte maar liefst 80 procent van alle mensen die in het begin van de jaren '90 recht kregen op de VUT daar onmiddellijk gebruik van. De resterende 20 procent deed dat binnen 18 maanden¹¹.

De voorkeur voor uittredingsregelingen met de hoogste uitkering en het onmiddellijk gebruik maken van financieel aantrekkelijke VUT-regelingen op het moment waarop het recht begint, duidt op sterke financiële prikkels bij de uittredingsbeslissing van oudere werknemers. Des te curieuzer dat maar weinig Nederlandse studies significante effecten vinden van de hoogte van de uitkering zelf. Zowel Henkens (1998), als Heyma (2001) als Theeuwes en Zijl (2001) verklaren de sterke maar insignificante effecten van de uitkeringshoogte door het gebrek aan variatie in het uitkeringspercentage. Iedereen met een VUT uitkering ontving bruto rond de 80 procent van het laatstverdiende inkomen, voor arbeidsgehandicapten en werklozen ligt dat rond de 70 procent. Door dat gebrek aan variatie is moeilijk vast te stellen wat werknemers zouden doen bij een andere hoogte van de uitkering. Overigens vindt Henkens (1998) in een studie naar voorgenomen uittredingsplannen van oudere werknemers wel een significant positieve invloed van de vervangingswaarde op de kans om te stoppen met werken. Theeuwes en Zijl (2001) schatten in dat een 10 procent verlaging van de VUT uitkering leidt tot een verhoging van de arbeidsparticipatie van ouderen tussen de 55 en 65 jaar met 5 tot 10 procent.

Omdat de invloed van de vervangingswaarde van uitkeringen en pensioenen en van de pensioengerechtigde leeftijd door een gebrek aan variatie moeilijk blijkt vast te stellen, heeft Nelissen (2001) een studie uitgevoerd waarin hij oudere werknemers heeft gevraagd om bij verschillende uitkeringspercentages en pensioengerechtigde leeftijden aan te geven wanneer ze zouden stoppen met werken. Doel van de studie was om na te gaan welke invloed de verandering van de VUT naar een prepensioenstelsel heeft op de arbeidsparticipatie van oudere werknemers. Zijn conclusie is dat oudere werknemers over het algemeen het liefst zo snel mogelijk stoppen met werken, maar dat daar wel een redelijk uitkeringsniveau tegenover moet staan. De helft van de ondervraagden wil minimaal 75 procent van het laatstverdiende loon ontvangen bij uittreding. Daarnaast is de manier waarop het pensioen verder wordt opgebouwd van groot belang bij de beslissing om vroegtijdig te stoppen met werken. Simulatie van het uittreedgedrag bij een verandering van VUT naar prepensioen laat zien dat de arbeidsparticipatie van werknemers tussen 55 en 65 jaar zou stijgen met een kleine 5 procentpunten. Dit komt ongeveer overeen met soortgelijke simulaties op grond van waargenomen uittreedgedrag in Theeuwes en Zijl (2001) en Heyma (2004).

10. Zie met name de discussie in Heyma (2001), bladzijde 135.

11. Zie Lindeboom (1999).

De eerste vinden een verhoging van de arbeidsparticipatie met een kleine 4 procentpunten in de onderzoekspopulatie, de laatste een verhoging met een kleine 6 procentpunten voor werknemers op 60 jarige leeftijd. Bij alle simulatiestudies wordt overigens gewezen op het gevaar van een verhoogde instroom in arbeidsongeschiktheidsregelingen, omdat die door de aantasting van de netto contante waarde van prepensioenregelingen relatief gezien financieel aantrekkelijker worden.

Een sterke focus op financiële prikkels geeft de indruk dat het de belangrijkste verklaring vormt voor de beslissing van ouderen om te stoppen met werken. Veel van de bovengenoemde studies benadrukken echter dat ook andere factoren een belangrijke invloed hebben. Zo laten Kerkhofs, Lindeboom en Theeuwes (1999) en Heyma (2001) zien dat gezondheid een belangrijke rol speelt bij de beslissing om te stoppen met werken. Desalniettemin blijft het sterke effect van financiële prikkels overeind. Andere factoren die vaak terugkomen in de verklaring van de uitredingsbeslissing zijn arbeidsomstandigheden, de gezinssituatie en de sociale omgeving waarin werknemers leven. Zo toont Henkens (1998) aan dat een bedrijfsreorganisatie een negatieve invloed heeft op de kans dat ouderen doorgaan met werken, dat werkgevers een belangrijke invloed op die beslissing kunnen uitoefenen, ook in positieve zin, dat de financiële verantwoordelijkheid voor een partner of kinderen zorgt dat oudere werknemers langer blijven werken en dat een positieve houding ten opzichte van uitreding in de sociale omgeving van werknemers zorgt voor het eerder willen stoppen met werken. Ondanks die factoren vindt hij nog steeds een positief en significant effect van de vervangingswaarde van uitkeringen en pensioenen. Blau (1998) onderzocht het effect van de arbeidsmarktpositie van de partner op de uitredingsbeslissing. Hij vond een sterke voorkeur om tegelijkertijd te stoppen met werken, die niet werd verklaard door financiële prikkels.

Tenslotte kan ook de houding ten opzichte van uitreding effect hebben op de beslissing om te stoppen met werken. Volgens de OECD (2003b) blijkt dat de houding van mensen die niet (meer) werken ten aanzien van werken sterk verschilt. In Nederland zou slechts 2 procent van de gepensioneerden wel weer terug willen keren naar de arbeidsmarkt. Nederland scoort daarmee aanmerkelijk lager dan het OECD-gemiddelde van 29 procent. De relatie met de financiële positie na uitreding lijkt voor de hand te liggen. Maar de houding ten aanzien van uitreding kan op termijn natuurlijk wel veranderen. Dat geldt niet zo eenvoudig voor andere verklaringen van de uitredingsbeslissing van oudere werknemers. Men moet daarbij vooral denken aan gezondheid en de gezinssituatie. Een verandering van arbeidsparticipatieniveaus door de tijd hangt daarom vooral samen met structurele veranderingen in verklarende factoren. Uit de genoemde studies kan worden geconcludeerd dat financiële prikkels in de praktijk daarin een groot aandeel hebben gehad.

3 Mogelijkheden voor uittreding

3.1 De alternatieven op een rij

Werknemers kunnen de arbeidsmarkt op verschillende manieren verlaten. Het ouderdomspensioen, vervroegde pensionering, arbeidsongeschiktheidsregelingen of werkloosheidsvoorzieningen zijn regelingen die oudere werknemers gebruiken nadat zij zijn gestopt met werken. Deze verschillende uittreedroutes zijn niet allemaal even aantrekkelijk. Bovendien zijn niet alle routes voor iedereen toegankelijk. Hieronder zetten we ze kort op een rij.

Het ouderdomspensioen

Het Nederlandse ouderdomspensioen bestaat uit drie pijlers. Iedereen ontvangt een basis ouderdagvoorziening: de AOW. Werknemers kunnen tijdens hun werkzame leven een aanvulling op deze ouderdagvoorziening opbouwen, het collectieve pensioen. Desgewenst kunnen werknemers hun pensioen extra aanvullen, door bijvoorbeeld lijfrentes te kopen. Of door te investeren in een eigen huis. De toegang tot het ouderdomspensioen is in Nederland gerestricteerd: alleen als je 65 jaar of ouder bent ontvang je een ouderdomspensioen. Het ouderdomspensioen biedt daarmee geen mogelijkheid om vervroegd uit te treden.

Vervroegde pensionering

Het vervroegd of pre-pensioen biedt wel een mogelijkheid om eerder te stoppen met werken dan 65 jaar. Vervroegde pensioenprogramma's, zoals de VUT, werden geïntroduceerd in de jaren '70. Oudere werknemers werd de mogelijkheid geboden om vervroegd uit te treden en daarmee plaats te maken voor jongere werknemers. De VUT is een aantrekkelijke regeling: gemiddeld kunnen werknemers op hun 60ste verjaardag stoppen met werken. Tot aan het ouderdomspensioen ontvangen zij een bruto VUT-uitkering van rond de 80 procent van het laatstverdiende loon. Als men later stopt dan de VUT-gerechtigde leeftijd gaat het uitkeringspercentage niet omhoog. Werknemers hebben daardoor een sterke prikkel om meteen op hun 60ste te stoppen met werken. Vrijwel iedereen die gebruik kan maken van de VUT doet dit ook en 80 procent stopt met werken op het moment dat zij VUT-gerechtigd worden¹².

Als gevolg van het hoge uitkeringsniveau en de toenemende vergrijzing, zijn de kosten van de VUT sterk toegenomen. Daarom worden veel VUT-regelingen vervangen door prepensioenregelingen. In een prepensioenregeling is de hoogte van de uitkering wel afhankelijk van de uittreedleeftijd: hoe later iemand stopt met werken, hoe hoger de prepensioenuitkering. De precieze vormgeving van de prepensioenregelingen verschilt per sector. Doorgaans zijn deze regelingen minder

12. Zie Lindeboom (1999).

aantrekkelijk dan de VUT: werknemers ontvangen ongeveer 72 procent van het laatstverdiende loon als zij 62 zijn. Gemiddeld stoppen werknemers die in aanmerking komen voor een prepensioen met werken als zij 61,2 jaar oud zijn¹³.

Het huidige kabinet wil de arbeidsparticipatie van oudere werknemers verder verhogen¹⁴. Daarvoor dienen onder andere de VUT- en prepensioenregelingen minder aantrekkelijk te worden gemaakt. Dat kan door de fiscale voordelen om te sparen voor vervroegde uittreding te laten verdwijnen. Bovendien wil het kabinet een prepensioenregeling alleen ondersteunen als werknemers zelf kunnen kiezen of zij participeren in een dergelijke regeling. Bij de sociale partners bestaat de angst dat de individuele kosten van een dergelijke prepensioenregeling daardoor sterk zullen stijgen. Ter compensatie voert het kabinet de levensloopregeling in. De levensloopregeling biedt werknemers de mogelijkheid om te sparen voor verlof. Dit kan bijvoorbeeld verlof zijn om te zorgen voor ouders of kinderen of verlof om een *sabbatical* op te nemen. De levensloopregeling kan ook worden gebruikt om vervroegd met pensioen te gaan.

Arbeidsongeschiktheidsregelingen

Naast de prepensioenregeling biedt ook de sociale zekerheid oudere werknemers de mogelijkheid om vervroegd te stoppen met werken, bijvoorbeeld via een arbeidsongeschiktheidsregeling. De hoogte van een arbeidsongeschiktheidsuitkering is leeftijdafhankelijk. Ouderen ontvangen circa 70 procent van het laatstverdiende loon als zij volledig arbeidsongeschikt worden verklaard. Aan het begin van de jaren '90 was de arbeidsongeschiktheidsregeling een veelvuldig gebruikte uittredingsroute. Deze route was zowel voor werkgevers als voor werknemers aantrekkelijk. De oudere werknemer kon stoppen met werken, terwijl hij er financieel (netto) weinig op achteruitging. Voor een individuele werkgever ging de uitstroom van werknemers via een arbeidsongeschiktheidsregeling nauwelijks gepaard met extra kosten. Omdat het aantal arbeidsongeschikten aan het begin van de jaren negentig sterk steeg – 'Nederland is ziek', aldus Lubbers – is de arbeidsongeschiktheidsregeling minder aantrekkelijk gemaakt. De keuring is verscherpt. Arbeidsgehandicapten worden periodiek herkeurd. Werkgevers worden meer geconfronteerd met de lasten van arbeidsongeschiktheid in de vorm van de Pemba-premie¹⁵.

Werkloosheidsvoorzieningen

Een derde mogelijkheid om vervroegd uit te treden is via een werkloosheidsuitkering. De werkloosheidsuitkering is bedoeld voor alle werknemers die onvrijwillig hun baan verliezen. De hoogte en duur van de uitkering zijn afhankelijk van iemands arbeidsmarktgeschiedenis en leeftijd. Maximaal kan gedurende vijf jaar een werkloosheidsuitkering van 70 procent van het laatstverdiende

13. Zie Van Dalen en Henkens (2000) en Nelissen (2001).

14. Zie de brief van minister de Geus aan de Tweede Kamer van 3 mei 2004.

15. Zie Groot e.a. (2002).

loon worden gekregen. Daarna kon tot voor kort aanspraak worden gemaakt op een vervolguitering van 2 jaar of 3 jaar bij werkloosheid vanaf 57½ jaar. Deze uitkering gaf werklozen een uitkering op bijstandsniveau. De uitkering werd, in tegenstelling tot een bijstandsuitkering, niet gekort bij de aanwezigheid van eigen vermogen of een partner met eigen inkomen. De vervolguitering is medio 2003 afgeschaft¹⁶. Het kabinet wil daarmee de arbeidsdeelname van ouderen bevorderen. Om dezelfde reden dreigt de vrijstelling van de sollicitatieplicht voor werklozen van 57½ jaar en ouder op te worden geheven. Werkloosheidsvoorzieningen worden daardoor steeds minder aantrekkelijk als uittredingsroute.

De keuze voor de verschillende uittredingsroutes

Welke route uiteindelijk wordt gekozen hangt tenminste af van twee factoren. In de eerste plaats zijn niet alle uittredingsroutes voor iedereen toegankelijk. Om aan het prepensioen of het ouderdomspensioen deel te nemen moet de werknemer een bepaalde leeftijd hebben bereikt. Om in aanmerking te komen voor een arbeidsongeschiktheiduitkering moet de werknemer een medische keuring ondergaan. Een werkloosheidsuitkering wordt pas gegeven als de werknemer zonder eigen schuld is ontslagen en voldoende lang heeft gewerkt. In de tweede plaats zijn niet alle routes even aantrekkelijk. De hoogte van de uitkering verschilt tussen de verschillende regelingen. Evenals de duur van de uitkering. Oudere werknemers houden bij hun keuze om door te werken of te stoppen rekening met deze factoren. Welke gevolgen dat heeft voor de arbeidsparticipatie van oudere werknemers onderzoeken we in de volgend paragraaf middels een internationale vergelijking van sociale zekerheid- en pensioenstelsels. Eerst willen we nog stilstaan bij verschillende spaarsystemen voor het ouderdomspensioen en bij financiële prikkels voor uittreding die uitgaan van het belastingstelsel.

3.2 Verschillen in spaarsystemen voor pensioen

De pensioenopbouw voor het ouderdoms- en prepensioen verloopt via twee verschillende spaarsystemen. In het *defined benefit* spaarsysteem ligt de uitkering vast. Doorgaans is dit een percentage van het laatstverdiende loon of een percentage van het inkomen dat iemand gedurende zijn loopbaan heeft verdiend. De inleg varieert: deze wordt zo gekozen dat de uitkering kan worden gegarandeerd. In het *defined contribution* spaarsysteem ligt de inleg vast en varieert de hoogte van de uitkering. De werknemer heeft zijn eigen spaarpotje. Als hij met pensioen gaat, dan wordt onderzocht welke pensioenuitkering de werknemer met zijn spaarpotje kan ontvangen. Deze uitkering kan hoger, maar ook lager zijn dan de uitkering bij een *defined benefit* spaarsysteem. Het grootste verschil tussen *defined benefit* en *defined contribution* spaarsystemen is de plaats waar het risico terecht komt. In een *defined benefit* systeem ligt het risico bij het pensioenfonds

16. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, persbericht 03/204.

(of beter gezegd bij de jongere generaties en werkgevers), in een *defined contribution* systeem ligt het risico bij de werknemer.

De verschillende spaarsystemen kunnen effect hebben op de uitredingsleeftijd van oudere werknemers. Een *defined contribution* spaarsysteem stimuleert langer doorwerken: hoe langer iemand heeft gewerkt, hoe voller het spaarpotje. En hoe hoger de pensioenuitkering. Een *defined benefit* spaarsysteem kent deze prikkel niet. De hoogte van de uitkering ligt immers vast. Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat werknemers met een *defined contribution* spaarsysteem gemiddeld twee jaar later uitreden dan werknemers met een *defined benefit* spaarsysteem¹⁷.

3.3 Prikkel in het belastingstelsel

Ook het belasting- en premiestelsel kan financiële prikkels bevatten die de uitredingsbeslissing beïnvloeden. Zo hoeven gepensioneerden geen premies meer te betalen voor werknemersverzekeringen. Mensen van 65 jaar en ouder ontvangen bovendien een ouderenkorting in het belastingstelsel. Gemiddeld is de belastingdruk voor gepensioneerden (bij een zelfde inkomen) 10 procentpunt lager dan voor werkenden. De netto vervangingswaarde van het (pre)pensioen is daardoor hoger dan de bruto vervangingswaarde. De vormgeving van het belasting- en premiestelsel beïnvloedt daardoor de uitredingsbeslissing.

Sparen voor de oude dag wordt fiscaal gestimuleerd. De werknemer betaalt geen belasting over pensioenpremies. Ook het rendement op het pensioenvermogen is – in tegenstelling tot het rendement van de gewone spaarrekening – onbelast. De werknemer betaalt wel belasting over de pensioenuitkering. In ons progressieve belastingstelsel is het tarief waartegen die uitkeringen worden belast gemiddeld lager dan het tarief waartegen de premies zijn vrijgesteld. Dit wordt de omkeerregel genoemd. Sparen voor het (pre)pensioen is daarmee fiscaal aantrekkelijk.

Een voorbeeld: stel dat een werknemer 40 procent inkomstenbelasting moet betalen en 1000 Euro pensioenpremie heeft betaald. De pensioenpremie is onbelast. Als deze werknemer met pensioen gaat, valt de werknemer onder een lager belastingtarief. Zijn inkomen is immers niet meer hetzelfde. Veronderstel dat de werknemer nu gemiddeld 30 procent belasting moet betalen. De omkeerregel zorgt ervoor dat de werknemer geen 400 Euro, maar slechts 300 Euro aan belasting moet betalen. Sparen voor het pensioen is dus aantrekkelijk.

Het kabinet heeft voorstellen gedaan om het stoppen met werken voor de 65ste verjaardag niet langer fiscaal aantrekkelijk te laten zijn¹⁸. Werknemers moeten, als het aan het kabinet ligt, zowel

17. Zie Friedberg en Webb (2003).

18. Zie www.minszw.nl, pakket maatregelen voor een nieuw fiscaal stelsel van VUT, prepensioen en levensloop, 1 april 2004.

over de prepensioenpremies als over het opgebouwde spaarpotje voor het prepensioen belasting gaan betalen. Tegelijkertijd wordt de prepensioenuitkering niet langer belast. Het fiscale voordeel dat wordt veroorzaakt door de omkeerregel gaat daarmee voor het prepensioen niet langer op. Blank, van Hulst en van Selm (2004) berekenen dat het geleidelijk afbouwen van fiscale aftrekmogelijkheden van premies voor VUT en prepensioen op langere termijn (tot 2030) tot een stijging van de arbeidsparticipatie met 5 procentpunten leidt. Het fiscale voordeel voor het ouderdomspensioen blijft wel bestaan.

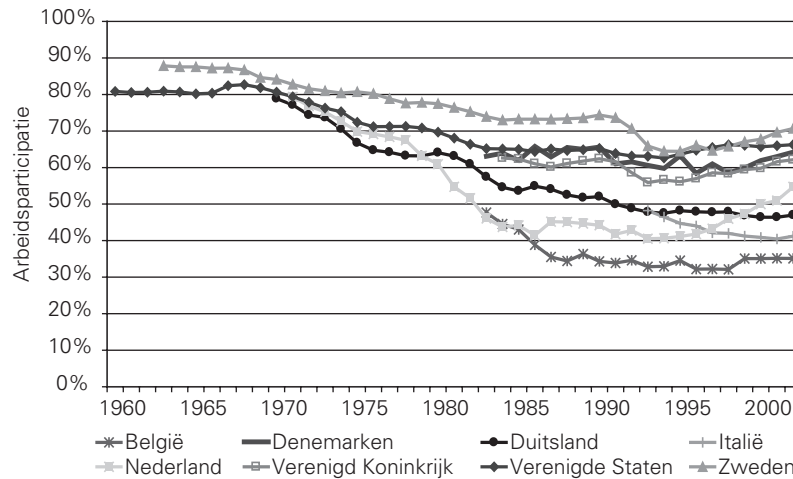
4 Internationale vergelijking

4.1 Inleiding

In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de door Gruber en Wise (1997) gevonden relatie tussen de financiële (on)aantrekkelijkheid van langer doorwerken en de arbeidsparticipatie van ouderen. Daarvoor hebben we de relatie tussen arbeidsparticipatie en financiële prikkels in het pensioen- en sociale zekerheidsstelsel van acht landen bestudeerd. De bestudeerde landen zijn: België, Denemarken, Duitsland, Italië, Nederland, de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Zweden. In Paragraaf 4.2 worden de participatiecijfers van ouderen vergeleken. Vervolgens zijn we op zoek gegaan naar verklaringen voor de gevonden verschillen in participatie. Deze verschillen kunnen, zoals Gruber en Wise aantoonde, worden veroorzaakt doordat ouderen financieel geprikkeld worden om vroeg uit te treden. In Paragraaf 4.3 hebben we daarom de pensioen- en sociale zekerheidsstelsels in de verschillende landen vergeleken. Welke verschillende mogelijkheden zijn er om vervroegd uit te treden? Hoe aantrekkelijk zijn de verschillende uitredingsroutes? Verschillen de spaarsystemen in de onderzochte landen? In hoeverre stimuleert het belasting- en premiestelsel vervroegde uitreding? Paragraaf 4.4 trekt uit de vergelijking een aantal conclusies.

4.2 Arbeidsparticipatie

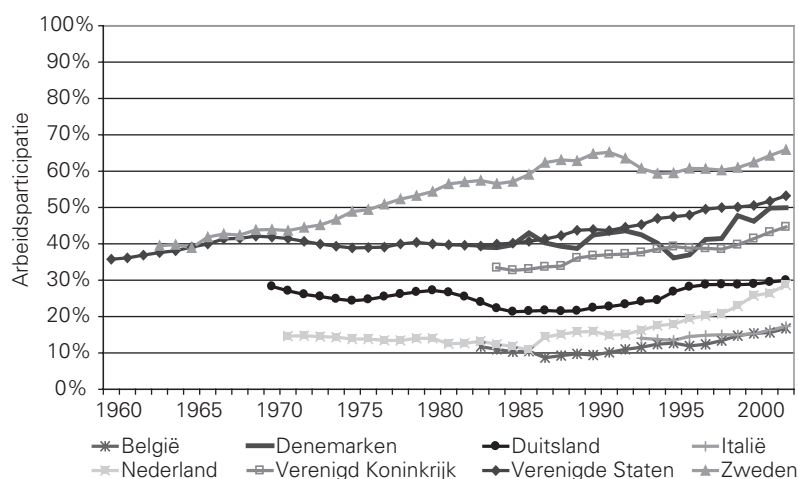
De arbeidsparticipatie van oudere werknemers verschilt flink in de door ons onderzochte landen. In Figuur 6 is de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie van mannen van 55 tot en met 64 jaar zichtbaar. In alle landen is de arbeidsparticipatie van oudere mannen in de afgelopen decennia gedaald. In Nederland is die daling zeer sterk geweest: aan het begin van de jaren zeventig was er nauwelijks verschil tussen de arbeidsparticipatie in Nederland, de Verenigde Staten en Zweden. Ongeveer 80 procent van de mannen tussen 55 en 65 jaar werkte. Aan het begin van de jaren negentig werkte in Nederland nog maar iets meer dan 40 procent van de mannen tussen 55 en 65 jaar, terwijl dat in Zweden en de Verenigde Staten op circa 70 procent lag. Sinds het begin van de jaren negentig heeft de dalende trend zich gekeerd. Met name in Nederland is de arbeidsparticipatie van oudere mannen de afgelopen tien jaar sterk gestegen.

Figuur 6: Arbeidsparticipatie van mannen van 55 tot en met 64 jaar

Bron: OESO-labour force statistics.

In Figuur 7 is de arbeidsparticipatie van vrouwen van 55 tot en met 64 jaar weergegeven. De arbeidsparticipatieontwikkeling voor vrouwen kent een stijgende lijn: in de afgelopen decennia zijn steeds meer oudere vrouwen gaan werken. Er is echter nog een behoorlijk verschil tussen de landen. In Zweden werkt meer dan 60 procent van de vrouwen van 55 tot en met 64 jaar, terwijl in België en Italië minder dan 20 procent van de vrouwen in deze leeftijdsgroep werkt. Nederland bevindt zich met een arbeidsparticipatie van bijna 30 procent onderaan de middengroep.

De verschillen tussen landen zijn ook zichtbaar in de gemiddelde leeftijd waarop mensen stoppen met werken. Tabel 4.1 toont de gemiddelde uittredingsleeftijd geordend naar de gemiddelde uittredingsleeftijd van mannen en vrouwen samen, van hoog naar laag. Deze ordening is voor de vergelijkbaarheid ook aangehouden in de overige tabellen van deze paragraaf. In de Verenigde Staten, Zweden en Denemarken ligt de gemiddelde uittredingsleeftijd voor mannen ruim boven de 63 jaar. In België en Italië stoppen mannen gemiddeld genomen nog voor hun 60ste verjaardag. In Nederland stoppen mannen gemiddeld als zij 61 jaar zijn en vrouwen als zij 59 jaar zijn.

Figuur 7: Arbeidsparticipatie van vrouwen van 55 tot en met 64 jaar

Bron: OESO-labour force statistics.

De consequentie van de gemiddelde uittredingsleeftijd voor de hoogte van de arbeidsparticipatie bij ouderen wordt getoond in Tabel 4.2. De arbeidsparticipatie daalt sterk met het ouder worden. De participatiedaling is relatief gezien sterker bij vrouwen dan bij mannen en sterker in landen met een lage arbeidsparticipatie dan in landen met een hoge arbeidsparticipatie. Dat de participatie lager is bij 60 tot en met 64 jarigen dan bij 55 tot en met 59 jarigen hoeft niet alleen te betekenen dat mensen over het algemeen minder vaak werken naarmate zij ouder worden. De cijfers kunnen ook het gevolg zijn van het feit dat mensen die eerder zijn geboren minder vaak werken als ze de 55 zijn gepasseerd. In Nederland geldt dat met name voor vrouwen. Voor hen is het steeds gebruikelijker geworden om te gaan werken. Er is in zo'n geval sprake van een cohorteffect.

Tabel 4.1: Gemiddelde leeftijd waarop mannen en vrouwen stoppen met werken

	Mannen	Vrouwen
Verenigde Staten	64,7 jaar	63,3 jaar
Zweden	63,8 jaar	62,5 jaar
Denemarken	64,3 jaar	60,6 jaar
Verenigd Koninkrijk	62,4 jaar	60,9 jaar
Duitsland	61,0 jaar	60,4 jaar
Nederland	60,7 jaar	59,0 jaar
Italië	59,9 jaar	58,1 jaar
België	58,3 jaar	56,9 jaar

Bron: OECD (2003a). De waarden zijn gemiddeld over de jaren 1995-2000.

Tabel 4.2: Arbeidsparticipatie naar leeftijd en geslacht, 1997 (in procenten)

Leeftijd	Mannen				Vrouwen			
	55-59	60-64	65-69	70-74	55-59	60-64	65-69	70-74
Zweden	84	58	15	8	76	50	4	3
Denemarken	82	43	15	-	61	25	7	-
Verenigd Koninkrijk	74	52	14	7	53	27	8	3
Duitsland	74	29	7	4	53	12	3	2
Nederland	64	21	9	5	32	7	3	1
Italië	56	31	11	5	29	8	3	1
België	49	20	4	1	23	5	2	1

Bron: Vlasblom en Nekkers (2001).

Veel ouderen werken dus niet of niet meer. Wat is daarvan de reden? In de landen met de laagste arbeidsparticipatie, zoals België, Italië en Duitsland zijn deze mensen vaak met pensioen. In de andere landen, zoals Zweden, Denemarken, het Verenigd Koninkrijk en Nederland zijn ouderen relatief vaak arbeidsongeschikt. Tabel 4.3 geeft een overzicht van wat ouderen doen wanneer ze niet meer werken in de verschillende landen.

Tabel 4.3: Redenen van inactiviteit voor 50-64 jarigen, 2000 (in procenten)

	Actief	Inactief				
		Gepensioneerd	Werkzoekend	Arbeidsongeschikt	Zorg voor het gezin	Anders
Zweden	76	4	2	14	3	1
Denemarken	68	14	1	14	2	2
Verenigd Koninkrijk	63	13	1	14	5	4
Duitsland	55	29	0	4	5	7
Nederland	53	11	1	13	7	14
Italië	40	29	2	4	18	6
België	42	28	28	0	0	1

Bron: OECD (2003a,b).

Geconcludeerd kan worden dat er behoorlijke verschillen zijn in de arbeidsparticipatie van oudere mannen en vrouwen. In de Angelsaksische en Scandinavische landen is deze hoog. In het continentale Europa is de arbeidsparticipatie aanmerkelijk lager. De belangrijkste vraag is waar deze verschillen door worden veroorzaakt. In de volgende paragraaf onderzoeken we of en in hoeverre

het verschil in arbeidsparticipatie samenhangt met prikkels uit het pensioen- en sociale zekerheidsstelsel.

4.3 Sociale zekerheid en pensioenen

Het ouderdomspensioen

De hoogte van de pensioengerechtigde leeftijd heeft effect op de uittredingsleeftijd: hoe hoger de leeftijd waarop men officieel met pensioen mag gaan, des te hoger de arbeidsparticipatie¹⁹.

Uit Tabel 4.4 blijkt dat in de door ons vergeleken landen de leeftijd waarop mannen met pensioen mogen gaan niet verschilt. Alleen in het Verenigd Koninkrijk en België is de pensioengerechtigde leeftijd voor vrouwen lager dan in de andere landen. Verschillen in de pensioengerechtigde leeftijd kunnen dus geen verklaring vormen voor de gevonden verschillen in arbeidsparticipatie van ouderen tussen de door ons onderzochte landen.

Tabel 4.4: Pensioengerechtigde leeftijd

	Mannen	Vrouwen
Verenigde Staten	65 oplopend naar 67	65 oplopend naar 67
Zweden	65	65
Denemarken	65	65
Verenigd Koninkrijk	65	60
Duitsland	65	65
Nederland	65	65
Italië	65 (was 60 in 1992)	65 (was 55 in 1992)
België	65	63 oplopend naar 65

Bron: Duval (2003).

Naast de pensioengerechtigde leeftijd kan de manier waarop het ouderdomspensioen is vormgegeven effect hebben op het participatiegedrag van oudere werknemers. Is het pensioen gebaseerd op een *defined benefit* of een *defined contribution* spaarsysteem? Bij een *defined benefit* spaarsysteem ligt de hoogte van de uitkering vast. Bij een *defined contribution* spaarsysteem ligt de hoogte van de premie vast. In Tabel 4.5 is voor elk land aangegeven welk pensioenspaarsysteem aanwezig is. Uit de tabel blijkt dat de vormgeving van het ouderdomspensioen verschilt. In landen met een hoge arbeidsparticipatie, zoals de Verenigde Staten, Zweden en Denemarken ligt de hoogte van de pensioenuitkering niet vast (een *defined contribution* spaarsysteem). Landen met een lage arbeidsparticipatie van oudere werknemers, zoals België, Italië, Nederland en Duitsland kennen wel een overwegend vaste uitkering (een *defined benefit* spaarsysteem). In een *defined benefit* spaarsysteem leidt langer doorwerken, zodra iemand voldoende jaren heeft bijge-

19. Zie Duval (2003).

dragen aan het pensioenfonds, niet tot een hoger pensioen. Oudere werknemers hebben in zo'n stelsel geen prikkel om langer door te werken.

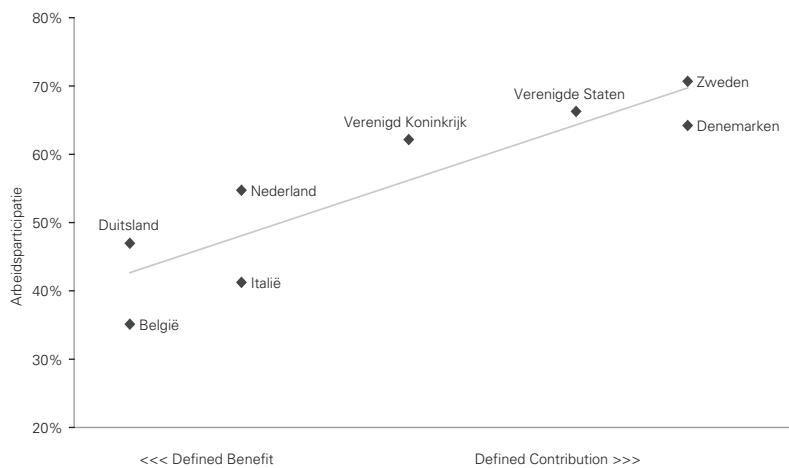
Tabel 4.5: Spaarsysteem voor de pensioenopbouw

Verenigde Staten	Privaat stelsel is overwegend defined contribution, publiek stelsel is defined benefit
Zweden	Defined contribution
Denemarken	Defined contribution
Verenigd Koninkrijk	Mix van defined benefit en defined contribution
Duitsland	Defined benefit
Nederland	Voornameijk defined benefit
Italië	Overgang van defined benefit naar defined contribution
België	Defined benefit

Bron: OECD (2003a), ISSA (2002).

De relatie tussen het type pensioenspaarsysteem en de arbeidsparticipatie van oudere mannen in 2002 wordt geïllustreerd in Figuur 8. De lijn in de figuur laat een gemiddelde trend door de verschillende punten zien. Duidelijk is dat een groter aandeel van het defined contribution spaarsysteem samenhangt met een hogere arbeidsparticipatie van oudere mannen. Voor vrouwen wordt een soortgelijk verband gevonden.

Figuur 8: Relatie tussen de manier van pensioenopbouw en de arbeidsparticipatie van mannen van 55 tot en met 64 jaar, 2002

Mogelijkheden voor vervroegde uittreding: het prepensioen

De meeste ouderen werken echter niet door tot ze 65 zijn. Ze treden eerder uit, via bijvoorbeeld een vervroegde pensioenregeling. Tabel 4.6 laat zien dat de mogelijkheden om vervroegd met

pensioen te gaan verschillen tussen de onderzochte landen. De verschillen in leeftijd zijn echter niet groot. Er is dan ook geen direct verband tussen de prepensioengerechtigde leeftijd en de hoogte van de arbeidsparticipatie van ouderen te ontdekken.

Tabel 4.6: Mogelijkheden voor vervoegde uitreding

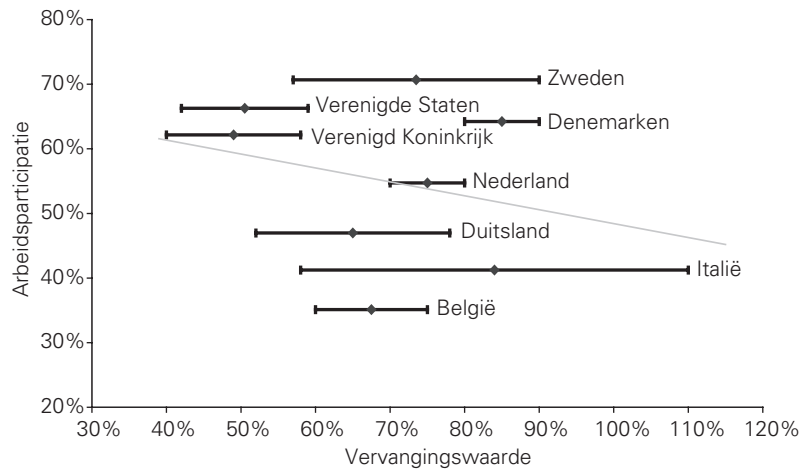
Verenigde Staten	Vanaf 62 jaar via de sociale zekerheid, verder enkele private regelingen
Zweden	Vanaf 61 jaar
Denemarken	Vanaf 60 jaar en 20 jaar bijgedragen aan vrijwillige werkloosheidsverzekering
Verenigd Koninkrijk	Private regelingen via de werkgever
Duitsland	Vanaf 63 jaar, vanaf 60 jaar als de werknemer geen werk kan vinden
Nederland	VUT 60 jaar, prepensioen gemiddeld 61 jaar
Italië	Vanaf 57 jaar
België	Vanaf 60 jaar en minimaal 34 jaar gewerkt

Bron: Duval (2003).

Anders wordt dat wanneer we naast de leeftijd waarop oudere werknemers in aanmerking komen voor een prepensioen ook de hoogte van het prepensioen vergelijken. Figuur 9 laat voor mannen van 55 tot 65 jaar zien dat hoe hoger de prepensioen uitkering, gemeten via de vervangingswaarde, hoe lager de arbeidsparticipatie, ook al is het verband niet sterk. Hetzelfde wordt gevonden voor vrouwen van 55 tot 65. De vergelijking wordt enigszins gecompliceerd doordat de hoogte van het prepensioen kan variëren met de leeftijd waarop werknemers stoppen met werken. In de Verenigde Staten, Zweden en Italië (na invoering van het nieuwe systeem voor vervoegde pensionering) is de hoogte van het (pre)pensioen afhankelijk van de uitredingsleeftijd. Hoe jonger iemand uittreedt, des te lager de pensioenuitkering. De werknemer heeft dan immers minder pensioen opgebouwd en moet gedurende een groter aantal jaar pensioen ontvangen. Tabel 4.7 laat de variatie in de vervangingswaarden van het prepensioen zien.

De combinatie van pensioengerechtigde leeftijd in Tabel 4.6 en de vervangingswaarde in Tabel 4.7 bepaald voor een groot deel de netto contante waarde van de pensioenuitkering. Op grond daarvan kan worden vastgesteld hoe het prepensioen verschilt tussen landen. In de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk is de vervangingswaarde van het (pre)pensioen laag. In Denemarken is het prepensioen niet voor iedereen toegankelijk. Zweden en Italië (na invoering van het nieuwe pensioensysteem) kennen een actuariael neutraal systeem, waardoor langer doorwerken loont. In Nederland, België, Duitsland en Italië (voor de invoering van het nieuwe pensioensysteem) is het prepensioen zowel eenvoudig toegankelijk als aantrekkelijk. Op grond van die verschillen wordt een relatie zichtbaar met de arbeidsparticipatie van ouderen. Landen met een hoge arbeidsparticipatie hebben of een minder aantrekkelijke prepensioenregeling of een minder eenvoudig toegankelijke regeling.

Figuur 9: Relatie tussen arbeidsparticipatie van mannen van 55 tot 65 jaar en vervangingswaarde (gemiddeld en variatie)

Tabel 4.7: Vervangingswaarde van het (pre)pensioen

Verenigde Staten	Gemiddeld 42% (62 jaar) tot 59% (70 jaar)
Zweden	Van 57% (61 jaar) tot 90% (70 jaar), actuariel neutraal
Denemarken	Maximaal 80 tot 90%
Verenigd Koninkrijk	Gemiddeld 40% (65 jaar) tot 58% (70 jaar)
Duitsland	Gemiddeld 52% (63 jaar) tot 78% (70 jaar)
Nederland	VUT 80%, prepensioen gemiddeld 72%
Italië	Gemiddeld 58% (57 jaar) tot 110% (70 jaar)
België	60% (alleenstaanden) tot 75% van middelloon

Bron: OECD (2001) en Nelissen (2001).

Mogelijkheden voor vervroegde uittreding: het parttime pensioen

In sommige landen zijn er mogelijkheden om parttime met pensioen te gaan, zoals getoond in Tabel 4.8. De effecten van een parttime pensioen zijn echter niet eenduidig. Enerzijds kan een parttime pensioen mensen stimuleren om langer door te werken. Mensen die eerst volledig zouden stoppen met werken, blijven nu wellicht nog enige tijd in deeltijd werken²⁰. Anderzijds kan een parttime pensioen ook leiden tot een lagere arbeidsparticipatie. Het parttime pensioen fungeert dan als een prepensioen en biedt mensen daarmee de mogelijkheid om vervroegd uit te treden²¹. De richting van het effect van een parttime pensioen hangt dus samen met de aanwezigheid van het prepensioen.

20. Dit effect werd gevonden in Quinn et al (1998). Zie ook de discussie in Paragraaf 2.

21. Dit effect werd gevonden in Vlasbom en Nekkers (2001).

Tabel 4.8: Parttime pensioen

Verenigde Staten	Onbekend
Zweden	Vanaf 61 jaar
Denemarken	Vanaf 60 jaar
Verenigd Koninkrijk	Geen mogelijkheid voor parttime pensioen
Duitsland	Vanaf 60 jaar
Nederland	Geen mogelijkheid voor parttime pensioen
Italië	Geen mogelijkheid voor parttime pensioen
België	Geen mogelijkheid voor parttime pensioen

Bron: Vlasblom en Nekkers (2001).

Mogelijkheden voor vervroegde uitreding: arbeidsongeschiktheidsregelingen en werkloosheidsvoorzieningen

Naast het (pre)pensioen zijn er ook nog andere uitredingsroutes, zoals arbeidsongeschiktheidsregelingen en werkloosheidsvoorzieningen. Tabel 4.9 laat zien dat de aantrekkelijkheid van deze uitredingsroutes verschilt tussen de door ons vergeleken landen. De arbeidsongeschiktheidsregeling wordt in veel landen door ouderen gebruikt om te stoppen met werken. Opmerkelijk is dat juist Zweden en Denemarken, landen waar de arbeidsparticipatie van ouderen hoog is, een aantrekkelijke arbeidsongeschiktheidsregeling kennen. Het gebruik van de arbeidsongeschiktheidsregeling onder ouderen is daar dan ook hoog. Blijkbaar fungeert de arbeidsongeschiktheidsregeling in deze landen als alternatief voor de minder aantrekkelijke pre-pensioenregeling. Werkloosheidsvoorzieningen zijn in vrijwel alle landen de minst aantrekkelijke optie. De verschillen in arbeidsongeschiktheidsregelingen en werkloosheidsvoorzieningen tussen landen zijn verder niet zodanig dat een duidelijk verband is te leggen met verschillen in de arbeidsparticipatie van oudere werknemers.

Tabel 4.9: Arbeidsongeschiktheidsregelingen en werkloosheidsvoorzieningen

Arbeidsongeschiktheid	
Verenigde Staten	32 tot 87% van laatstverdiende loon, afh. van inkomen en huishoudsamenstelling
Zweden	90% van laatstverdiende loon, ca. 60% van niet werkende 50-64 jarigen is arbeidsongeschikt
Denemarken	80% van laatstverdiende loon, ca. 43% van niet werkende 50-64 jarigen is arbeidsongeschikt
Verenigd Koninkrijk	vast bedrag, ca. 39% van niet werkende 50-64 jarigen is arbeidsongeschikt
Duitsland	70% van laatstverdiende loon, ca. 9% van niet werkende 50-64 jarigen is arbeidsongeschikt
Nederland	70% van laatstverdiende loon, ca. 28% van niet werkende 50-64 jarigen is arbeidsongeschikt
Italië	percentage van het laatstverdiende loon afhankelijk van het aantal jaren dat is bijgedragen, ca. 7% van niet werkende 50-64 jarigen is arbeidsongeschikt
België	40% (geen kostwinnaar) tot 65% (kostwinnaar) van laatstverdiende loon, ca. 1% van niet werkende 50-64 jarigen is arbeidsongeschikt
Werkloosheid	
Verenigde Staten	ca. 50% van laatstverdiende loon, precieze vormgeving verschillend per staat
Zweden	vast bedrag, vrijwillige deelname aan werkloosheidsvoorziening
Denemarken	90% van laatstverdiende loon, mits vrijwillig verzekerd voor werkloosheid; voor werklozen van 55-59 jaar kan de uitkering overlopen in het prepensioen
Verenigd Koninkrijk	vast bedrag plus inkomensafhankelijke aanvulling voor maximaal 1 jaar
Duitsland	67% (met kinderen) of 60% (zonder kinderen) van netto inkomen, maximaal 960 dagen
Nederland	70% van laatstverdiende loon voor maximaal 5 jaar
Italië	40% van laatstverdiende loon voor maximaal 270 dagen; daarnaast is er een mobiliteitstoelage voor maximaal 4 jaar
België	60% van laatstverdiende loon voor 55-plussers; werklozen van 58 jaar en ouder kunnen, bij voldoende arbeidsverleden, aanspraak maken op brugpensioen

Bron: OECD (2003a,b), ISSA (2002), Bound en Burkhauser (1999).

Het belasting- en premiestelsel

In veel landen vallen gepensioneerden onder andere belastingregels dan werkenden. Zo hoeven gepensioneerden vaak geen sociale premies af te dragen. Gemiddeld is de belastingdruk voor gepensioneerden (bij eenzelfde inkomen) 10 procentpunten lager dan voor werkenden. Het belastingstelsel bevat daardoor prikkels om vervroegd uit te treden. Er zijn echter aanzienlijke verschillen in de wijze waarop gepensioneerden worden ontzien in het belastingstelsel. In Duitsland zijn gepensioneerden het beste af: daar is de belastingdruk gemiddeld 25 procentpunten lager voor

Tabel 4.11: Verandering van belasting- en premiedruk na uittrekking

Verenigde Staten	Daalt met 15 procentpunten na uittrekking
Zweden	Alleen grote daling bij gepensioneerden met een laag inkomen
Denemarken	Onbekend
Verenigd Koninkrijk	Daalt met 10 procentpunten na uittrekking
Duitsland	Daalt met 25 procentpunten na uittrekking
Nederland	Daalt met 15 procentpunten na uittrekking
Italië	Daalt met 5 procentpunten na uittrekking
België	Onbekend

Bron: Keenay en Whitehouse (2003).

gepensioneerden (bij eenzelfde inkomen). In Zweden zijn er alleen voor de lage inkomens verschillen in belastingdruk tussen gepensioneerden en werkenden. Nederland zit met een verschil van gemiddeld 10 procentpunten in de middenmoot. In Tabel 4.11 is geen direct verband te zien tussen een verandering van de belasting- en premiedruk na uittrekking en de arbeidsparticipatie van ouderen.

4.4 Synthese

Er zijn behoorlijke verschillen in de arbeidsparticipatie van oudere mannen en vrouwen tussen westerse landen. In de Angelsaksische en Scandinavische landen is de arbeidsparticipatie hoog. In het continentale Europa is de arbeidsparticipatie aanmerkelijk lager. De belangrijkste vraag is waar deze verschillen door worden veroorzaakt. In deze paragraaf hebben we onderzocht of en in hoeverre het verschil in arbeidsparticipatie samenhangt met prikkels uit het pensioen- en sociale-zekerheidsstelsel van landen. Kunnen die een verklaring vormen voor de verschillen in de arbeidsparticipatie van ouderen?

Dit blijkt in ieder geval tot op zekere hoogte zo te zijn. De manier waarop het pensioen wordt opgebouwd lijkt het meest zichtbare effect te hebben: in landen met een *defined contribution* spaarsysteem stoppen mensen op een latere leeftijd met werken dan in landen met een *defined benefit* spaarsysteem. Ook de toegankelijkheid en aantrekkelijkheid van diverse uitredingsmogelijkheden beïnvloeden de arbeidsparticipatie van ouderen. In landen met een hogere pensioengerechtigde leeftijd werken doorgaans meer ouderen. Er gaat in ieder geval een signaalwerking uit van de officiële pensioengerechtigde leeftijd. In landen waar uitredingsroutes zowel financieel aantrekkelijk als eenvoudig toegankelijk zijn, is de arbeidsparticipatie laag. Dit is zo in België, Duitsland en Italië (onder het oude pensioenstelsel). Als aan één van beide voorwaarden niet is voldaan, is de arbeidsparticipatie aanmerkelijk hoger. Denemarken en Zweden hebben ondanks een aantrekkelijke arbeidsongeschiktheidsregeling een hoge arbeidsparticipatie van oudere werknemers. De arbeidsongeschiktheidsregeling is daar namelijk niet eenvoudig toegankelijk.

De sterke stijging van de arbeidsparticipatie in de afgelopen jaren in Nederland kan op grond van de gevonden verbanden mede worden verklaard door een verandering in de aantrekkelijkheid van de regelingen voor vervroegde uittreding en de beperking van de toegankelijkheid van arbeidsongeschiktheidsregelingen. VUT-regelingen zijn de afgelopen jaren omgezet naar minder aantrekkelijke prepensioenregelingen. Bij een prepensioenregeling loont het om langer door te werken: hoe langer iemand werkt, des te hoger de pensioenuitkering. Hier komen we in de conclusies van de volgende paragraaf nog op terug.

Tot slot heeft ook de vormgeving van het belasting- en premiestelsel effect op de arbeidsparticipatie van ouderen. Zo hoeven gepensioneerden vaak geen sociale premies af te dragen. Gemiddeld is de belastingdruk voor gepensioneerden (bij een zelfde inkomen) 10 procentpunten lager dan voor werkenden. Ook het belastingstelsel bevat daardoor prikkels om vervroegd uit te treden.

5 Conclusies en aanbevelingen

De bevolking vergrijst. Dit heeft een aantal belangrijke consequenties voor de economie. Ten eerste zijn er steeds minder mensen om de vraag naar arbeid te vervullen. Ten tweede moeten sociale voorzieningen door steeds minder mensen worden gefinancierd. De nog werkende 'jongeren' ervaren een steeds grotere premiedruk als het aantal ouderen als gevolg van de vergrijzing toeneemt. Het niet participeren van ouderen is dus duur. Een derde probleem is de grootschalige vernietiging van menselijk kapitaal. Door vervroegde uitreding gaan kennis en ervaring vroegtijdig verloren en vervangende arbeidskrachten zijn vooral in hogere functies moeilijk te vinden. Het kabinet streeft daarom naar een verhoging van de arbeidsparticipatie van ouderen.

Hoe kan zij dit gewenste resultaat bereiken? In 1997 lieten de Amerikanen Jonathan Gruber en David Wise zien dat er een duidelijke relatie is tussen de arbeidsparticipatie van ouderen en de aantrekkelijkheid van regelingen om vervroegd te stoppen met werken. Verandering van de vormgeving van het pensioen- en sociale zekerheidstelsel kan dus bijdragen aan een verhoging van de arbeidsparticipatie van ouderen. Maar hoe moet het pensioen- en sociale zekerheidstelsel dan worden ingericht?

In dit paper hebben we onderzocht welke lessen kunnen worden getrokken uit ervaringen in het buitenland. Daarvoor hebben we de pensioen- en sociale zekerheidstelsels in België, Denemarken, Duitsland, Italië, Nederland, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Zweden bestudeerd. De arbeidsparticipatie van 55 tot en met 64 jarigen verschilt sterk tussen deze acht landen. De Verenigde Staten en Zweden kennen de hoogste participatiegraad, België en Italië de laagste. Nederland zit in de middenmoot, met een relatief sterke stijging sinds 1995. De vraag is natuurlijk waar deze verschillen in arbeidsparticipatie door worden veroorzaakt. Zijn het vooral gebruiken of normen en waarden die ervoor zorgen dat oudere werknemers verschillend denken over vervroegde uitreding? Zijn het verschillen in gezondheid en opleidingsniveau in de werknemerspopulaties, factoren waarvan bekend is dat ze de participatiebeslissing beïnvloeden? Of is de werking van financiële prikkels zodanig dat verschillen in participatieniveaus verklaard kunnen worden uit verschillen in de sociale zekerheid- en pensioenstelsels tussen landen? Al deze vragen kunnen worden beantwoord met 'ja'. Waarom in sommige landen veel meer ouderen werken dan in andere landen kan gedeeltelijk worden toegeschreven aan een verschil in gebruiken en mentaliteit tussen landen. Evenzo kan dit worden toegeschreven aan verschillen in de pensioen- en sociale zekerheidstelsels. Financiële prikkels werken dus.

De belangrijkste les die kan worden getrokken uit de internationale vergelijking van arbeidsparticipatie en financiële prikkels in pensioen- en sociale zekerheidsstelsels is dat oudere werknemers de arbeidsmarkt verlaten omdat langer doorwerken niet meer loont. De impliciete belasting die zij betalen als zij langer doorwerken is hoog. Om de arbeidsparticipatie van oudere werknemers te verhogen moet langer doorwerken weer lucratief worden.

De vormgeving van het pensioen- en sociale zekerheidstelsel heeft effect op de aantrekkelijkheid van langer doorwerken. In Zweden en Italië zijn de pensioenstelsels onlangs hervormd. In beide landen is het (pre)pensioenstelsel veel meer een actuariel neutraal systeem geworden. Dit betekent dat langer doorwerken wordt beloond in de vorm van een hogere pensioenuitkering. Daarnaast is ook de toegankelijkheid en aantrekkelijkheid van alternatieve uittredingsmogelijkheden van invloed op de arbeidsparticipatie van ouderen. In landen waar uittreedroutes zowel financieel aantrekkelijk als eenvoudig toegankelijk zijn is de arbeidsparticipatie laag. Dat is zo in België, Nederland en Duitsland, en in Italië onder het oude pensioenstelsel. Als aan één van beide condities niet is voldaan, is de arbeidsparticipatie aanmerkelijk hoger. Denemarken en Zweden hebben ondanks een aantrekkelijke arbeidsongeschiktheidsregeling een hoge arbeidsparticipatie van oudere werknemers. De arbeidsongeschiktheidsregeling is daar namelijk niet eenvoudig toegankelijk.

Dat de combinatie van een lagere impliciete belastingvoet en het minder aantrekkelijk en toegankelijk maken van alternatieve uittredingsroutes de arbeidsparticipatie van ouderen kan verhogen, blijkt als we kijken naar de situatie in ons eigen land. Ook in Nederland hebben de laatste jaren belangrijke aanpassingen plaatsgevonden in de mogelijkheden voor vervroegde pensionering, is de toegankelijkheid van arbeidsongeschiktheidsregelingen onder andere door de Wet Poortwachter minder eenvoudig geworden en is de werkloosheidsuitkering voor ouderen recentelijk minder aantrekkelijk geworden door de afschaffing van de vervolguitering. Dat heeft de werkloosheidsuitkering voor ouderen vanaf 57½ jaar effectief met drie en een half jaar verkort. Tegelijkertijd zien we dat de arbeidsparticipatie van oudere mannen sinds 1995 weer is gestegen, terwijl dat voor oudere vrouwen sinds 1995 harder is gegroeid dan daarvoor.

Kijken we eerst naar de omvorming van het stelsel voor vervroegde uittreding, dan zien we dat de VUT regeling, met daarin een vaste uitkeringshoogte vanaf rond de 60 jarige leeftijd, langzamerhand veranderd in een prepensioenstelsel, waarin men weliswaar al vanaf 55 jaar kan stoppen met werken, maar tegen een veel lagere vervangingswaarde. Tabel 6.1 is overgenomen uit Nelissen (2001) en laat zien dat de vervangingswaarde van het prepensioen langzaam oploopt bij latere uittreding en pas met 62 jaar op ongeveer hetzelfde niveau ligt als bij de oude VUT-uitkering. Door die langzame groei in het uitkeringsniveau, die in de prepensioenregeling ook doorwerkt op het pensioen vanaf 65 jarige leeftijd, is de impliciete belasting op doorwerken lager.

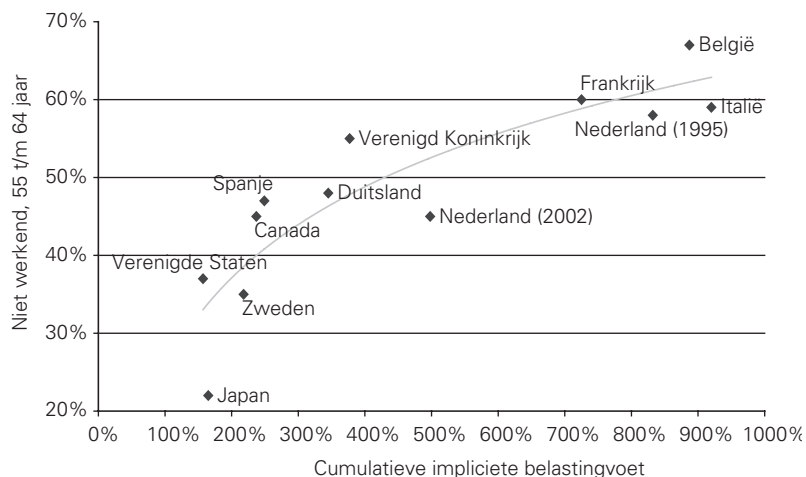
Tabel 5.1: Vergelijking financiële kenmerken VUT en prepensioen (in procenten)

Uitredingsleeftijd	VUT			Prepensioen		
	Vervangingswaarde		Impliciete belastingvoet	Vervangingswaarde		Impliciete belastingvoet
	Tot 65	Vanaf 65		Tot 65	Vanaf 65	
55	-	-	-	16	37	-23
56	-	-	-	20	41	-23
57	-	-	-	25	44	-109
58	-	-	-	43	54	-37
59	-	-	-	54	61	13
60	80	70	84	60	65	33
61	80	70	79	65	67	40
62	80	70	80	70	70	23
63	80	70	78	85	74	43
64	80	70	78	95	80	64
65	-	70	-	-	85	-

Interessant is nu om te kijken of die verlaging van de impliciete belastingvoet en de verhoging van de arbeidsparticipatie van oudere mannen in Nederland nog steeds in het plaatje past zoals geschetst door Gruber en Wise (1997). Na een vertaling in de definities van Gruber en Wise,²² hebben we de cumulatieve impliciete belastingvoet van het prepensioenstelsel uit Nelissen (2001) afgezet tegen het percentage niet werkende mannen tussen 55 en 65 jaar in 2002. Deze hebben we toegevoegd aan Figuur 1. Het resultaat in Figuur 10 laat zien dat Nederland naar links is opgeschoven en bovendien verder onder de gemiddelde curve is komen te liggen. De arbeidsparticipatie van oudere mannen lijkt daarmee dus sterker gestegen dan volgens de financiële

22. Nelissen (2001) en Gruber en Wise (1997) gebruiken verschillende definities van de impliciete belastingvoet, waarbij het draait om het al dan niet meenemen van premies die betaald worden voor uitkeringen en pensioenen. In de bijlage wordt dit toegelicht.

Figuur 10: Relatie impliciete belastingvoet en het niet-werken van oudere mannen: verandering van de positie van Nederland na vervanging VUT door prepensioen

Bron: Gruber en Wise (1997), bewerking door SEO. De cumulatieve impliciete belastingvoet is gedefinieerd als het totaal van misgelopen uitkeringen en pensioenen bij doorwerken tot 65 jaar als percentage van het looninkomen op 55-jarige leeftijd.

prikkels van Gruber en Wise (1997) verklaard kan worden. En dat terwijl nog veel ouderen in 2002 recht hadden op de oude VUT regeling. Daaruit kan de conclusie worden getrokken dat financiële prikkels een belangrijke invloed hebben op de arbeidsparticipatie van ouderen, maar tegelijkertijd dat ook andere factoren een rol spelen. Zo zijn arbeidsongeschiktheidsregelingen in de afgelopen jaren moeilijker toegankelijk gemaakt, onder andere door de Wet Poortwachter. Daardoor fungeren de prepensioenregeling en arbeidsongeschiktheidsregeling in mindere mate als communicerend vaten voor uittreding. Ook is door krapte op de arbeidsmarkt eind jaren negentig de arbeidspositie van met name hoog opgeleide ouderen verbeterd en is er meer aandacht gekomen voor de noodzaak om langer door te werken. Zowel werkgevers als werknemers zijn anders gaan kijken naar vervroegde uittreding. En dat heeft volgens Henkens (1998) weer invloed op de beslissing van oudere werknemers om vroegtijdig te stoppen met werken.

Wat hebben we nu concreet geleerd van de internationale vergelijking van pensioen- en sociale zekerheidstelsels als het gaat om het vormgeven van beleid gericht op een verhoging van de arbeidsparticipatie van ouderen? We hebben hiervoor vier beleidsaanbevelingen geformuleerd.

Aanbeveling 1: Zorg dat langer doorwerken loont

Oudere werknemers verlaten de arbeidsmarkt omdat langer doorwerken niet meer loont. De impliciete belasting die zij betalen als zij langer doorwerken is te hoog. Om de arbeidsparticipatie van oudere werknemers te verhogen moet langer doorwerken weer lucratief worden. Er is een aantal mogelijke maatregelen dat kan worden genomen om langer doorwerken weer aantrekkelijk te laten zijn. Ten eerste zou het (pre)pensioenstelsel op basis van actuariële neutraliteit kunnen worden gebaseerd. Eerder uittreden leidt dan tot een lagere pensioenuitkering. Oudere werknemers kunnen in dat geval zelf kiezen of zij de voorkeur geven aan meer vrije tijd (vervroegd uittreden) of aan meer inkomen (langer doorwerken). In de tweede plaats kan de spaarvorm voor het pensioen zodanig worden gekozen dat doorwerken leidt tot een hogere pensioenuitkering, doordat het spaarpotje waaruit het pensioen wordt gefinancierd blijft groeien. In plaats van het nu gangbare *defined benefit* spaarsysteem kan dan voor een *defined contribution* spaarsysteem worden gekozen. Men dient zich te realiseren dat het financiële risico dan wel verschuift van het collectief (pensioenfonds, ofwel de jongere generatie werknemers en werkgevers) naar de individuele werknemer.

Aanbeveling 2: Houd rekening met substitutiemogelijkheden bij uittrekking

De verschillende uittrekkingmogelijkheden werken als communicerende vaten. Als de ene uittrekkingmogelijkheid minder aantrekkelijk is geworden, dan stijgt het gebruik van de andere uittrekkingmogelijkheden. Een goede illustratie van dit verschijnsel is een vergelijking tussen Zweden en België. In Zweden is de arbeidsongeschiktheidsregeling aantrekkelijker dan het prepensioen. Het gebruik van de arbeidsongeschiktheidsregeling is daar dan ook relatief hoog. In België is juist de prepensioenregeling aantrekkelijk. Het gebruik van de prepensioenregeling is in België daarom relatief hoog. Bij beleidswijzigingen is het belangrijk om te realiseren dat de uittrekkingroutes substituten van elkaar zijn. Het minder aantrekkelijk maken van de ene route leidt tot extra gebruik van andere uittrekkingmogelijkheden. Het is daarom belangrijk om een samenhangend beleid te voeren waarin alle uittrekkingmogelijkheden worden meegenomen.

Aanbeveling 3: Pas de officiële pensioengerechtigde leeftijd aan

Uit onderzoek blijkt dat de hoogte van de pensioengerechtigde leeftijd effect heeft op de werkelijke uittrekkingleeftijd: hoe hoger de leeftijd waarop men officieel met pensioen mag gaan, des te hoger de arbeidsparticipatie. In de Verenigde Staten wordt momenteel de officiële pensioengerechtigde leeftijd in stapjes verhoogd naar 67 jaar. In Nederland zou een dergelijke maatregel ook kunnen worden genomen. De stijgende levensverwachting lijkt dit ook te rechtvaardigen. Andersom kan de uittrekkingplicht op 65 jarige leeftijd worden afgeschaft. Dus met behoud van het recht op AOW. Dat kan als voordeel hebben dat werkgevers en werknemers niet langer gebonden zijn aan een eindige periode waarover investeringen in menselijk kapitaal worden

afgeschreven. Dat stimuleert de employability van oudere werknemers, waardoor zij niet voortijdig hoeven te worden afgeschreven.

Aanbeveling 4: Stimuleer arbeidsparticipatie van vrouwen ook op jongere leeftijd

De arbeidsparticipatie van (oudere) vrouwen is de afgelopen decennia sterk toegenomen. Dit wordt vooral veroorzaakt door maatschappelijke veranderingen. Het is inmiddels, in tegenstelling tot het verleden, volledig geaccepteerd dat vrouwen een belangrijke rol op de arbeidsmarkt vervullen. Omdat toekomstige oudere vrouwen vaker hebben gewerkt toen ze jong waren dan huidige oudere vrouwen, zal de arbeidsparticipatie van oudere vrouwen verder toenemen. Deze arbeidsparticipatie is een belangrijke bron van toekomstig extra arbeidsaanbod. Om deze toekomstige groei in de arbeidsparticipatie ook daadwerkelijk te realiseren, is het belangrijk dat vrouwen ook op jongere leeftijd blijven werken. Daarvoor zijn goede kinderopvangvoorzieningen noodzakelijk. Evenals mogelijkheden om tijdelijk zorgverlof op te nemen. De door het kabinet voorgestelde levensloopregeling kan de mogelijkheden om arbeid en zorg te combineren vergroten.

Referenties

Blank, J., B. van Hulst en A. van Selm (2004), *Pensioen én Participatie; Een onderzoek naar de gevolgen van deeltijdpensioen op arbeidsparticipatie en sociale zekerheid*, ECORYS Research nr. 2.

Blau, D.M. (1998), "Labor Force Dynamics of Older Married Couples", *Journal of Labor Economics*, 16 (3), pag. 592-629.

Blondahl, S. en S. Scarpetta (1998), *The Retirement Decision in OECD Countries*, OECD Working Paper, 202, Parijs.

Bound, J. en R.V. Burkhauser (1999), "Economic Analysis of Transfer Programs Targeted on People with Disabilities", in: *Handbook of Labor Economics*, Volume 3(C), O. Ashenfelter and D. Card, pag. 3417-3528.

Crawford, V.P. en D.M. Lilien (1981), "Social Security and the retirement decision", *Quarterly Journal of Economics*, 96, pag. 505-529.

Dalen, H.P. van en K. Henkens (2000). "Hoe prikkelbaar is de oudere werknemer?", *Economische Statistische Berichten*, 24-3-2000.

Duval, R. (2003), *The retirement effects of old-age pension and early retirement schemes in OECD countries*, OECD working paper 2003-24, Parijs.

Friedberg, L. en A. Webb (2003), *Retirement and the evolution of pension structure*, NBER working paper 9999, Cambridge.

Groot, I., L. Kok en J. van Seters (2002), *Lessen uit de privatisering van reïntegratiediensten*, Amsterdam: Stichting voor Economisch Onderzoek.

Gruber, J. en D. Wise (1997), *Social Security programs and retirement around the world*, NBER Working Paper, 6134, National Bureau of Economic Research.

Gustman, A.L. en T.L. Steinmeier (1986), "A Structural Retirement Model", *Econometrica*, 54 (3), pag. 555-584.

Henkens, K. (1998), *Older Workers in Transition: Studies on the Early Retirement Decision in the Netherlands*, Proefschrift, NIDI Rapport 53, Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut.

Henkens, K. en J. Siegers (1991), "The decision to retire: The case of Dutch Men Aged 50-64", *European Journal of Population*, 7, pag. 231-249.

Heyma, A (1996), *Retirement and choice constraints, a dynamic programming approach*, Research memorandum 96.03, Centre for Economic Research on Retirement and Ageing, Leiden University.

Heyma, A. (2001), *Dynamic models of labour force retirement; An empirical analysis of early exit in the Netherlands*, Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.

Heyma, A. (2004), "A Structural Dynamic Analysis of Retirement Behaviour in the Netherlands", *Journal of Applied Econometrics*, nog te verschijnen.

Heyma, A. en M. Zijl (2003), "Ouderen gevoelig voor financiële prikkels", *Economisch en Statistische Berichten*, 4405, pag. D14-D15.

Heyma, A., M. Zijl en C. Bijvoet (2003), *Aan de slag met vergrijzing*, Onderzoeksrapport in opdracht van het Regionaal Platform Zuidelijk-Noord-Holland, Amsterdam: Stichting voor Economisch Onderzoek.

Hurd, M.D. (1990), "Research on the Elderly: Economic Status, Retirement and Consumption and Saving", *Journal of Economic Literature*, 28, pag. 565-637.

International Social Security Association (2002), *Social Security Programs Throughout the World, Europe, 2002*, Zwitserland: International Social Security Association.

Kapteyn, A. en K. de Vos (1999), "Social Security and Retirement in the Netherlands", in: J. Gruber en D.A. Wise (red.), *Social Security and Retirement around the World*, The University of Chicago Press.

Keenay, G. en E. Whitehouse (2003), *Financial Resources and Retirement in Nine OECD Countries: The Role of the Tax System*, OECD working paper 2003-8, Parijs.

- Kerkhofs, M.J.M., M. Lindeboom en J.J.M. Theeuwes (1999), "Retirement, financial incentives and health", *Labour Economics*, 6, pag. 203-227.
- Lazear, E.P. (1986), "Retirement from the Labour Force", in: O. Ashenfelter and R. Layard (red.), *Handbook of Labor Economics*, Volume I, Elsevier Science Publishers.
- Lindeboom, M. (1996), "Vervroegde uitreding uit de arbeidsmarkt: een empirische analyse naar de determinanten van het stoppen met werken", *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 19 (1), pag. 67-86.
- Lindeboom, M. (1999), *Het arbeidsmarktgedrag van oudere werknemers*, Inaugurele rede, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Nelissen, J.H.M. (2001), *Bevordering arbeidsparticipatie ouderen; Het effect van wijzigingen in vervroegde uitredingsregelingen op de arbeidsparticipatie van oudere werknemers*, Tilburg: CentER.
- OECD (2001), *Ageing and income; Financial resources and retirement in 9 OECD countries*, Parijs.
- OECD (2003a), *Ageing and Employment Policies: Sweden*, Parijs.
- OECD (2003b), *OECD Employment Outlook; Towards more and better jobs*, Parijs.
- Parsons, D.O. (1980), "The decline in male labour force participation", *Journal of Political Economy*, 88, pag. 117-134.
- Quinn, J.F. en R.V. Burkhauser (1990), "Work and Retirement", in: R.H. Binstock en L.K. George (red.), *Handbook of Ageing and the Social Sciences*, San Diego: Academic Press.
- Quinn, J.F., R.V. Burkhauser, K. Cahill en R. Weathers (1998), *Microeconomic analysis of the retirement decision: United States*, OECD working paper 1998-16, Parijs.
- Rust, J. en C. Phelan (1997), "How Social Security and Medicare affect retirement behavior in a world of incomplete markets", *Econometrica*, 65, pag. 781-831.
- SER (1999), *Bevordering arbeidsdeelname ouderen*, Den Haag: Sociaal Economische Raad.

Theeuwes, J.J.M. en M. Zijl (2001), *Arbeidsparticipatie van ouderen*, OSA-publicatie A181.

Vlasblom, J.D. en G. Nekkers (2001), *Regional Differences in Labour Force Activity Rates of Persons Aged 55+ within the European Union*, Eurostat Working Papers 3.

Woittiez, I., M. Lindeboom en J.J.M. Theeuwes (1992), *A discrete choice model on exit routes out of the Dutch Labour Force*, Manuscript, Leiden University.

Wolthoff, R.P. (2004), *Retirement Behaviour in the Netherlands; An Empirical Analysis of a Natural Experiment*, Master's thesis, Universiteit van Amsterdam.

Bijlage: Analyse van Gruber en Wise

In Figuur 1 vergelijken Gruber en Wise (1997) het percentage mannen tussen 55 en 65 jaar dat niet werkt met de som van de impliciete belastingvoet voor een 55 jarige over de periode tot 70 jaar. De impliciete belastingvoet wordt berekend als de vermindering van de netto contante waarde van uitkeringen en pensioenen minus de daarvoor afgedragen premies gedurende de rest van het leven, als percentage van het netto looninkomen dat wordt ontvangen als men een jaar langer doorwerkt. Voor Nederland baseren Gruber en Wise zich op een voorbereidende studie van Kapteyn en de Vos (1999). Tabel B.1 laat de uitkomsten van de berekening zien voor een 55 jarige man in januari 1985 met recht op een VUT uitkering op 60 jarige leeftijd. Zijn bruto looninkomen bedraagt dan 21.850 Euro per jaar (zie ook Wolthoff, 2004).

Tabel B.1 Financiële consequenties van verschillende uittredingsleeftijden

Laatste leeftijd waarop nog wordt gewerkt	Netto vervangingswaarde VUT	Netto contante waarde van niet-looninkomen	Verandering van de netto contante waarde	Impliciete belastingvoet
54	-	121.140	-	-
55	-	112.249	-8.891	69%
56	-	103.931	-8.319	65%
57	-	96.256	-7.674	61%
58	-	89.244	-7.012	58%
59	91,0%	134.485	45.241	-378%
60	90,6%	117.285	-17.200	141%
61	90,0%	101.064	-16.222	138%
62	90,2%	85.564	-15.499	134%
63	89,2%	71.387	-14.177	128%
64	90,9%	58.335	-13.052	122%
65	90,9%	54.622	-3.713	36%
66	90,9%	51.110	-3.512	35%
67	90,9%	47.797	-3.313	34%
68	90,9%	44.683	-3.114	33%
69	90,9%	41.765	-2.918	32%

De netto contante waarde van het niet-looninkomen daalt tot de maximale werkleeftijd van 59 als gevolg van het mislopen van een werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsuitkering. Werken op 59-jarige leeftijd betekent echter recht op een VUT-uitkering wanneer de werknemer 60 jaar wordt. De netto contante waarde van dat recht zorgt voor een grote sprong in de totale netto contante waarde van het niet-looninkomen. Daarna neemt die netto contante waarde weer af als gevolg van het opgeven van de VUT-uitkering bij doorwerken, zonder dat daar een verhoogde uitkering in de jaren daarna tegenover staat. De VUT-regeling is daarmee niet actuarieel neutraal en zorgt voor een verlies aan niet-looninkomen bij latere uittreding. Door het hoge uitkeringsniveau

en de pensioenpremies die de werknemer bij doorwerken verschuldigd is, komt de impliciete belastingvoet boven de 100 procent te liggen. Pas vanaf 65 jarige leeftijd, wanneer geen VUT meer wordt uitgekeerd maar het ouderdomspensioen, is de impliciete belastingvoet een stuk lager. Voor de berekening van de cumulatieve impliciete belastingvoet van de VUT-regeling, tellen Gruber en Wise alle impliciete belastingvoeten vanaf 60 jarige leeftijd op. Tabel B.2 laat zien dat dit neerkomt op een waarde van 833 procent van het looninkomen in 1985.

Laatste werkleeftijd	VUT		Prepensioen	
	Nelissen (2001)	Kapteyn en de Vos (1999)	Nelissen (2001)	Simulatie op basis van Kapteyn en de Vos (1999)
55	-	69%	-23%	1%
56	-	65%	-23%	1%
57	-	61%	-109%	-112%
58	-	58%	-37%	-17%
59	-	-378%	13%	48%
60	84%	141%	33%	74%
61	79%	138%	40%	86%
62	80%	134%	23%	60%
63	78%	128%	43%	83%
64	78%	122%	64%	105%
65	-	36%	-	36%
66	-	35%	-	35%
67	-	34%	-	34%
68	-	33%	-	33%
69	-	32%	-	32%
Cumulatieve belastingvoet		833%		498%
Inactiviteit		58%		±50%
Arbeidsmarkt-participatie		42%		±50%

Hoe hoog is deze cumulatieve impliciete belastingvoet in het geval van een prepensioenregeling? Om dat te berekenen gebruiken we de financiële kenmerken van het prepensioenstelsel zoals onderzocht in Nelissen (2001). Die moeten wel eerst vertaald worden in impliciete belastingvoeten volgens Gruber en Wise (1997). Beide studies gebruiken namelijk verschillende definities van de impliciete belastingvoet (IBV):

$$\text{Gruber en Wise (1997): } \text{IBV} = \frac{\text{som van uitkeringen} - \text{betaalde premies}}{\text{looninkomen} - \text{betaalde premies}}$$

$$\text{Nelissen (2001): } \text{IBV} = \frac{\text{som van uitkeringen}}{\text{looninkomen}}$$

Na deze vertaling volgen de impliciete belastingvoeten in Tabel B.2. Door deze op te tellen vanaf 55-jarige leeftijd, het eerste moment waarop een werknemer gebruik kan maken van de prepensioen regeling, resulteert een cumulatieve impliciete belastingvoet voor de prepensioen regeling van 498 procent. Volgens het plaatje van Gruber en Wise hoort daar een percentage niet-werkende mannen bij van ongeveer 50 procent, ofwel een arbeidsparticipatie van mannen tussen 55 en 65 jaar van 50 procent. In 2002 was die arbeidsparticipatie inmiddels opgelopen tot 55 procent.

Bijlage 3

Ouderen en maatschappelijke inzet

K. Breedveld, M. de Klerk en J. de Hart
Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, september 2004

Dit onderzoek is eerder verschenen onder dezelfde titel als Werkdocument 4 van de Raad voor
Maatschappelijke Ontwikkeling.

Inhoud

1	<i>Inleiding</i>	107
2	<i>Maatschappelijke inzet</i>	112
2.1	Inleiding	112
2.2	Ontwikkelingen in maatschappelijke inzet 1980-2000	112
2.3	Achtergronden van maatschappelijke inzet	117
2.4	Conclusie	125
3	<i>Tijdsbesteding van ouderen 1980-2000</i>	128
3.1	Inleiding	128
3.2	Verplichte tijd	129
3.3	Persoonlijke tijd	133
3.4	Vrije tijd	135
3.5	Opleidingsniveau en gezinssituatie	139
3.6	Timing	142
3.7	Conclusie	146
4	<i>Maatschappelijke inzet, ouderen en arbeidsdeelname</i>	148
4.1	Inleiding	148
4.2	Literatuur: ouderen en maatschappelijke inzet	148
4.3	Deelname aan maatschappelijke inzet	151
4.4	Tijdsbesteding aan maatschappelijke inzet	162
4.5	Conclusie	166
5	<i>Slotbeschouwing</i>	169
5.1	Inleiding	169
5.2	Samenvatting	169
5.3	De toekomst van maatschappelijke inzet in het perspectief van oudere werkenden	173
	<i>Literatuur</i>	177

Bijlage A	
Arbeid, maatschappelijke inzet en etniciteit	185
Bijlage B	
Tabellen bij hoofdstuk 4	188
Bijlage C	
Tabel bij hoofdstuk 5	191

1 Inleiding

Economie, gezondheid en levensloop

Nederland vergrijst. Anno 2003 bestaat 32% van de bevolking uit 50-plussers en 14% uit 65-plussers. In 2010 zal het aandeel 50-plussers naar verwachting stijgen naar 35% en in 2020 naar 40%. De veranderende samenstelling van de bevolking kan belangrijke consequenties hebben voor de maatschappij. In economisch opzicht is van belang dat als gevolg van de vergrijzing het aandeel 'inactieven' in de samenleving toeneemt ten koste van het aandeel 'actieven'. Het CBS geeft deze verhouding onder andere weer als de 'demografische druk' (verhouding tussen enerzijds het aantal 20-64-jarigen, personen in de werkzame leeftijd, en anderzijds het aantal 0-19-jarigen en 65-plussers). Anno 2003 staan er tegenover iedere 100 personen in de werkzame leeftijd 62 personen die niet meer of nog niet werkzaam zijn. Anno 2020 zou de demografische druk oplopen naar 70, om zijn piek te bereiken in 2040, als er tegenover iedere 100 potentieel actieven 85 – naar leeftijd – inactieven staan.

Met de vergrijzing dreigt zo een scheefgroei tussen het aandeel zelfverdieners en het aandeel personen dat van hen, via private of publieke overdrachten, financieel afhankelijk is. Als gevolg van deze scheefgroei dreigen de AOW en het pensioenstelsel, maar ook de gezondheidszorg, onbetaalbaar te worden. Deze dreiging wekt des te meer bevreemding in het licht van de gestegen levensverwachting en de verbeterde gezondheid onder ouderen. Steeds vaker rijst de vraag of het nog wel wenselijk en zinvol is om te blijven vasthouden aan de pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar, ooit door Bismarck aan de einde van de negentiende eeuw vastgesteld.

Aan het begin van het nieuwe millennium werden deze vragen nog acuter toen de aandelenkoersen, na jaren van aanhoudende koersstijgingen, een zware terugval doormaakten. Stond de CBS-koersindex eind 2000 nog op 897, eind 2002 was de index gedaald naar 462 (eind 2003: 486).

De beurswaarde van de aan de Amsterdamse aandelenmarkt genoteerde bedrijven was daarmee in een bestek van amper twee jaar tijd bijna gehalveerd. Pensioenfondsen die in de gloriejaren van de aandelenmarkt veel geld hadden belegd in risicodragende fondsen, zagen hun financiële reserves in gevaar komen.

In de jaren negentig liep ook het aantal arbeidsongeschikten sterk op. Een groeiend aandeel van deze arbeidsongeschikten heeft te kampen met psychische klachten, waaronder het gevoel *burnout* te zijn (LISV 1998; Houtman et al. 2004; RMO 2002). Ook steeg in die periode het aandeel mensen dat arbeid en zorg combineert. Deze 'taakcombineerders' hebben het drukker, en voelen zich drukker, dan mensen die zich alleen op arbeid of alleen op zorg concentreren (Breedveld en Van den Broek 2001). Ook omdat mensen later beginnen met werken en/of gezinnen te stichten, ballen veel verplichtingen zich tegenwoordig samen in één bepaalde levensfase, het zogenaamde 'spitsuur in het leven' (Knulst en Van Beek 1990). Een 'levensloopbenadering' zou ertoe kunnen

bijdragen dat arbeidsverplichtingen weer meer gelijkmatig verdeeld worden over de biografie. In de drukke levensfase zou men dan minder uren werken en daaraan voorafgaand of daarop aansluitend meer uren. De druk op het spitsuur in het leven zou zo kunnen afnemen, en daarmee wellicht ook het aantal gevallen van arbeidsongeschiktheid in verband met psychische klachten en burnout.

Samengevat kan worden gesteld dat van verschillen kanten, als onderdeel van een levensloopbenadering van arbeid, tijd en inkomen, bepleit wordt dat ouderen langer werkzaam blijven. Een hogere arbeidsparticipatie onder ouderen zou recht doen aan veranderde leefsituaties, en zou van betekenis kunnen zijn voor zowel de financiering van oudedagvoorzieningen als voor het welzijn van drukbezette werkenden.

Veronderstellingen

Een levensloopbenadering heeft daarmee op het eerste oog veel weg van een win-winsituatie. Drukbezette mensen krijgen het rustiger, het aandeel werkenden stijgt en de pensioenaanspraken lopen terug. De weg richting een betere spreiding van taken over het leven is echter bezaaid met voetangels en klemmen. Zonder uitputtend te willen zijn, noemen we hier drie impliciete, veelal ongetoetste veronderstellingen die ten grondslag liggen aan een dergelijke benadering.

Een eerste impliciete veronderstelling is dat er bij werknemers en werkgevers interesse en bereidheid bestaat om op de eerdergenoemde wijze – eerst minder uren werken, daarna langer doorwerken – over arbeidsparticipatie na te denken.

Een tweede impliciete veronderstelling is dat een dergelijke verschuiving van wat feitelijk 'inactiviteitsrechten' zijn (pensioenen, verlofregelingen), zich in een solide financieel stelsel laat organiseren (daarbij voorbijgaand aan mogelijke struikelblokken als de voorfinanciering van verlof en de fiscale en juridische problemen bij de inzet van pensioenmiddelen voor verlofregelingen).

Een derde impliciete veronderstelling in de levensloopbenadering zit in het begrippenpaar 'actief-inactief'. In het discours over veranderingen in de bevolkingsopbouw en de levensloop wordt dit onderscheid gelijkgesteld aan het onderscheid tussen werkenden en niet-werkenden. Niet-werkenden worden geacht niet meer actief te zijn in de maatschappij (vgl. Laeyendecker en Veerman 2004: 148). Cijfers uit het Tijdsbestedingsonderzoek van SCP en partners (Van den Broek en De Haan 1999; Breedveld en Van den Broek 2001; De Klerk en Breedveld 2002) maken echter duidelijk dat de ouderen van tegenwoordig hun tijd niet alleen achter de geraniums slijten. Met de gestegen levensverwachting en verbeterde gezondheidspositie, en geholpen door de veelal ruimhartige uittredingsrechten van de jaren tachtig en negentig, behoren ouderen steeds meer tot een maatschappelijk bijzonder actieve bevolkingsgroep (Van Middelkoop en Breedveld 2004). In vergelijking met enkele decennia geleden zijn ouderen meer aan sport gaan doen, gaan ze vaker uit, begeven ze zich in toenemende mate op het internet en vormen ze stilaan de belangrijkste doelgroep voor gedrukte media (het laatste overigens meer omdat anderen het hier laten afweten dan dat de ouderen op dit vlak nu zoveel actiever zijn geworden). In aansluiting hierop zijn het ook

steeds vaker ouderen die betrokken zijn bij vrijwilligerswerk. In 1980 waren het al de 50-64-jarigen die de meeste tijd besteedden aan vrijwilligerswerk. In de decennia daarna is het belang van ouderen voor het vrijwilligerswerk alleen nog maar toegenomen. Waar de tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk bij de bevolking onder de 35 jaar tussen 1980 en 2000 sterk terugliep, bleef die bij de groep 50-64-jarigen op hetzelfde niveau en was er bij de groep 65-plussers zelfs sprake van een stijging in de tijd besteed aan vrijwilligerswerk (De Hart en Breedveld 2001; Engelen 2004).

Vraagstelling

Het feit dat vrijwilligerswerk in toenemende mate steunt op de inzet van ouderen doet de vraag rijzen wat de gevolgen zullen zijn van een toenemende arbeidsparticipatie van ouderen voor het vrijwilligerswerk van de toekomst (zie ook Remery et al. 2000; Henkens en Van Solinge 2003; Casey 2003). Deze vraag is relevant omdat analyses van het eerdergenoemde Tijdsbestedingsonderzoek duidelijk maken dat werkenden minder aan vrijwilligerswerk doen en zich daarbij minder langdurig inzetten dan personen die niet werkzaam zijn (De Hart en Breedveld 2001: 71). Uitgebreidere analyses maken duidelijk dat die negatieve relatie tussen deelname aan vrijwilligerswerk enerzijds en verplichtingen anderzijds ook blijft staan als rekening wordt gehouden met andere factoren (Dekker en De Hart 2003). Hoewel zeker niet de enige factor en wellicht ook niet de meest belangrijke (Knulst en Van Eijck 2002) vormt druk zijn met een betaalde baan wel degelijk een factor bij het besluit om tijd te besteden aan vrijwilligerswerk. Op basis van de huidige kennis is echter niet echt duidelijk hoe belangrijk de factor tijdsdruk is voor in het bijzonder de groep ouderen – de ‘old soldiers’ van het vrijwilligerswerk (Knulst en Van Eijck 2002).

Gelet op het maatschappelijke belang van vrijwilligerswerk (alsmede andere vormen van maatschappelijke participatie) en de verwachte toename van het aandeel werkende ouderen, heeft de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) aan het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) gevraagd een achtergrondstudie te verrichten naar genoemde derde, impliciete veronderstelling van een levensloopbenadering: hoe inactief zijn ouderen eigenlijk? De achtergrondstudie maakt deel uit van een advies dat de RMO op een later tijdstip over dit onderwerp zal uitbrengen. In overleg met de opdrachtgever is besloten de volgende vragen in het onderzoek centraal te stellen:

- 1 Hoe ziet de (vrije)tijdsbesteding van ouderen (50-69 jaar) er in het algemeen uit, en wat is hierin de afgelopen decennia (1980-2000) veranderd?
- 2 Wat is onder ouderen de relatie tussen maatschappelijke inzet (deelname en bestede tijd) en de arbeidsdeelname/-duur?
- 3 In welk opzicht verschilt deze relatie tussen diverse groepen ouderen?

Met ‘maatschappelijke inzet’ wordt in deze studie bedoeld op vier activiteiten die met elkaar gemeen hebben dat ze een bepaalde tijdsinzet vergen, dat ze niet tegen betaling worden verricht (behoudens wellicht een onkostenvergoeding) en dat ze in meer of mindere mate ten goede

komen aan bepaalde maatschappelijke groeperingen, de leden van het eigen huishouden uitgezonderd. De vier bedoelde activiteiten zijn:

- lokaal en politiek activisme;
- vrijwilligerswerk;
- informele hulp;
- zorg voor (klein)kinderen.

Het huishoudelijk werk en de verzorging van thuiswonende kinderen maakt hiervan in principe geen deel uit, evenmin als het lidmaatschap van verenigingen en associaties.¹

Opzet onderzoek en rapport

In het onderzoek wordt specifiek gekeken naar de groep 50-69-jarigen. De reden hiervoor is dat de arbeidsdeelname van 70-plussers bijzonder laag is. Uit cijfers van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) van het CBS blijkt dat anno 2002 3% van de 70-74-jarigen werkzaam was (mannen 5,1%, vrouwen 1,5%; incl. personen die 1-11 uur per week werken; in cijfers voor de groep 75-plussers voorziet de EBB niet). Onder de groep 65-69-jarigen ligt de arbeidsdeelname al iets hoger (7%). Het maatschappelijk debat over de arbeidsdeelname van ouderen lijkt zich primair te concentreren op de verhoging van de arbeidsdeelname onder de groep 50-69-jarigen. Gezien de maatschappelijke weerstand tegen het ophogen van de pensioengerechtigde leeftijd, lijkt een verandering in de arbeidsdeelname van de groep 70-plussers vooralsnog niet waarschijnlijk. De vraag hoe realistisch het is te veronderstellen dat de arbeidsparticipatie van ouderen inderdaad zal toenemen – en welke maatregelen genomen zouden moeten worden om dit doel te bereiken – valt overigens buiten het bestek van deze studie.

Voor beantwoording van de gestelde vragen is gebruikgemaakt van een combinatie van literatuurstudie en secundaire analyse van bestaande data. In de literatuurstudie is gezien wat er bekend is over de deelname van ouderen aan vormen van maatschappelijke inzet en over de relatie met arbeidsdeelname en -duur (onder jongeren en ouderen). Voor de daaropvolgende empirische analyses is hoofdzakelijk gebruikgemaakt van de SCP-surveys Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) en Culturele Veranderingen (CV), en het Periodiek Onderzoek Leefsituatie (Pols) van het CBS.

Het rapport is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 wordt eerst een schets gegeven van de langetermijnontwikkelingen in de diverse onderscheiden vormen van maatschappelijke inzet. Aansluitend wordt in hetzelfde hoofdstuk verslag gedaan van een literatuurstudie naar de relatie tussen arbeidsdeelname en -duur, en maatschappelijke inzet (in het algemeen, niet specifiek voor ouderen). In hoofdstuk 3 worden de ontwikkelingen in de (vrije)tijdsbesteding van ouderen geschetst over de periode 1980-2000. In het vierde hoofdstuk wordt nader ingegaan op de relatie tussen arbeidsdeelname/-duur onder ouderen en maatschappelijke inzet (deelname, tijdsbesteding). In hoofdstuk 5 staat een samenvatting van de bevindingen en worden de conclusies gepresenteerd.

Noot

- 1 Er valt te discussiëren over de vraag in welke mate activiteiten met een evidente sociale kleur als het onderhouden van sociale contacten of samen/in verenigingsverband sporten ook niet activiteiten vormen met een maatschappelijke meerwaarde, en als zodanig zouden moeten worden meegenomen in een analyse als de onderhavige. Hier is dat echter niet gebeurd. Voor het onderhouden van sociale contacten geldt dat deze niet evident, of althans niet direct, ten goede komen aan een specifieke maatschappelijke groepering. Voor het lidmaatschap van verenigingen geldt hetzelfde. In aanvulling daarop kost het lidmaatschap van verenigingen sec ook weinig tot geen tijd, wat de relatie met veranderingen in de arbeidsdeelname en -duur minder evident, of althans minder rechtstreeks, maakt (zonder te beweren dat er hoegenaamd geen relatie bestaat tussen arbeidsdeelname/-duur en lidmaatschap van verenigingen). Bij de beschrijving van ontwikkelingen in maatschappelijke inzet en van de tijdsbesteding van ouderen zal overigens wel worden ingegaan op de sociale contacten die ouderen onderhouden.

Verder is het in de literatuur over informele hulp ook niet ongewoon om de tijd die personen besteden aan het verzorgen van al dan niet hulpbehoevende huisgenoten tot de informele hulp te rekenen (Timmermans 2003). Waar deze zorg deel uitmaakt van de definitie van informele hulp, is deze wel meegenomen (dit is het geval in hoofdstuk 4).

2 Maatschappelijke inzet

2.1 Inleiding

Vooruitlopend op de hoofdstukken 3 en 4, waarin de focus speciaal op ouderen is gericht, wordt in dit hoofdstuk een impressie gegeven van de ontwikkelingen in maatschappelijke inzet tijdens de afgelopen decennia (§ 2.2) en van wat uit de literatuur bekend is over verschillen in maatschappelijke inzet tussen diverse bevolkingsgroepen (§ 2.3).

Bij de beschrijving van de ontwikkelingen in maatschappelijke inzet (§ 2.2) passeren de vier in hoofdstuk 1 onderscheiden uitingsvormen (politieke participatie, vrijwilligerswerk, verlenen van informele hulp en zorg voor kleinkinderen) één voor één de revue. We concentreren ons steeds op de periode sinds ongeveer 1980 en beperken ons omwille van de vergelijkbaarheid tot de bevolking van 18 jaar en ouder. Het gaat in deze paragraaf om het algemene beeld.¹ In de hoofdstukken 3 en 4 zullen meer specifieke analyses worden uitgevoerd, toegesneden op de betekenis van betaalde arbeid voor de leeftijdsgroep die in dit onderzoek centraal staat (50-69-jarigen).

Bij de verkenning van de verschillen in maatschappelijke inzet tussen bevolkingsgroepen (§ 2.3) staat het onderscheid werkenden en niet-werkenden centraal. Dit onderscheid wordt in de context geplaatst van verschillen naar andere achtergrondkenmerken (zoals geslacht, opleidingsniveau, gezinssituatie). Over de maatschappelijke participatie van minderheden zijn op dit moment nog geen landelijk representatieve gegevens beschikbaar. De paar lokale onderzoeken die licht werpen op de participatie van allochtonen met betrekking tot maatschappelijke inzet, gaan bovendien niet in op de vraag die in dit onderzoek centraal staat, namelijk de relatie tussen arbeid en maatschappelijke inzet (onder allochtonen). Om die reden is in dit hoofdstuk verder geen aandacht voor de etnische achtergrond van burgers. Bevindingen ten aanzien van de betrokkenheid van etnische minderheden bij maatschappelijke inzet zijn apart verwoord in bijlage A. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een paragraaf waarin de belangrijkste conclusies zijn vermeld (§ 2.4).

2.2 Ontwikkelingen in maatschappelijke inzet 1980-2000

Politieke participatie

De serie Nederlandse kiezersonderzoeken (NKO) geeft het meest betrouwbare beeld van de ontwikkeling in de politieke participatie op de lange termijn (tabel 2.1). Er valt geen afname van de politieke participatie over de hele linie waar te nemen, wel een verschuiving. Die laat zien dat de bereidheid zich in te zetten voor institutionele politieke activiteiten (via een politieke partij of in het kader van verkiezingscampagnes) is geslonken, maar dat het participatierepertoire van de Nederlandse burger in de achterliggende decennia duidelijk is verbreed. Voor deelname aan acties of demonstraties zijn Nederlanders vandaag de dag ontvankelijker dan in de jaren zeventig.

Tabel 2.1: Politieke participatie bevolking van 18 jaar en ouder (1977-1998, in procenten)

	1977	1981	1986	1989	1994	1998
is lid van een politieke partij	9	9	8	6	6	4
deelname aan de verkiezingscampagne:						
een raambiljet of verkiezingsbord thuis opgehangen	10	-	-	-	3	3
gesprekken met anderen gevoerd om hen over te halen op een bepaalde partij te stemmen	14	-	-	-	18	14
aan een politieke partij geld gegeven speciaal voor haar verkiezingsactiviteiten	6	-	-	-	3	2
een verkiezingsvergadering, -bijeenkomst of -forum bezocht activiteiten: ^a	5	-	-	-	2	1
contact met een minister of Tweede-Kamerlid	5	6	7	9	5	7
contact met een burgemeester, wethouder of raadslid	17	13	13	20	13	20
een politieke partij ingeschakeld	4	6	6	9	6	6
een organisatie ingeschakeld	8	11	8	17	9	10
de media ingeschakeld	5	7	5	9	8	10
meegedaan aan een handtekeningenactie	39	43	42	57	51	62
meegedaan met een actiegroep of demonstratie	10	15	19	28	24	25
politieke participatie: enige activiteit los van handtekeningenacties ^b	43	45	47	54	51	52

a Gevraagd wordt naar het ooit wel eens deelgenomen hebben aan activiteiten die worden geïntroduceerd als mogelijkheden om te protesteren tegen wat in de Tweede Kamer gebeurt.

b Lidmaatschap van een partij, deelname aan de campagne en/of enige andere activiteiten met uitzondering van de deelname aan handtekeningenacties. Voor de jaren 1981-1989 is niet de deelname aan afzonderlijke campagneactiviteiten bekend, maar wel het aantal campagneactiviteiten waaraan is deelgenomen.

Bron: NKO (1977-1998; gewogen resultaten; tabel ontleend aan: Dekker en De Hart 2000: 90)

Vrijwilligerswerk

De tweede vorm van maatschappelijke inzet die in dit rapport centraal staat is het vrijwilligerswerk. Vrijwilligerswerk is volgens een op dit moment algemeen aanvaarde definitie werk dat in enig georganiseerd verband onverplicht en onbetaald ten behoeve van anderen (andere mensen, een organisatie en/of de samenleving) wordt verricht. Het beschikbare onderzoek levert geen eensluidende conclusies op over de ontwikkeling van het percentage vrijwilligers onder de bevolking. Schattingen van het huidige aantal vrijwilligers in ons land lopen uiteen van drie tot vijf miljoen deelnemers (Dekker en De Hart 2001). Het Tijdbestedingonderzoek (TBO) van het SCP en partners laat een abrupte daling daarin zien voor de tweede helft van de jaren negentig. Drie andere surveys waarin geïnformeerd is naar vrijwilligersactiviteiten bevestigen dit beeld niet. Zij suggereren eerder een opvallende stabiliteit door de jaren heen, al lijken de CBS-onderzoeken voor de meest recente jaren wel op een kentering te wijzen.

Tabel 2.2: Vrijwilligerswerk in diverse jaren, volgens uiteenlopende onderzoeken (percentage en uren), bevolking van 18 jaar en ouder

Culturele Veranderingen (CV)		1993	1994	1995	1996	1997	1998	2000	2002	
% vrijwilligers		28	26	30	29	27	27	29	33	
gem. uren door vrijwilligers per week		6,5	6,6	6,9	6,6	6,8	5,6	7,0	6,4	
Tijdsbestedingsonderzoek (TBO)		1990		1995		2000				
% vrijwilligers vlg. vragenlijst		40		46		32				
% vrijwilligers vlg. dagboek		29		32		26				
gem. aantal uren door vrijwilligers per week (dagboek)		5,2		4,9		4,7				
CBS Leefsituatieonderzoeken (DLO/POLS)		1989	1992	1993	1997	1998	1999	2000	2001	2002
		42	40	41	46	44	45	45	43	42
Geven in Nederland					1996	1999	2000	2002		
% vrijwilligers minstens één keer in voorafgaande 12 maanden					36	35	37	43		
minimaal maandelijks					29	24	25	30		
gem. aantal uren door vrijwilligers per maand					15,0	12,4	12,5	18,0		

Bron: Schuyt (Geven in Nederland 2003); SCP (TBO, CV); CBS (DLO/POLS)

Tabel 2.3: Deelname aan vrijwilligerswerk bevolking van 18 jaar en ouder (1980-2002, in procenten)

	1980	1983	1986	1989	1993	1997	2002
totaal actief in georganiseerd verband	45	42	42	42	41	43	42
<i>waarvan op terrein van:</i>							
politiek, arbeid en levensbeschouwing	15	14	13	14	12	13	12
politiek	3	2	2	2	2	1	1
arbeidsorganisatie	6	4	4	4	3	4	3
levensbeschouwelijke groep	11	9	9	10	8	9	9
sport, hobby en cultuur	29	25	25	25	23	21	20
sportvereniging	16	16	16	14	14	12	12
hobbyvereniging	17	10	11	9	8	5	4
culturele vereniging ^a							
jeugdwerk en school	8	9	8	8	7	5	5
jeugdwerk	12	14	14	13	12	13	11
school ^b	4	5	4	4	4	4	5
andere organisaties	10	10	11	9	9	9	8
	10	8	8	7	7	8	7

a Zang, muziek, toneel.

b Oudercommissie, schoolbestuur, werken in bibliotheek, leesmoeder e.d.

Bron: Leefsituatiesurveys (1980-1986), Doorlopend Leefsituatieonderzoek (1989-1993), Permanent Onderzoek leefsituatie (1997-2002) (CBS) (gewogen resultaten)

Op basis van de diverse CBS-leefsituatieonderzoeken biedt tabel 2.3 een overzicht van de sectoren waarin vrijwilligers actief zijn. Sport is daarvan de grootste. De sector sport, hobby en cultuur geeft al enige tijd een daling te zien in het percentage vrijwilligers. Een en ander sluit aan bij uitkomsten uit de serie Verenigingsmonitoren van NOC*NSF, waaruit naar voren komt dat de kaderproblematiek de grootste zorg is van sportverenigingen en dat de helft van de sportverenigingen met een tekort aan vrijwilligers kampt (Nuijten, Lucassen en Van Kalmthout 2004).

Informele hulp

Informele hulp – ook wel mantelzorg genoemd – heeft betrekking op hulp die vrijwillig en onbetaald wordt gegeven. Het gaat daarbij om de steun aan iemand uit het sociale netwerk, een verschil met vrijwilligerswerk dat in georganiseerd verband wordt gegeven. Volgens de Leefsituatieonderzoeken van het CBS ligt het percentage informele hulpverleners iets boven het percentage vrijwilligers, volgens de reeks onderzoeken Culturele Veranderingen (CV) ligt dit percentage er iets onder en zijn er meer vrijwilligers dan hulpverleners. Ongeveer een kwart tot een derde van de volwassenen is in de informele hulp actief. Beide onderzoeken laten sinds 1997 een stijging zien in het percentage participanten. De cijfers uit de onderzoeken Culturele Veranderingen duiden echter voor de periode na 1997 wel op een daling in het aantal uren hulp onder de degenen die hulp verstrekken (van gemiddeld 6,5 uur per week in 1997 naar 4,7 uur² in 2002).

Tabel 2.4: Verlenen van informele hulp, bevolking van 18 jaar en ouder (1989-2002, in procenten)

	1989	1993	1995	1997	2000	2002
% deelnemers volgens DLO en POLS ^a	29	–	–	31	35	35
% deelnemers volgens Culturele Veranderingen ^b	–	24	25	20	24	27
uren door deelnemers volgens Culturele Veranderingen ^b						
1-3 uur	–	62	55	52	57	60
4 uur of meer	–	38	45	48	43	40
gemiddelde	–	5,4	4,9	6,5	5,5	4,7

a Onbetaalde hulp aan anderen buiten eigen huishouden zoals aan zieken, burens, familie, vrienden en bekenden (deze hulp in de vier weken voorafgaand aan dit onderzoek gegeven).

b De vraag die aan de respondenten werd voorgelegd luidde: 'Hoeveel uur gemiddeld per week biedt u kosteloos hulp aan zieke of gehandicapte familieleden, kennissen of burens?' Als deelnemers gelden zij die gemiddeld minstens één uur per week aan informele hulp besteden.

Bron: Doorlopend Leefsituatieonderzoek (1989-1993), Permanent Onderzoek Leefsituatie (1997-2002 (CBS, gewogen resultaten), Culturele Veranderingen (SCP)

Zorg voor kleinkinderen

De afgelopen decennia is de arbeidsdeelname onder vrouwen belangrijk gestegen. Onder invloed hiervan groeide het aanbod en het gebruik van formele kinderopvangvoorzieningen. Nog steeds geeft echter een groot deel van de ouders er de voorkeur aan de zorg voor hun kinderen in de informele sfeer te regelen, deels vanwege de kosten, deels vanwege de grotere mate van flexibi-

liteit (SCP&CBS 2002; Breedveld en Van den Broek 2003). In dat kader wordt de toenemende arbeidsparticipatie onder oudere vrouwen veelal met enige zorg bekeken, omdat daarmee de pool van mogelijke kinderverzorgers kleiner wordt terwijl de behoefte juist stijgt (Remery et al. 2000). Cijfers over de mate waarin grootouders zich laten inzetten voor de zorg voor hun kleinkinderen zijn schaars.³ Op basis van een lokaal Utrechts onderzoek uit 1999 onder 445 ouders met kinderen komen Remery et al. (2000) tot de conclusie dat in 41% van de gezinnen sprake is van opvang door de ouders (veelal van de moeder) en bij 22% van opvang door schoonouders. Opvang door grootouders zou daarmee, gerekend naar het aandeel gezinnen dat daarvan gebruikmaakt, de meest gebruikte vorm van opvang zijn. In uren gemeten is het kinderdagverblijf echter van groter belang (gemiddeld 20 uur per week, tegen 7 uur per week voor opvang door grootouders). Het Utrechtse onderzoek biedt geen representatief beeld van de situatie in Nederland. Evenmin biedt het mogelijkheden om ontwikkelingen in de tijd te schetsen. Uitkomsten uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van SCP en partners bieden die mogelijkheid wel, zij het dat de uitkomsten ruimte laten voor interpretatieverschillen. In het dagboekje in dit onderzoek kunnen respondenten aangeven of ze tijd hebben besteed aan de verzorging van kinderen. Hierbij is in het midden gelaten of dat de eigen kinderen betreft (al dan niet thuiswonend), dan wel de kinderen van anderen (kleinkinderen, kinderen van vrienden of familie, kinderen uit de buurt). Om die reden geven de data voor gezinnen met thuiswonende kinderen geen goed beeld van de mate waarin volwassenen betrokken zijn bij de zorg van kinderen die niet thuiswonend zijn. Voor volwassenen zonder thuiswonende kinderen bieden de data die mogelijkheid wel, met als kanttekening dat uit het onderzoek niet blijkt wat de relatie is van de respondenten tot de betreffende kinderen, anders dan dat de kinderen niet in hetzelfde huis woonachtig zijn. Het kan dus inderdaad om de zorg voor kleinkinderen gaan, maar evengoed om zorg voor de kinderen van vrienden of burens, of zelfs om de zorg voor de eigen kinderen, voorzover die elders wonen (zoals na een scheiding⁴). Met dit voorbehoud kan worden geconstateerd dat in 2000 ongeveer een vijfde van de 50-plussers⁵ zonder thuiswonende kinderen, in een doorsnee werkweek in oktober in zijn of haar vrijetijd gemiddeld 5,5 uur per week besteedde aan de zorg voor elders wonende kinderen ('kleinkinderen'; tabel 2.5). Deze percentages zijn ten opzichte van 1980 niet wezenlijk veranderd. Wel nam het tijdsbeslag van de zorg beduidend toe.

Tabel 2.5: Zorg voor kinderen buiten het eigen huishouden naar leefsituatie, in uren per week en in procenten deelnemers (1980-2000, bevolking van 50 jaar en ouder)

	1980	1990	2000
% deelnemers	20	21	21
uren gemiddeld door deelnemers	2,6	3,8	5,6
uren gemiddeld (deelnemers en niet-deelnemers)	0,5	0,8	1,2

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

2.3 Achtergronden van maatschappelijke inzet

Tot nu toe is in algemene termen gesproken over de maatschappelijke inzet van de Nederlanders. Niet iedere Nederlander participeert echter in dezelfde mate. In deze paragraaf worden uiteenlopende bevolkingscategorieën met elkaar vergeleken en uiteenlopende participatievormen in verband gebracht met een aantal persoons- en achtergrondkenmerken, waaronder arbeidsdeelname en -duur. In het tweede deel van de paragraaf zullen we deze relaties waar mogelijk kwantificeren. Daaraan vooraf gaat een korte uiteenzetting van de theorievorming over de relatie tussen arbeid en vrijetijd(sbesteding).

Arbeid en vrije tijd

Zowel het wetenschappelijk onderzoek naar als de beleidsmatige aandacht voor de relatie tussen arbeid en vrije tijd kent een lange traditie. Begin twintigste eeuw zorgde de invoering van de 'achten-dag', gekoppeld aan bezorgdheid over de invulling van de beschikbaar gekomen extra vrije tijd door arbeiders, voor de nodige aandacht voor deze relatie (zie Beckers en Mommaas 1990 voor een overzicht). Medio twintigste eeuw was die bezorgdheid aanmerkelijk geluwd, maar stimuleerde de invoering van de vrije zaterdag tot nieuwe kennisvergaring op dit terrein (CBS 1965; Wippler 1968). Visioenen van een 'leisure society' vormden in de jaren zeventig de aanleiding voor een zoektocht naar de betekenis van arbeid voor de identiteitsvorming en van de inhoud van de arbeid voor de vrijetijdsbesteding (Parker 1976). In de jaren tachtig was het de hoge werkloosheid die zorgde voor de nodige interesse in de relatie tussen arbeidstijd en vrije tijd (Knulst en Schoonderwoerd 1983; Knulst 1989; Engbersen 1990), midden jaren negentig gevolgd door de discussies over de gevolgen van de flexibilisering van arbeids- en winkeltijden (zie Breedveld 1999 voor een overzicht).

In aanvulling hierop is er de afgelopen jaren veel belangstelling geweest voor de thematiek van de stijgende tijdsdruk. Een groot deel van die publicaties (Schor 1991; Gershuny 2000; in Nederland Peters 2000) gaat specifiek over de vraag of we het inderdaad drukker krijgen en zo ja, wat daarvan dan de achtergrond is. Aandacht voor mogelijke gevolgen van de toegenomen drukte voor de tijdsbesteding aan specifieke vrijetijdsactiviteiten (media, sociale contacten, sport, vrijwilligerswerk, hobby's, cultuur, uitgaan) is er echter niet of nauwelijks. Evenmin is dat het geval bij het onderzoek naar de verklaring van gevoelens van burnout en psychische vermoeidheid, en de mogelijke rol die tijdsdruk daarin speelt (Zuzanek en Veal 1999; Houtman et al. 2000; RMO 2002; Moens 2002; Breedveld en Van den Broek 2004).

In de discussies over tijdsdruk zijn de gevolgen daarvan voor de tijdsbesteding aan uiteenlopende vrijetijdsactiviteiten dus onderbelicht gebleven. De theoretische logica om die relatie te bestuderen ligt in het feit dat een dag nu eenmaal maar 24 uur heeft. Wie meer tijd besteedt aan de ene activiteit, houdt minder tijd over voor een andere activiteit. Tijd is dus een hulpbron, of zoals Geldof (2001) het stelt een vorm van kapitaal, een tijdskapitaal. Beide begrippen – hulpbron en kapitaal –

zijn te plaatsen in de theorievorming van de (enige jaren geleden overleden) Franse socioloog Bourdieu (1989). Degenen die diens kapitaalbegrip als 'hulpbron' vertalen, situeren de omgang met tijd nadrukkelijk in het perspectief van de rationeel handelende actor (zie Wippler 1968; Ganzeboom 1988; Knulst 1989). Anderen betwisten deze interpretatie, en stellen dat dit een verenging is van Bourdieus denken over de totstandkoming van sociaal handelen. Veeleer dan door rationele overwegingen zou het handelen door routines worden gedreven, routines die op hun beurt weer zijn gebaseerd op duurzaam verankerde cognitieve schemata of 'habiti' (Beckers en Van der Poel 1990; Breedveld en Van den Broek 2003).

De implicaties van dit verfijnde theoretische onderscheid voor de praktijk van het onderzoekswerk zijn echter niet erg groot. De twee hier onderscheiden stromingen maken veelal gebruik van overeenkomstige onderzoeken en onderzoeksmethoden, en hanteren deels dezelfde begrippen (zoals het leefstijlconcept). Vanuit beide hoeken wordt ook betoogd dat tijd weliswaar een hulp-bron of kapitaal vormt, maar niet de enige. De beschikking over tijd vormt een noodzakelijke maar nog niet een voldoende voorwaarde voor vrijetijdsbesteding (vgl. Huysmans, De Haan en Van den Broek 2004). Sedert de eerste studies op dit terrein is duidelijk dat de inhoud van de vrijetijdsbesteding vooral samenhangt met opleidingsniveau, maar verder ook met kenmerken als sekse, leeftijd, gezinssituatie, leerervaringen eerder in het leven (cohort), en in mindere mate inkomen.⁶ De precieze relatie tussen enerzijds de tijd besteed aan een vrijetijdsactiviteit en anderzijds de hoeveelheid beschikbaar vrijetijd (c.q. de arbeidsdeelname/-duur) verschilt daarbij naargelang het type activiteit (en deels ook naargelang de tijdstippen waarop die tijd beschikbaar komt; zie Knulst en Schoonderwoerd 1983).

Het merendeel van de studies suggereert inderdaad dat er een relatie bestaat tussen arbeidsdeelname/-duur c.q. tijdsdruk⁷ en vrijetijdsbesteding, maar dat die relatie in kracht beperkt is en doorgaans minder sterk dan bijvoorbeeld de relaties met opleidingsniveau (vgl. Wippler 1968; Ganzeboom 1988). Moens (2003) vond bijvoorbeeld zwakke relaties tussen tijdsdruk enerzijds en een gejaagde en 'omnivore' vrijetijdsbesteding (positief) en televisiekijken (negatief) anderzijds. Huysmans, De Haan en Van den Broek (2004) rapporteren negatieve relaties tussen werkzaamheid en tijdsbesteding aan gedrukte en audiovisuele media, en positieve relaties met het onderhouden van sociale contacten.

Meer specifiek kijkend naar maatschappelijke participatie vond Casey (2003) een zwak verband tussen arbeidsdeelname van ouderen en tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk. De extra vrije tijd van gepensioneerden gaat vooral op aan tijd vullende bezigheden als televisiekijken en huishoudelijke en zorgtaken (vgl. Moens (2003) en Elchardus et al. (2001) voor vergelijkbare conclusies uit het werklozenonderzoek van de jaren tachtig). Timmermans et al. (2001) vonden hoegenaamd geen relatie tussen arbeidsdeelname/-duur en hulp aan chronisch zieken of aan terminale patiënten. Wel constateren zij dat drukbezette hulpverleners zich in de nodige bochten moeten wringen om de hulp te kunnen blijven verlenen. Dat zij blijven doorgaan met hulpverleners waar andere

drukbezette mensen stoppen met vrijwilligerswerk, vormt een indicatie voor het feit dat persoonlijke betrokkenheid een factor vormt in de keuze om tijd te besteden aan maatschappelijke inzet. Schellingerhout (2003) vond echter dat werkenden en niet-werkenden wel van elkaar verschillen in intensiteit van verleende informele hulp, maar niet in participatiegraad. De Klerk (2003) liet zien dat vrouwen met een volledige baan minder vaak informele hulp geven dan vrouwen die niet of in deeltijd werken, maar dat het verschil wegvalt als rekening wordt gehouden met andere kenmerken zoals leeftijd en het kennen van een langdurig zieke. De bevindingen van Elchardus et al. (2001) wijzen op een curvilineair verband, waarbij de 'sociale participatie' eerst toeneemt met de arbeidsdeelname/-duur – een effect dat Elchardus c.s. in navolging van Marks de tijdsvermenigvuldigingsfactor⁸ noemen – om bij een toenemende tijdsdruk alsnog af te nemen. Knulst en Van Eijck (2002) constateren dat de tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk wel afneemt naarmate mensen het drukker hebben, maar dat niet de toenemende drukte maar cohortvervanging de drijvende kracht is achter dalende cijfers in vrijwilligerswerk. Ook Putnam (2000) komt in zijn studies tot de conclusie dat de door hem waargenomen daling in 'sociaal kapitaal' (waar Putnam uiteenlopende activiteiten onder schaaft als vrijwilligerswerk, bij elkaar op visite gaan en gaan stemmen) primair een gevolg is van anders geprogrammeerde generaties, en secundair van aspecten van tijdsdruk (deels veroorzaakt door de concurrentie van televisietijd).

Samengevat lijkt er overeenstemming te bestaan over het feit dat tijd een noodzakelijke maar niet een voldoende voorwaarde vormt voor de verklaring van verschillen in de vrijetijdsbesteding. Bijgevolg wordt wel vaak een relatie gevonden tussen arbeidsdeelname/-duur en vormen van vrijetijdsbesteding, maar blijkt die relatie niet altijd even sterk te zijn. De meeste onderzoeken beperken zich overigens tot een onderzoek naar de relatie tussen arbeid-tijdsdruk en één, op zijn hoogst twee verschillende vrijetijdsactiviteiten – veelal vrijwilligerswerk in combinatie met televisiekijken.

In het resterend deel van deze paragraaf geven we met behulp van de eerder in dit hoofdstuk geraadpleegde onderzoeken Culturele Veranderingen (CV)⁹ van het SCP een kwantitatief beeld van de verschillen in maatschappelijke inzet tussen uiteenlopende leeftijd- en bevolkingsgroepen, waaronder werkenden en niet-werkenden. We doen dit, evenals in de vorige paragraaf, voor de diverse eerder onderscheiden dimensies van maatschappelijke inzet, met uitzondering van de zorg voor 'kleinkinderen' (voor de groep onder de 50 jaar immers niet een erg belangrijke, en deels ook onduidelijke categorie).

Politieke participatie

In de reeks CV-onderzoeken is bij politieke participatie een onderscheid gemaakt naar de deelname aan respectievelijk een collectieve actie (op lokaal of bovenlokaal niveau) en een inspraakprocedure (beide: in de voorgaande twee jaren; zie tabel 2.6). De verschillen zijn doorgaans gering. Mannen, hoger opgeleiden en kerkgangers participeren relatief vaak, jongeren daarentegen weinig. Ouderen of werkenden nemen geen aparte positie in.

Tabel 2.6: Deelname aan collectieve acties en inspraak-procedures naar achtergrondkenmerk, bevolking van 18 jaar en ouder (1993-2002, in procenten)

	collectieve actie ^a			inspraakprocedure		
	1993	1997	2002	1993	1997	2000
totaal	34	33	36	15	14	14
18-34 jr	32	28	29	12	9	8
35-50 jr	39	37	39	19	16	16
50-plussers	30	32	38	16	15	18
werkt 15 uur of meer per week	38	34	37	18	16	15
werkloos of arbeidsongeschikt	35	37	41	18	14	19
anders	30	30	34	13	10	12
man	36	36	40	19	18	17
vrouw	32	30	33	12	10	12
laag opleidingsniveau	23	24	25	8	7	10
midden	36	33	34	15	13	13
hoog opleidingsniveau	43	41	42	24	21	21
gemeente > 400.000 inwoners	29	30	33	18	18	11
100.000-400.000	39	32	39	17	14	17
gemeente < 100.000	34	33	36	14	13	14
geen kerklid of kerkganger	34	32	35	15	13	13
nominaal kerklid ^b	28	30	35	13	12	14
kerkganger ^b	40	38	42	18	16	16

a Heeft u zich de afgelopen 2 jaar wel eens samen met anderen actief ingespannen voor een kwestie die landelijk of nationaal van belang is of die betrekking heeft op wereldproblemen als vrede en armoede?', respectievelijk: '(idem) voor een kwestie die van belang is voor uw gemeente, voor een bepaalde groep in de gemeente of voor uw buurt?'

b Kerkganger: gaat minstens één keer per maand ter kerke; nominaal kerklid: is lid maar gaat minder dan één keer per maand.

Bron: SCP (Culturele Veranderingen in Nederland 193-2002 (mondeling); ongewogen resultaten)

Vrijwilligerswerk en informele hulp

Nederlanders van 50 jaar en ouder en regelmatige kerkgangers blijken met betrekking tot vrijwilligerswerk en informele hulpverlening tot de twee meest actieve bevolkingssegmenten behoren (tabel 2.7). Bij vrijwilligerswerk speelt opleidingsniveau een belangrijke rol, bij informele hulp sekse. Bij de groep werklozen/arbeitsongeschikten is het participatieniveau de afgelopen tien jaar aanmerkelijk verhoogd. Tussen 1993 en 2002 zijn duidelijk meer 50-plussers actief geworden in het vrijwilligerswerk en in de informele hulpverlening.

Tabel 2.7: Deelname aan vrijwilligerswerk en informele hulpverlening naar achtergrondkenmerk bevolking van 18 jaar en ouder (1993-2002, in procenten)

	vrijwilligerswerk ^a			informele hulp ^b		
	1993	1997	2002	1993	1997	2002
totaal	28	27	33	24	20	27
18-34 jr	22	20	23	18	12	19
35-50 jr	36	31	34	29	24	26
50-plussers	27	30	40	24	24	32
werkt 15 uur of meer per week	29	23	30	22	16	24
werkloos of arbeidsongeschikt	24	27	36	21	23	29
anders	29	31	38	25	24	31
man	29	29	34	20	16	24
vrouw	28	25	32	27	24	29
laag opleidingsniveau	21	20	28	22	20	30
midden	32	29	31	25	20	27
hoog opleidingsniveau	32	32	37	24	21	25
gemeente > 400.000 inwoners	18	17	27	26	19	21
100.000-400.000	27	27	32	20	18	27
gemeente < 100.000	31	29	35	24	21	28
geen kerklid of kerkganger	23	21	26	22	17	23
nominaal kerklid ^c	28	24	32	21	19	30
kerkganger ^c	42	45	58	31	28	38

a De vraag die aan de respondenten werd voorgelegd luidde: 'Hoeveel uur gemiddeld per week verricht u vrijwilligerswerk, dat wil zeggen: onbetaald werk ten behoeve van of georganiseerd door een instelling of vereniging?' Als deelnemers gelden zij die daaraan gemiddeld minstens één uur per week besteden.

b Hier was de vraag: 'Hoeveel uur gemiddeld per week biedt u kosteloos hulp aan zieke of gehandicapte familieleden, kennissen of buren?' Als deelnemers gelden zij die gemiddeld minstens één uur per week aan informele hulp besteden.

c Kerkganger: gaat minstens één keer per maand ter kerke; nominaal kerklid: is lid maar gaat minder dan één keer per maand.

Bron: SCP (Culturele Veranderingen in Nederland 1993-2002 (mondeling); ongewogen resultaten)

Combinaties van kenmerken stapsgewijs

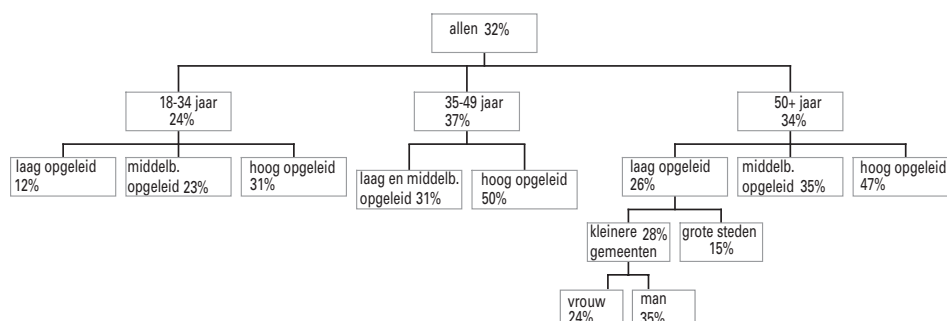
Tot dusver zijn de diverse bevolkingscategorieën apart van elkaar geanalyseerd. Maar mensen zijn niet alleen man of vrouw, jong of oud. Ze zijn een vrouw met een bepaalde positie op de arbeidsmarkt, een jongere met een bepaalde opleiding en kerkelijke betrokkenheid of als inwoner van een grote stad werkzaam in een betaald beroep. Zoals kan worden afgeleid uit figuur 2.1 en 2.2¹⁰ (en verderop ook uit tabel 2.8) kunnen zulke combinaties van kenmerken gepaard gaan met grote participatieverschillen, die uit het zicht blijven als alleen vanuit de afzonderlijke kenmerken wordt gekeken. De figuren tonen voor de (gewogen) combinatie van gegevens uit Culturele Veranderingen 2000 en 2002 resultaten van zogeheten CHAID-analyses. Daarin worden op puur statistische gronden stapsgewijs opdelingen gemaakt in groepen die op een bepaald kenmerk, hier de deelname aan vrijwilligerswerk respectievelijk informele hulp, zo veel mogelijk verschillen. Alle in de

eerdere tabellen genoemde kenmerken en het onderzoeksjaar werden opgenomen. Om te beginnen zijn steeds drie leeftijdsgroepen onderscheiden (18-34 jaar, 35-49 jaar en 50 jaar en ouder). Vervolgens is gekeken welke kenmerken significante verschillen opleveren binnen deze groepen, waarbij de interesse hier in het bijzonder uitgaat naar de laatstgenoemde groep. Omdat de analyses voor deelname aan collectieve acties en aan inspraakprocedures sterk overeenkomstige resultaten te zien geven, zijn in figuur 2.1 en 2.2 (en in tabel 2.8) alleen de uitkomsten van de analyses van deelname aan collectieve acties weergegeven.

Figuur 2.1 laat zien dat laagopgeleide jongeren beduidend minder actief zijn in collectieve acties dan hoogopgeleiden van middelbare leeftijd en ook dan hoogopgeleide 50-plussers. Ook in deze analyse blijkt dat de participatie van jongeren achterblijft bij die van oudere bevolkingsgroepen. Bij jongeren en ouderen blijkt een hoger opleidingsniveau gepaard te gaan met een grotere deelname. Onder laagopgeleide ouderen speelt ook de woonomgeving een rol: in kleinere gemeenten zijn laagopgeleide ouderen beduidend actiever, en dat geldt dan vooral voor de mannen. Het onderscheid tussen werkenden en niet-werkenden blijkt in deze analyses, op deze wijze gemeten, niet de meest determinerende factor te zijn, in geen van de drie onderscheiden leeftijdsgroepen. Uit figuur 2.2 blijkt dat jongeren niet alleen wat betreft collectieve acties achterblijven bij ouderen, maar ook in het vrijwilligerswerk. Bij alle leeftijdsgroepen vormt kerkelijke betrokkenheid de belangrijkste differentiërende factor in de deelname aan vrijwilligerswerk; steeds zijn kerkgangers aanzienlijk actiever dan 'randleden' (ook wel: nominale leden, zie tabel 2.7) of buitenkerkelijken. Bij de oudste leeftijdsgroep is daarnaast het opleidingsniveau van belang, waarbij een hoger opleidingsniveau verbonden is met duidelijk meer vrijwillige inzet. Voor de 50-plussers levert de arbeidspositie geen grote verschillen op (i.t.t. buitenkerkelijke jongeren). De twee extremen in deze leeftijdscategorie zijn de laag- of middelbaar opgeleide niet-kerkse groep en de middelbaar of hoogopgeleide kerkgangers: van de eerste is 24% als vrijwilliger actief, van de tweede 60%. Het al dan niet werkzaam zijn blijkt alleen bij de jongste leeftijdsgroep (18-34 jaar) van belang voor de deelname aan vrijwilligerswerk.

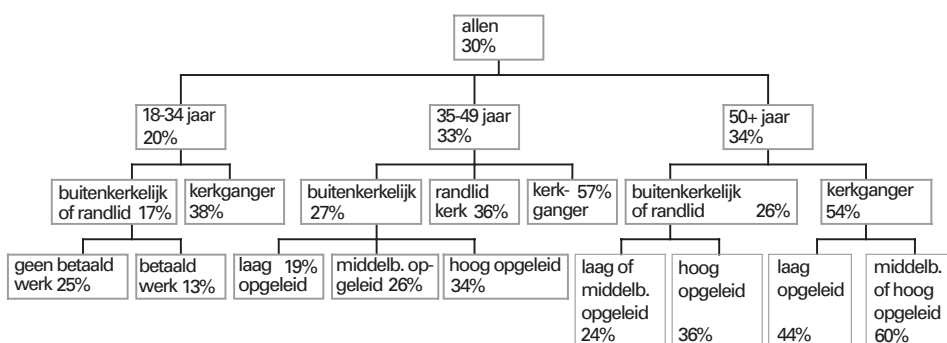
Een soortgelijke analyse voor de deelname aan informele hulp bracht nauwelijks differentiërende kenmerken aan het licht, reden waarom hiervan geen aparte figuur is opgenomen. Wel blijkt, anders dan bij collectieve acties of bij vrijwilligerswerk, geslacht bij elke leeftijdsgroep de allesoverheersende bron van verschillen te zijn. Jong of oud, steeds zijn vrouwen vaker actief in de informele hulp dan mannen. Net als bij de eerdere twee participatievormen blijkt het al dan niet hebben van een betaalde werkring een ondergeschikte rol te spelen in de deelname aan informele hulp.

Figuur 2.1: Verscheidenheid in de deelname aan collectieve acties (combinaties van groepen uit tabel 2.6)

Bron: SCP (Culturele Veranderingen 2000, 2002)

Figuur 2.2: Verscheidenheid in de deelname aan vrijwilligerswerk (combinaties van groepen uit tabel 2.7)

Bron: SCP (Culturele Veranderingen 2000, 2002)

Combinaties van kenmerken tezamen

Tot besluit van deze paragraaf zijn in tabel 2.8 wederom verschillen geanalyseerd in de deelname aan collectieve acties, de deelname aan vrijwilligerswerk en het geven van informele hulp. In de tabel keren de sociaal-demografische kenmerken uit de eerdere tabellen 2.6 en 2.7 terug. Het verschil met deze tabellen is dat nu, door middel van een logistische regressieanalyse, steeds gecorrigeerd wordt voor elkaar kruisende invloeden (in de figuren 2.1 en 2.2 gebeurde dat ook al, maar dan minder verrijnd). Enige uitleg is hier op zijn plaats.

Tabel 2.8: Achtergronden en ontwikkelingen bij drie participatievormen tussen 1993 en 2002, gecorrigeerde relatieve kansenverhoudingen^a

	collectieve actie			vrijwilligerswerk			informele hulp		
2002 (i.p.v. 1993)	1,0	0,9	1,0	1,2**	1,0	0,9	1,2**	1,1	1,3
50 jr of ouder (i.p.v. 18-49 jaar) werkt > 15 uur (i.p.v. anders)	1,0	0,8	0,9	1,2*	0,8	0,9	1,1	0,9	1,0
vrouw (i.p.v. man) hoger opgeleid (i.p.v. lager)	1,1	1,1	1,2	0,9	0,9	1,0	0,9	0,9	1,0
kerkganger (i.p.v. niet)	0,8**	0,8**	0,9	0,9	0,9	0,9	1,4***	1,4***	1,5***
kerkganger (i.p.v. niet)	1,7***	1,7***	1,6***	1,5***	1,5***	1,3**	1,0	1,0	1,0
kerkganger (i.p.v. niet)	1,4***	1,4***	1,5***	2,9***	2,9***	2,3***	1,7***	1,7***	1,6***
<i>Interactie-effecten:</i>									
50 jr of ouder in 2002 (i.p.v. 50+ in 1993)		1,5**	1,4*		1,9***	1,8***		1,5*	1,4
werkt > 15 uur in 2002 (i.p.v. idem in 1993)			0,9			0,9			0,9
vrouw in 2002 (i.p.v. vrouw in 1993)			0,9			1,0			0,9
hoger opgeleid in 2002 (i.p.v. in 1993)			1,1			1,2			0,9
kerkganger in 2002 (i.p.v. in 1993)			0,9			1,6*			1,0

a Significantie: * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ en *** = $p < 0,001$ (tweezijdig); gecorrigeerd is voor effecten van de overige genoemde kenmerken.

Bron: Culturele Veranderingen 1993 en 2002

Dat 50-plussers vaker vrijwilligerswerk doen dan jongere leeftijdsgroepen kan uiteraard te maken hebben met het feit dat de groep 50-plussers andere kenmerken heeft dan de jongere groepen. Ook is het mogelijk dat er verschillen zijn tussen bijvoorbeeld werkende en niet-werkende ouderen of oudere vrouwen en oudere mannen. Met behulp van genoemde logistische regressie-analyse kan met dat soort verschillen rekening worden gehouden. De uitkomsten van een dergelijke analyse worden weergegeven door middel van zogenoemde odds ratio's (of relatieve kansenverhoudingen). Een 'odds ratio' is minimaal 0 en heeft geen maximum. Is zij groter dan 1 dan duidt dit op een positieve samenhang met het betreffende kenmerk (ofwel oververtegenwoordiging van mensen met dat kenmerk onder collectieve actievoerders of vrijwilligers). Is de coëfficiënt kleiner dan 1 dan is er sprake van een negatieve samenhang (ofwel ondervertegenwoordiging).

In het bovenste deel van de tabel gaat het om de gemiddelde effecten over alle jaren. Zo blijkt dat 50-plussers gemiddeld vaker vrijwilliger zijn (in de tabel is de odds ratio bij deze groep 1,2). Dit verschil verdwijnt echter (zie de volgende twee kolommen, het wegvallen van het '*'-teken geeft weer dat er geen sprake meer is van een significant verschil) als ook rekening wordt gehouden

met andere achtergrondkenmerken zoals arbeidspositie, geslacht, opleidingsniveau en kerkgang (de gecorrigeerde odds ratio van werkenden is dan 0,9 en niet langer significant).

In het onderste deel van de tabel gaat het om veranderingen in de effecten in 2002 in vergelijking met 1993. Zo blijkt dat er voor de hele bevolking de afgelopen tien jaar geen statistisch significante veranderingen te zien zijn wat betreft de drie participatiewijzen.

Vrouwen zijn gemiddeld vaker actief in de informele hulp, hoger opgeleiden nemen vaker deel aan vrijwilligerswerk en collectieve acties, kerkgangers participeren meer in alledrie de participatievormen. Wat betreft de geringe rol van betaalde arbeid moet worden bedacht dat deze hier nogal rudimentair is gemeten (personen die meer dan 15 uur per week werken zijn vergeleken met de rest van de bevolking). In hoofdstuk 4 zal gedetailleerder op de betekenis van betaalde arbeid worden ingegaan.

De 50-plussers zijn vaker betrokken bij vrijwilligerswerk, maar dat is te herleiden tot hun grotere deelname daaraan in 2002. Met betrekking tot de thematiek van dit rapport is voorts het onderste deel van de tabel het interessantst. Daaruit blijkt dat de stijging in de deelname aan collectieve acties en de informele hulpverlening voornamelijk is terug te voeren op de toegenomen participatie van 50-plussers – geslacht, arbeidspositie, opleiding en kerksheid zijn hierop niet van invloed geweest. Vanuit de vraagstelling van dit rapport is dit een belangrijke constatering. Wat betreft het verrichten van vrijwilligerswerk speelt daarnaast alleen kerkgang nog een rol, maar blijft de grotere deelname van ouderen overheersend.

2.4 Conclusie

Ons land is (net als de Scandinavische landen) op basis van internationale enquêtes wel betiteld als een brede *civil society*. Nederlanders zijn massaal aangesloten bij maatschappelijke organisaties en met Zweden en Noorwegen telt Nederland van alle Europese landen het hoogste percentage vrijwilligers. Blijkens de meeste surveys vertoont de bereidheid tot deelname aan het vrijwilligerswerk over de langere termijn gezien bovendien een opvallende stabiliteit, al geven enkele onderzoeken (het Tijdbestedingsonderzoek van het SCP, de serie Leefsituatieonderzoeken van het CBS) voor de meest recente jaren tekenen van teruggang te zien. Wat betreft de informele hulpverlening lijkt het percentage deelnemers niet af te nemen, wel de tijd die zij steken in hun hulpverlening. Op het terrein van de politiek valt een accentverlegging waar te nemen van beperking tot electorale en op de gevestigde politiek gerichte activiteiten naar een breder activisme. Ook daar kan niet een algehele teruggang in de participatiebereidheid geconcludeerd worden.

De uitkomsten suggereren dat er maatschappelijke ontwikkelingen zijn die positief uitwerken op de participatie en ontwikkelingen die deze negatief lijken te beïnvloeden. De stijging van het opleidingsniveau is een stimulerende factor, de bereidheid wordt echter geremd door de ontkerkelijking. De vergrijzing is geen remmende factor. Integendeel, van alle geanalyseerde sociale

categorieën is juist bij ouderen de duidelijkste toename waar te nemen in de deelname aan diverse vormen van maatschappelijke participatie.

De analyse maakt verder duidelijk dat de arbeidsdeelname (15 uur of meer) geen significant verband houdt met de deelname aan de drie hier onderscheiden aspecten van maatschappelijke inzet. Elders gerapporteerde analyses van de tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk duiden overigens wel op een relatie met tijdsdruk (Dekker en De Hart 2003). De uren die worden vrijgemaakt voor het vrijwilligerswerk houden eerst en vooral verband met het tijdsbeslag van dagelijkse verplichtingen. Oud of jong, vrijwilligers die geperst zitten in een strak tijdschema, vanwege de vele arbeidstaken, huishoudelijke en onderwijstaken waarvoor zij zich gesteld zien, blijken geneigd aanzienlijk te bezuinigen op de uren die vrijgemaakt worden voor het vrijwilligerswerk (zie Schellingerhout 2003 voor vergelijkbare conclusies over informele hulp).

Ouderen zijn in de afgelopen decennia onmiskenbaar maatschappelijk actiever geworden. Combinaties van uiteenlopende sociaal-demografische kenmerken zijn verbonden met forse verschillen in maatschappelijke deelname. Maar bij het vrijwilligerswerk en de deelname aan collectieve acties geven 50-plussers van alle bevolkingscategorieën (oud of jong, man of vrouw, lager of hoger opgeleid) de sterkste verschuivingen in participatieniveau te zien. Vanuit het perspectief van de participatie bestaat er dus alle reden om bijzondere aandacht aan de positie van ouderen te besteden. In hoofdstuk 3 gebeurt dit allereerst via een analyse van de tijdsbesteding door ouderen.

Noten

- 1 Voor gedetailleerdere besprekingen en een behandeling van de ontwikkelingen per maatschappelijke sector wordt verwezen naar eerdere publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau waarin uitgebreid is ingegaan op de verschuivingen (o.a. Dekker 1999; Dekker en De Hart 2003; SCP 1998, 2000 en 2002). Daar zijn de veranderingen ook over een langere periode beschreven.
- 2 Omdat de meetmethoden onderling verschillen, wijkt dit aantal uren af van cijfers die in de hoofdstukken 3 en 4 worden genoemd, en van de cijfers die zijn gebaseerd op het TBO.
- 3 Door het SCP zijn in 2004 gegevens verzameld over behoefte, verlangens en gebruik van opvangmogelijkheden, waaronder grootouders. Deze gegevens komen echter pas later dit jaar beschikbaar.
- 4 Zoals gezegd valt de mogelijkheid dat het hier de zorg voor de eigen kinderen betreft, die bijvoorbeeld vanwege een scheiding elders woonachtig zijn, niet uit te sluiten. Nadere analyse leert echter dat het aandeel vrouwen dat zorgt voor elders wonende kinderen groter is dan het aandeel mannen. Aangezien kinderen na een scheiding overwegend bij hun moeder woonachtig zijn, betekent dit dat het niet aannemelijk is dat de zorg die hier is geanalyseerd, uitsluitend betrekking heeft op de zorg voor de eigen kinderen.
- 5 Omdat de kans klein moet worden geacht dat het bij de groep tot 50 jaar om de zorg voor kleinkinderen gaat, is deze groep hier buiten beschouwing gelaten.
- 6 Naar verschillen in de vrijetijdsbesteding naar etniciteit is (in Nederland) nog relatief weinig onderzoek gedaan. Wel zijn er op deelvlakken van de vrije tijd, zoals sport, recreatie en cultuur, separate onderzoeken verschenen en onderzoekstradities opgebouwd. Het SCP is voornemens om eind 2004 een groot onderzoek te doen waarin de diverse aspecten van de vrijetijdsbesteding van 'allochtone stedelingen' in hun onderlinge verband worden gezien. De eerste gegevens uit dit onderzoek worden voorjaar 2005 verwacht.
- 7 Idealiter zou men de twee nadrukkelijk van elkaar scheiden, maar de literatuur is daarvoor niet omvangrijk genoeg.
- 8 Tijdsvermenigvuldiging – of in het Engels volgens Marks de 'expansion approach' – houdt in dat iemand die bij veel activiteiten/netwerken betrokken is, vanzelf zal worden uitgenodigd om deel te nemen aan nog meer activiteiten, en zo een cumulatie van activiteiten kent.

- 9 Voor politieke participatie had ook gewerkt kunnen worden met de NKO-onderzoeken uit tabel 2.1, maar om analyse-technische redenen is daar niet voor gekozen (bij de NKO's laten de achtergrondkenmerken zich niet gemakkelijk aan elkaar koppelen).
- 10 Zie voor de gebruikte techniek en vergelijkbare resultaten voor vrijwilligerswerk in de jaren negentig Dekker (1999: 175 e.v. en 244 e.v.). De daar vermelde statistische specificaties zijn ook hier van toepassing. Figuur 2.1 en 2.2 zijn ter beschikking gesteld door Paul Dekker van het SCP.

3 Tijdsbesteding van ouderen 1980-2000

3.1 Inleiding

In hoofdstuk 2 zijn de ontwikkelingen in maatschappelijke inzet beschreven en is nader ingegaan op de literatuur over de relatie tussen betaalde arbeid en maatschappelijke inzet, in het algemeen voor de bevolking als geheel. In hoofdstuk 3 en 4 wordt het vizier nadrukkelijk op de ouderen gericht. In dit hoofdstuk zijn de veranderingen in de tijdsbesteding van ouderen en niet-ouderen beschreven over de periode 1980-2000. In hoofdstuk 4 volgt een analyse van de relatie tussen arbeid en maatschappelijke inzet door ouderen.

De in dit hoofdstuk gepresenteerde gegevens over de tijdsbesteding steunen in hoofdzaak op de uitkomsten uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van SCP en partners. In dit onderzoek houdt een groot aantal respondenten een week lang in een dagboekje bij wat ze doen en waar ze zich bevinden. Het onderzoek heeft voor het eerst plaatsgevonden in 1975 en voor het laatst in 2000 (voor meer details over dit onderzoek, zie de website www.tijdsbesteding.nl).

Een eerste beschrijving van de uitkomsten uit het onderzoek is gepubliceerd in 2001 (Breedveld en Van den Broek 2001). Specifiek over de tijdsbesteding van ouderen is onder anderen gepubliceerd door De Klerk en Breedveld (2002). In beide publicaties is gewerkt met leeftijdsindelingen die niet waren toegesneden op de vraagstelling van het onderhavige project. Vandaar dat alle cijfers opnieuw zijn vastgesteld, ditmaal voor de leeftijdsgroepen 18-49 jaar (excl. studenten/scholieren), 50-59 jaar, 60-69 jaar en 70-plus. In de opbouw van het hoofdstuk wordt echter eenzelfde stramien gevolgd als in beide voornoemde publicaties. Dit impliceert dat de tijd wordt opgedeeld in 'verplichte tijd' (arbeid, zorg voor het eigen huishouden, voor een eventuele partner en voor kinderen, en tot slot onderwijs), persoonlijke tijd (slapen, eten, wassen/aankleden) en vrije tijd (feitelijk een restcategorie, waartoe activiteiten als mediagebruik, sociale contacten, vrijwilligerswerk/informele hulp, sportief bewegen en hobby's worden gerekend). In paragraaf 3.1 tot en met 3.4 wordt een schets gegeven van de ontwikkeling in de diverse aspecten van de tijdsbesteding, zowel voor de vier onderscheiden leeftijdsgroepen als apart voor mannen en vrouwen. In paragraaf 3.5 wordt stilgestaan bij verschillen in de tijdsbesteding van 50-69-jarigen naar gezinssituatie en opleidingsniveau, en in paragraaf 3.6 bij de timing van het vrijwilligerswerk. Paragraaf 3.7 sluit het hoofdstuk af met de belangrijkste conclusies.

3.2 Verplichte tijd

Verplichte tijd in 2000

Een eerste oppervlakkige blik leert dat 50-plussers in een doorsnee werkweek in oktober 2000 minder tijd kwijt waren aan 'verplichte' bezigheden dan personen tot 50 jaar (tabel 3.1). Personen tot 50 jaar (excl. studenten en scholieren) besteedden in 2000 51 uur per week aan verplichte bezigheden. Onder oudere leeftijdsgroepen nemen de verplichtingen minder tijd in beslag. Tussen de groep 60-69-jarigen en de 70-plussers zijn de verschillen in uren met verplichtingen vrij klein. Bij mannen zijn de verschillen in de hoeveelheid verplichte tijd beduidend groter dan bij vrouwen. In de leeftijdsgroepen tot 50 en 50-59 hebben mannen meer verplichtingen dan vrouwen, in de jaren daarna minder.

Dat de hoeveelheid verplichtingen voor mannen sterker varieert met de leeftijd dan voor vrouwen, komt doordat de tijd besteed aan arbeid¹ bij oudere mannen met het ouder worden sterker afneemt dan bij vrouwen. Oudere mannen compenseren deze minder grote hoeveelheid arbeidsverplichtingen (gemeten in tijdsduur) overigens deels door meer tijd te steken in huishoudelijke en zorgtaken (vgl. Casey 2003). Die stijging compenseert echter niet voor de veel grotere daling in arbeidstijd. Voor vrouwen geldt dat er relatief weinig verschil is in tijd besteed aan huishouden en zorg naar leeftijd. De 'dagvulling' die huishouden en zorg voor oudere niet-werkende mannen lijkt te vormen, bestond voor vrouwen ook al op jongere leeftijd. In alle leeftijdsgroepen besteden vrouwen meer tijd aan huishouden en zorg dan mannen. Die verdeling is wel meer gelijk onder oudere leeftijdsgroepen, maar tot en met de groep 60-69-jarigen doen vrouwen tweemaal zoveel in het huishouden als mannen (althans gemeten naar de tijdsbesteding).

Aan onderwijs besteedt geen van de hier bestudeerde groepen veel tijd. Voor het vijftigste levensjaar bedraagt de wekelijkse tijdsinvestering in onderwijs gemiddeld ruim anderhalf uur. Bij de leeftijdsgroepen 50-59 en 60-69 jaar beslaat de tijd besteed aan onderwijs – exclusief het lezen van boeken trouwens – ongeveer de helft daarvan. Mannen en vrouwen verschillen hierin niet noemenswaardig. Bij het zeventigste levensjaar lijkt de tijd besteed aan onderwijs andermaal te verminderen, vooral bij mannen. Het feit dat ouderen relatief weinig tijd besteden aan onderwijs, maskeert overigens dat hier een relatief grote groep ouderen bij betrokken is. Eén op de vijf ouderen heeft in één week ten minste één kwartier geïnvesteerd in scholingen of cursussen (22% van de 50-69- en 60-69-jarigen, 18% van de 70-plussers). Gemiddeld besteedt men hier drie tot vier uur per week aan. Naar sekse doen zich geen verschillen voor.

Ouderen besteden meer tijd aan 'persoonlijke zorg' (slapen, eten, wassen en aankleden) dan jongeren. Aanvankelijk (tot 50, 50-59) besteden mannen hier minder tijd aan dan vrouwen, maar dit onderscheid neemt na het zestigste levensjaar af en is bij het zeventigste levensjaar geheel verdwenen.

Tabel 3.1: Verplichte, persoonlijke en vrije tijd, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder exclusief, studenten en scholieren (2000, in uren per week)

	totaal				man				vrouw			
	< 50	50-59	60-69	70-plus	< 50	50-59	60-69	70-plus	< 50	50-59	60-69	70-plus
verplichtingen	51,0	40,0	30,1	26,2	52,8	43,8	27,0	22,5	49,2	36,2	33,2	28,8
waarvan:												
betaalde arbeid	28,9	20,5	6,4	1,1	38,7	32,2	10,4	1,8	19,4	8,5	2,4	0,6
onderwijs	1,7	0,8	0,9	0,6	1,7	0,8	1,0	0,6	1,8	0,8	0,7	0,6
huishouden/zorg	20,3	18,8	22,9	24,6	12,4	10,9	15,6	20,1	28,1	26,9	30,0	27,6
persoonlijke tijd	77,0	79,2	81,1	84,6	75,4	76,3	80,6	84,6	78,6	82,1	81,6	84,6
vrije tijd	40,0	48,8	56,8	57,2	39,9	47,9	60,4	61,0	40,1	49,7	53,2	54,6
totaal	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0	168,0

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Vrije tijd vormt in tabel 3.1 de restcategorie. Het is de tijd die overblijft nadat men zich van verplichte bezigheden heeft gekweten en voor zichzelf heeft gezorgd. De geringere tijdsbesteding aan verplichte bezigheden, afgezet tegen maar iets meer tijdsbesteding aan 'persoonlijke zorg', impliceert dat ouderen over meer vrije tijd beschikken dan jongeren. In de leeftijdsgroepen tot 50 en 50-59 jaar doen zich daarbij geen grote verschillen voor tussen mannen en vrouwen. In de oudere leeftijdscategorieën (60-69, 70-plus) blijken mannen echter over beduidend meer vrije tijd te beschikken dan vrouwen. Zoals eerder gesteld hangt dit grotendeels samen met het vrijvallen van arbeidsverplichtingen bij mannen van 60-69 jaar en bij de 70-plussers. Minder dan bij vrouwen staat daar bij mannen een nieuwe huishoudelijke dagtaak tegenover.

Ontwikkelingen in de tijd

Sinds 1980 heeft de Nederlandse bevolking het aanmerkelijk drukker gekregen. Gemiddeld besteedde de Nederlander van 12 jaar en ouder in 2000 ruim drie uur meer aan arbeid, zorg en onderwijs dan in 1980 (Breedveld en Van den Broek 2001). In de categorie 18-49 jaar was die toename nog iets sterker (4,5 uur; tabel 3.2). Opvallend is ook dat in die leeftijdscategorie de toename in de tijdsdruk zich, zeker na 1985, vrijwel lineair voltrok: ieder jaar kreeg men het (gemiddeld) iets drukker. Bij ouderen is er geen sprake geweest van een dergelijke lineariteit. In de periode 1980-1990 kregen ouderen het gemiddeld juist iets minder druk. Na 1990, en vooral na 1995, nam echter ook bij ouderen de tijdsdruk toe. Per saldo was de stijging van de tijdsdruk tussen 1980 en 2000 bij de 50-plussers echter geringer dan bij de personen tot 50 jaar, vooral bij de groep 60-69-jarigen. Bekijken we mannen en vrouwen apart dan zien we dat vooral mannen het drukker hebben gekregen, ook de oudere mannen. Bij de vrouwen is de stijging in de tijdsdruk beduidend minder pregnant, en bij oudere vrouwen zelfs geheel afwezig.

Tabel 3.2: Verplichte tijd, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (1980-2000, in uren per week)

	totaal					man					vrouw				
	1980	1985	1990	1995	2000	1980	1985	1990	1995	2000	1980	1985	1990	1995	2000
< 50	46,4	46,6	48,3	49,0	50,9	45,7	46,6	49,5	51,2	52,8	47,1	46,5	47,0	46,9	49,2
50-59	37,1	36,8	36,0	38,6	40,0	36,6	36,1	35,3	40,1	43,8	37,5	37,6	36,8	37,3	36,2
60-69	28,4	27,7	25,5	26,9	30,1	22,5	22,8	19,1	22,3	27,0	33,4	31,6	30,6	30,5	33,2
70-plus	23,2	23,1	22,5	24,9	26,2	15,2	16,0	20,3	21,7	22,5	28,8	28,1	24,2	27,1	28,8

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

De sterkere stijging van de tijdsdruk bij mannen dan bij vrouwen is een saillant gegeven. Uit eerdere analyses was immers gebleken dat vooral onder vrouwen de arbeidsdeelname sterk was gestegen. In de cijfers van de tijd besteed aan arbeid wordt dit weerspiegeld in een toename van de gemiddelde arbeidstijd met 8,7 uur per week onder de vrouwen tot 50 jaar, 5,6 uur per week onder 50-59-jarige vrouwen en 1,6 uur per week onder de 60-69-jarige vrouwen (tabel 3.3). Voor elk van deze leeftijdsgroepen betekende dit ten minste een verdubbeling, en soms een verdriedubbeling, van de tijd besteed aan arbeid (wat overigens vooral een stijging van het aandeel werkenden impliceert; de feitelijke arbeidsduur onder werkenden is tussen 1980 en 2000 nauwelijks veranderd; Breedveld en Van den Broek 2001: 11). Bij de mannen was er ook wel sprake van een stijging van de gemiddelde arbeidstijd (lees: het aantal werkenden), maar naar verhouding was die stijging beduidend minder groot (veeleer in de orde van grootte van 10-25%).

Vrouwen hebben het desondanks niet of nauwelijks drukker gekregen. Dit wordt veroorzaakt doordat vrouwen – en dan vooral de groepen vrouwen die meer zijn gaan werken, de vrouwen tot 50 en van 50-59 jaar – beduidend minder tijd zijn gaan inruimen voor huishoudelijke en zorgtaken. Per saldo bleef daardoor de tijdsdruk voor vrouwen nagenoeg constant (zie tabel 3.2). Mannen daarentegen zijn niet alleen meer gaan werken, maar ook meer gaan zorgen. Alleen in de groep 50-59-jarigen, tevens de groep waar de stijging van de gemiddelde tijd besteed aan arbeid zich het sterkst manifesteerde, bleef een dergelijke stijging uit. Per saldo nam de tijdsdruk bij mannen in alle leeftijdsgroepen met vier tot zeven uur toe.

Tabel 3.3: Arbeid en huishoudelijke en zorgtaken, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (1980-2000, in uren per week)

	bevolking					man					vrouw				
	1980	1985	1990	1995	2000	1980	1985	1990	1995	2000	1980	1985	1990	1995	2000
arbeid															
< 50	22,3	22,8	25,3	26,6	28,9	33,8	33,9	37,0	37,6	38,7	10,7	11,5	13,9	15,5	19,4
50-59	13,7	14,2	16,1	16,7	20,5	25,1	23,5	25,1	26,9	32,2	2,9	4,8	6,4	7,5	8,5
60-69	4,9	3,8	2,2	3,0	6,4	9,7	7,5	3,5	5,9	10,4	0,8	0,9	1,2	0,8	2,4
70-plus	0,4	0,6	0,4	0,5	1,1	1,0	0,7	0,8	1,0	1,8	0,2	0,5	0,1	0,2	0,6
huishouden/zorg															
< 50	22,1	22,1	20,6	20,5	20,3	9,5	10,6	10,3	11,4	12,4	34,7	33,7	30,7	29,8	28,1
50-59	22,7	22,0	19,4	20,6	18,8	10,6	11,9	9,9	11,5	10,8	34,1	32,1	29,7	28,8	26,9
60-69	22,8	23,0	22,2	23,2	22,9	11,8	14,0	14,7	15,9	15,6	32,1	30,0	28,2	28,8	30,0
70-plus	22,4	22,3	21,7	23,8	24,6	13,7	15,0	19,3	19,8	20,1	28,5	27,4	23,6	26,6	27,6

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Arbeid en zorg: verschillen in 2000

Sinds 1980 is de taakverdeling tussen mannen en vrouwen meer gelijk geworden, zonder helemaal gelijk aan elkaar te zijn. Vrouwen doen nog steeds meer in het huishouden dan mannen. Wel zijn er nog altijd meer mannen werkzaam dan vrouwen, en werken mannen gemiddeld langer dan vrouwen (tabel 3.4). Van de 50-59-jarige mannen was in 2000 80% werkzaam en 67% werkte meer dan 32 uur per week. In hetzelfde jaar was 49% van de 50-59-jarige vrouwen werkzaam en werkte 6% meer dan 32 uur per week (volgens cijfers uit het Tijdsbestedingsonderzoek²). Onder de 60-69-jarigen doet een dergelijk onderscheid zich ook nog voor, zij het dat de percentages ('voltijd')werkenden dan wel drastisch lager uitvallen, zeker bij mannen (37% werkt, 15% werkt 'voltijd'). Onder de 70-plussers bevonden zich in het Tijdsbestedingsonderzoek in 2000 nauwelijks nog werkenden en zeker geen voltijdwerkenden.

Tabel 3.4: Tijd besteed aan betaalde arbeid, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (2000, percentages in betreffende groep)

	totaal				mannen				vrouwen			
	< 50	50-59	60-69	70-plus	< 50	50-59	60-69	70-plus	< 50	50-59	60-69	70-plus
werkt niet	18	35	71	88	11	20	63	82	26	51	79	92
werkt 1-11 uur	8	10	11	8	2	5	9	11	14	16	13	6
werkt 12-31 uur	22	17	10	3	11	9	14	6	32	26	6	1
werkt > 32 uur	51	37	9	1	76	67	15	0	27	6	3	1
totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

In lijn met de daling van het aandeel werkenden naarmate men ouder wordt, neemt ook het aandeel taakcombineerders met het stijgen van de leeftijd af (tabel 3.5). Van de groep tot 50 jaar combineerde in 2000 40% ten minste twaalf uur arbeid met ten minste twaalf uur zorg. Onder de 50-59-jarigen lag dat percentage op 25%, onder de 60-69-jarigen op 10%. Onder de 70-plussers komen bijna geen taakcombineerders meer voor.

Tabel 3.5: Combineren van minimaal twaalf uur arbeid en twaalf uur huishouden/zorg, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (2000, percentages in betreffende groep)

	< 50	50-59	60-69	70-plus
totaal	40	25	10	3
man	33	21	13	6
vrouw	47	28	8	1

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Zoals te lezen valt in tabel 3.1 en in tabel 3.3 besteden mannen naarmate ze ouder worden meer tijd aan huishouden en zorg. Bij vrouwen blijkt de zorgtijd weinig te variëren met de leeftijd. Weliswaar hoeven oudere vrouwen steeds minder tijd te besteden aan de zorg voor kinderen,³ maar daar staat tegenover dat vrouwen naarmate ze ouder worden in ongeveer gelijke mate meer tijd inruimen voor koken, afwassen en schoonmaken (tabel 3.6). Alleen de tijd besteed aan boodschappen doen verandert nauwelijks naarmate vrouwen ouder worden. Voor mannen geldt dat bij hen het effect van het verminderen van de tijd besteed aan kinderen beduidend geringer is. Ook mannen gaan echter naarmate ze ouder worden meer tijd aan koken en schoonmaken besteden. Daarnaast besteden oudere mannen meer tijd aan boodschappen doen dan jongere mannen.

3.3 Persoonlijke tijd

Uit tabel 3.1 kwam naar voren dat mensen naarmate ze ouder worden meer tijd besteden aan 'persoonlijke tijd'. Bij mannen leek dit effect zich nog wat sterker voor te doen dan bij vrouwen. Grootste veroorzaker van deze verschillen vormt de tijd besteed aan slaap (tabel 3.7). Oudere mensen nemen meer tijd om te slapen dan jongere mensen. Overigens doet het grootste verschil zich hier voor bij de groep 70-plussers, zeker bij vrouwen. Verschillen in de tijd besteed aan eten en drinken zijn aanmerkelijk beperkter (en doen zich alleen bij mannen voor). Verder nemen ouderen iets meer tijd voor hun dagelijkse verzorging (wassen, aankleden), en zijn iets meer tijd kwijt aan medische zorg.

Tabel 3.6: Tijd besteed aan huishoudelijke en zorgtaken, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (2000, in uren per week)

	totaal	huishouden ^a	kinderen ^b	boodschappen
< 50	20,3	10,5	4,9	4,9
50-59	18,8	12,0	1,8	4,9
60-69	22,9	15,4	1,9	5,6
70-plus	24,6	18,4	0,8	5,4
mannen				
< 50	12,4	5,9	2,7	3,7
50-59	10,8	6,4	1,0	3,5
60-69	15,6	9,7	1,1	4,7
70-plus	20,1	13,9	1,1	5,1
vrouwen				
< 50	28,1	15,0	7,1	6,0
50-59	26,9	17,9	2,7	6,4
60-69	30,0	20,9	2,8	6,4
70-plus	27,6	21,5	0,6	5,6

a Eten bereiden, afwassen, wassen, schoonmaken.

b Kinderen eten geven, halen/brengen, meespelen, helpen met huiswerk.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Tabel 3.7: Tijd besteed aan persoonlijke zorg, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (2000, in uren per week)

	totaal	slapen	eten, drinken	wassen, aankleden	voorzieningen ^a
< 50	77,0	59,2	9,7	5,8	2,3
50-59	79,2	60,5	10,6	5,5	2,5
60-69	81,1	61,5	10,7	6,0	2,9
70-plus	84,6	64,0	10,9	6,5	3,1
mannen					
< 50	75,0	56,8	10,3	5,5	2,5
50-59	78,3	58,1	11,4	5,6	3,2
60-69	82,3	60,9	11,8	6,2	3,5
70-plus	85,9	63,7	12,2	6,3	3,7
vrouwen					
< 50	77,9	59,3	9,8	5,9	2,8
50-59	79,6	60,3	10,1	6,1	3,1
60-69	81,0	61,1	9,9	6,4	3,6
70-plus	84,7	63,4	10,7	7,2	3,4

a Bezoek aan medische en verzorgende instellingen.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

3.4 Vrije tijd

Vrije tijd anno 2000

Ook in 2000 verrichtten ouderen (vanaf de groep 50-plussers) minder arbeid dan jongeren. En hoewel ouderen meer tijd inruimen om huishoudelijke taken te verrichten en uit te rusten, betekent dit dat ouderen over meer vrije tijd beschikken dan jongeren. In vergelijking met jongere mensen beschikten 50-59-jarigen in 2000 over 8,8 uur, 60-69-jarigen over 16,8 uur en 70-plussers over 17,2 uur méér vrije tijd (tabel 3.1).

Tabel 3.8: Tijd besteed aan vrijetijdsactiviteiten, naar leeftijd, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (2000, in uren per week en in percentages van de totale hoeveelheid vrije tijd)

	uren per week				% van de vrije tijd			
	< 50	50-59	60-69	70-plus	< 50	50-59	60-69	70-plus
vrije tijd totaal	40,0	48,8	56,8	57,2	100,0	100,0	100,0	100,0
mediagebruik totaal	16,1	20,7	23,4	26,7	40,1	42,5	41,2	46,7
waarvan								
televisiekijken	11,0	12,7	15,3	17,7	27,5	26,0	26,9	31,0
audio/radio	0,5	0,8	0,8	1,0	1,1	1,7	1,3	1,7
pc/internet	1,8	1,9	0,8	0,6	4,4	3,9	1,5	1,0
lezen	2,8	5,3	6,5	7,5	7,1	10,9	11,5	13,1
sociaal verkeer totaal	15,4	15,7	17,2	16,0	38,5	32,2	30,3	28,0
waarvan								
in direct contact met niet-huisgenoten ^a	13,1	13,4	15,2	13,9	32,9	27,4	26,7	24,3
zonder direct contact met niet-huisgenoten ^b	2,3	2,3	2,1	2,1	5,6	4,8	3,6	3,7
vrijwilligerswerk, informele hulp	1,4	2,4	3,5	2,6	3,5	4,9	6,2	4,5
sport, fietsen, wandelen	1,5	1,7	2,1	1,2	3,9	3,5	3,7	2,0
hobby's	5,6	8,3	10,6	10,7	14,0	17,0	18,6	18,7

a Uitgaan, uit eten, op visite gaan én visite ontvangen.

b Thuis met huisgenoten praten, telefoneren, brieven schrijven.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Voor een groot deel wordt die extra vrije tijd besteed aan mediagebruik (tabel 3.8). In vergelijking met de groep tot 50 jaar besteedden de genoemde groepen ouderen in 2000 respectievelijk 4,6 uur, 7,3 uur en 10,6 uur meer aan mediagebruik. Een aanzienlijk deel daarvan gaat, evenals bij jongeren, op aan televisiekijken. Voor zowel de groep 50-59-jarigen als voor de groep 60-69-jarigen geldt dat het totale mediagebruik en het aantal uren televisiekijken een even groot aandeel van de totale vrije tijd beslaat als bij jongeren (resp. ruim 40% en ruim 25%). Alleen bij de groep 70-plus-

sers omvat het totale mediagebruik en het tv-kijken een wat ruimer aandeel van de vrije tijd (resp. 47% en 31%). Naarmate men ouder wordt, nam men in 2000 wel meer de tijd om te lezen, zowel absoluut als relatief. Het gebruik van pc en internet lag in 2000 alleen onder de 60-69-jarigen en de 70-plussers lager dan onder de 'jongeren'. De groep 50-59-jarigen besteedde in 2000 evenveel tijd aan pc/internet als de groep tot 50 jaar.

Na het mediagebruik vormen allerhande activiteiten met een evident sociaal karakter (variërend van bij elkaar op visite gaan tot uitgaan en telefoneren) de tweede substantiële vrijetijdsactiviteit. Door de in dit onderzoek onderscheiden leeftijdsgroepen wordt hieraan per week tussen de vijftien en zeventien uur besteed, wat impliceert dat het onderhouden van sociale contacten voor ouderen de tweede vrijetijdsactiviteit is, na mediagebruik. Wel besteden mensen naarmate ze ouder worden naar verhouding minder tijd aan 'sociale activiteiten'. Die (relatieve) afname betreft dan zowel de directe 'face to face' contacten met mensen van buiten het eigen huishouden, als de contacten met de eigen huisgenoten inclusief indirecte contacten met mensen van buiten het eigen huishouden (zoals bij telefoneren, brieven schrijven⁴).

Resteren tot slot drie activiteiten die alle gemeen hebben dat er meer tijd aan wordt besteed door 50-59-jarigen en 60-69-jarigen dan door de groep tot 50 jaar. Het gaat om de tijd besteed aan vrijwilligerswerk (in dit hoofdstuk incl. informele hulp), aan bewegen in de vrije tijd (sport, fietsen, wandelen) en om het beoefenen van diverse hobby's (zoals puzzelen, maar ook fotograferen, tuinieren en klussen). Van deze drie activiteiten is de laatste de meest omvangrijke. Bewegen en vrijwilligerswerk/informele hulp beslaan slechts een klein deel van de vrije tijd, de laatste oplopend van 3,5% van de vrije tijd in de groep tot 50 jaar tot ruim 6% in de groep 60-69 jaar. De groep 60-69-jarigen besteedt daarmee ruim tweemaal zoveel tijd en de groep 50-59-jarigen krap tweemaal zoveel tijd aan vrijwilligerswerk dan de groep tot 50 jaar.

Mannen en vrouwen anno 2000

Mannen besteden meer tijd aan mediagebruik dan vrouwen (tabel 3.9). Dit verschil is het grootst in de groep 60-69-jarigen (+6,3 uur). Deze verschillen doen zich in vrijwel alle vier de onderscheiden aspecten van het mediagedrag voor, waarbij aangetekend dat de verschillen naar leeftijd relatief klein zijn en ook niet altijd in het voordeel van de man. Relatief groot zijn de verschillen naar sekse bij de tijd besteed aan pc en internet, vooral onder de 60-69-jarigen en de 70-plussers. Vrouwen – vooral in de leeftijdsgroepen 50-59 en 60-69 – besteden daarentegen meer tijd aan sociale contacten.

De hoeveelheid tijd besteed aan vrijwilligerswerk/informele hulp blijkt onder mannen meer te fluctueren dan onder vrouwen. Bij vrouwen varieert dit van 1,5 uur per week bij de groep tot 50 jaar tot 2,5 uur per week bij de groep 60-69-jarigen, wat overeenkomt met respectievelijk 3,8% en 4,6% van de vrije tijd (cijfers niet in de tabel). Bij mannen is er sprake van een ruime verdrievoudiging van de hoeveelheid tijd besteed aan vrijwilligerswerk, van 1,3 uur per week voor de groep tot

50 jaar naar 4,6 uur per week voor de groep 60-69-jarigen. Ook als aandeel van de totale vrije tijd wint het vrijwilligerswerk dan aan terrein (resp. 3,3% en 7,6%; cijfers niet in de tabel). Voor zowel mannen als vrouwen geldt dat de groep 70-plus weer minder tijd besteed aan vrijwilligerswerk, zij het nog altijd meer dan de groep tot 50 jaar.

Tabel 3.9: Tijd besteed aan vrijetijdsactiviteiten, naar leeftijd en geslacht, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (2000, in uren per week)

	mannen				vrouwen			
	< 50	50-59	60-69	70-plus	< 50	50-59	60-69	70-plus
vrije tijd totaal	39,9	47,9	60,4	61,0	40,1	49,7	53,2	54,6
mediagebruik totaal	17,2	22,2	26,5	29,5	14,9	19,2	20,3	24,8
waarvan								
televisiekijken	11,8	13,1	17,3	18,8	10,2	12,3	13,3	17,0
audio/radio	0,6	1,0	0,9	1,0	0,3	0,7	0,7	0,9
pc/internet	2,4	2,7	1,3	1,3	1,2	1,0	0,4	0,0
lezen	2,5	5,4	7,1	8,4	3,2	5,3	6,0	6,9
sociaal verkeer totaal	14,3	13,8	15,0	15,2	16,4	17,7	19,4	16,6
waarvan								
in direct contact met niet-huisgenoten ^a	12,4	11,8	13,6	12,6	13,9	15,0	16,7	14,8
zonder direct contact met niet-huisgenoten ^b	2,0	2,0	1,5	2,6	2,5	2,7	2,7	1,9
vrijwilligerswerk, informele hulp	1,3	2,5	4,6	3,6	1,5	2,3	2,5	1,9
sport, fietsen, wandelen	1,9	1,6	2,5	1,2	1,2	1,8	1,7	1,2
hobby's	5,2	7,9	11,8	11,6	6,0	8,7	9,4	10,1

a Uitgaan, uit eten, op visite gaan én visite ontvangen.

b Thuis met huisgenoten praten, telefoneren, brieven schrijven.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Ontwikkelingen in de tijd

Langetermijntontwikkelingen in de vrije tijd zijn te vatten in enerzijds een toename van het televisiekijken, van het pc-gebruik/internetten en van het sporten, en anderzijds een afname van het radio luisteren, van het lezen en van het onderhouden van sociale contacten (vgl. Breedveld en Van den Broek 2001). Ouderen blijken grotendeels in deze algemene ontwikkeling mee te gaan (tabel 3.10; zie pagina 48). Ook onder ouderen is het televisiekijken tussen 1980 en 2000 toegenomen, wat meer nog dan bij de groep tot 50 jaar. Ook nam onder ouderen het radio luisteren en het onderhouden van sociale contacten af, zij het niet onder alle groepen in dezelfde mate.

Bij een viertal activiteiten lijken de ontwikkelingen bij ouderen gunstiger dan bij jongeren. Dat geldt ten eerste voor de ontwikkeling in de tijd besteed aan hobby's, die alleen bij de groep 50-59-jarigen negatief is (maar ook hier niet zo sterk negatief als bij de groep tot 50 jaar). Daarnaast geldt het, ten tweede, voor het lezen. Weliswaar ontkomen ook ouderen niet aan de algemene trends naar 'ontlezing' (Knulst en Kraaykamp 1996; Huysmans, De Haan en Van den Broek 2004), maar die trend is bij de groep 50-plus aanmerkelijk zwakker is dan bij de groep tot 50 jaar. Was er bij de groep tot 50 jaar sprake van bijna een halvering van de leestijd, bij de groep 50-plus lag de daling tussen de 15% en 20%.

Tabel 3.10: Tijd besteed aan vrijetijdsactiviteiten, naar leeftijd, bevolking van 18 jaar en ouder, exclusief studenten en scholieren (1980-2000, in uren per week)

	< 50			50-59			60-69			70-plus		
	1980	1990	2000	1980	1990	2000	1980	1990	2000	1980	1990	2000
vrije tijd	44,0	43,5	40,0	50,3	52,8	48,8	56,3	60,4	56,8	57,5	58,2	57,2
mediagebruik totaal	15,8	16,4	16,1	18,4	19,9	20,7	22,4	23,8	23,4	26,8	27,3	26,7
waarvan												
televisiekijken	9,4	11,0	11,0	10,4	12,4	12,7	12,6	14,5	15,3	15,1	17,1	17,7
audio/radio	1,5	1,0	0,5	1,6	1,3	0,8	2,2	1,4	0,8	2,8	1,5	1,0
pc/internet	0,0	0,0	1,8	0,0	0,0	1,9	0,0	0,0	0,8	0,0	0,0	0,6
lezen	5,0	4,4	2,8	6,5	6,2	5,3	7,6	8,0	6,5	8,9	8,7	7,5
sociaal verkeer totaal	17,3	16,8	15,4	18,3	17,1	15,7	19,6	17,7	17,2	17,1	16,4	16,0
waarvan												
in direct contact met niet-huisgenoten	14,6	14,5	13,1	15,3	14,6	13,4	16,3	15,6	15,2	15,2	15,0	13,9
zonder direct contact met niet-huisgenoten ^b	2,8	2,3	2,3	3,1	2,6	2,3	3,3	2,1	2,1	1,9	1,4	2,1
vrijwilligerswerk, informele hulp	1,8	1,8	1,4	2,4	3,4	2,4	2,6	3,9	3,5	1,8	2,2	2,6
sport, fietsen, wandelen	1,3	1,6	1,5	1,1	1,5	1,7	1,2	1,6	2,1	1,2	1,5	1,2
hobby's	7,7	6,8	5,6	10,0	10,8	8,3	10,5	13,3	10,6	10,7	10,8	10,7

a Uitgaan, uit eten, op visite gaan én visite ontvangen.

b Thuis met huisgenoten praten, telefoneren, brieven schrijven.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

De derde vrijetijdsactiviteit waarop ouderen vrij gunstig scoren betreft het sportieve bewegen (in de vrije tijd). Met uitzondering van de groep 70-plus is de toename van het sportieve bewegen onder de groep 50-plus aanmerkelijk groter dan onder de groep tot 50 jaar. Sportief gezien lijken ouderen dan ook bezig met een inhaalrace (zie Breedveld en Van den Broek 2003).

Tot slot moet worden gewezen op de ontwikkelingen in het vrijwilligerswerk. Hoewel er discussie bestaat over vooral de ontwikkeling in het vrijwilligerswerk zoals waargenomen in het TBO tussen

1995 en 2000 (zie tabel 2.2), geldt dat vergelijking van de groep 50-plus met de groep tot 50 jaar leert dat, op ieder meetmoment in de tijd, ouderen wat betreft vrijwilligerswerk gunstiger scoren dan jongeren (zie ook paragraaf 2.3 en Knulst en Van Eijck 2002). Voor de periode 1980-1990 betekent dit dat waar de groep tot 50 jaar een constante hoeveelheid tijd besteed aan vrijwilligerswerk te zien geeft, ouderen meer tijd in vrijwilligerswerk zijn gaan steken. Voor de periode 1980-2000 betekent het dat waar de tijd besteed aan vrijwilligerswerk bij de groep tot 50 jaar afneemt, deze tijd bij de groep 50-plus nog steeds een stijging te zien geeft (met uitzondering van de groep 50-59 jaar, waarbij de tijd besteed aan vrijwilligerswerk constant bleef).

3.5 Opleidingsniveau en gezinssituatie

In paragraaf 3.4 kwam naar voren dat zich naar sekse en naar leeftijd duidelijke verschillen voordoen in de vrijetijdsbesteding. In aanvulling daarop blijkt uit de literatuur dat de vrijetijdsbesteding verder samenhangt met factoren als arbeidsduur, gezinssituatie en opleidingsniveau (zie paragraaf 2.4). De eerste twee variabelen zijn rechtstreeks van invloed op de hoeveelheid vrije tijd waarover men beschikt. Het opleidingsniveau is hier indirect ook van invloed, maar fungeert verder vooral als determinant van verschillen in smaak of leefstijl (Bourdieu 1977/1989; Ganzeboom 1988): waar, bij gelijke hoeveelheden vrije tijd, de ene oudere wellicht gaat sporten of lezen, kiest de andere voor televisiekijken of internetten. In paragraaf 3.5 wordt daarom bezien in hoeverre de tijdsbesteding aan de eerder onderscheiden vrijetijdsactiviteiten, in de groep 50-69-jarigen die in dit onderzoek centraal staat, mede varieert met de genoemde achtergrondkenmerken.

Een eerste analyse van de werkzaamheid van hoger en lager opgeleiden maakt duidelijk dat er aanleiding is voor een dergelijke analyse. Van de 50-69-jarigen met een hbo/wo-diploma was 56% in 2000 nog werkzaam, tegen 48% van de middelbaar opgeleide ouderen en 36% van de lager opgeleide ouderen. Dit onderscheid is bij vrouwen sterker dan bij mannen, met als resultaat dat ook de gemiddelde tijd besteed aan arbeid bij vrouwen sterker varieert met het opleidingsniveau dan bij mannen (bij vrouwen resp. 9,5, 6,6 en 4,2 uur per week; bij mannen 25,3 uur, 26,2 uur en 18,3 uur per week). Hoger opgeleide vrouwen compenseren deze zwaardere arbeidslast overigens door sterk te bezuinigen op huishoudelijke en zorgtaken, zodat per saldo de hoeveelheid vrije tijd bij vrouwen niet sterk varieert met het opleidingsniveau (cijfers resp. 53 uur, 53 uur en 50 uur; bij mannen 53 uur, 51 uur en 56 uur). Verder besteden hoger opgeleide ouderen gemiddeld beduidend meer tijd aan onderwijs dan middelbaar en lager opgeleide ouderen, maar gelet op de relatief geringe tijdsbesteding hieraan sorteert dit weinig effect op de totale hoeveelheid vrije tijd (cijfers onderwijs resp. 1,8 uur, 1,3 uur en 0,4 uur per week).

Tabel 3.11: Tijdsbesteding aan vier (groepen van) vrijetijdsactiviteiten, bevolking van 50-69 jaar, in 1995/2000 (in uren per week en afwijkingen van groeps-gemiddelde)

	televisie			audio/radio			pc/internet			lezen		
gemiddelde	14,0			0,9			0,5			6,5		
	verschillen			verschillen			verschillen			verschillen		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
gezinssituatie												
alleenstaand	0,3	0,6	0,1	0,0	0,2	0,2	-0,2	0,0	0,0	0,5	0,2	0,0
paar	0,6	0,4	0,3	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	-0,1	-0,1
gezin	-1,2	-1,1	-0,6	-0,1	-0,2	-0,2	0,1	-0,1	-0,1	-0,4	-0,1	0,2
<i>bèta</i> ^d		0,08	(0,04)		(0,07)	(0,05)		(0,03)	(0,03)		(0,02)	(0,03)
opleidingsniveau												
lo-lbo-mavo	1,2	1,3	1,4	0,1	0,2	0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,7	-0,7	-0,7
mbo-havo-vwo	-0,7	-0,9	-1,2	0,0	-0,1	-0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,0
hbo-wo	-2,0	-2,3	-2,0	-0,3	-0,4	-0,3	0,4	0,3	0,3	1,4	1,4	1,6
<i>bèta</i> ^d		0,16	0,16		0,11	0,10		0,08	0,08		0,17	0,17
hoeveelheid vrije tijd (quintielen)												
quintiel 1			-4,6			-0,3			-0,3			-2,5
quintiel 2			-1,7			-0,2			0,0			-0,4
quintiel 3			1,0			-0,1			0,2			0,4
quintiel 4			1,8			0,5			0,2			0,9
quintiel 5			3,6			0,1			0,0			1,7
<i>bèta</i> ^d			0,30			0,13			(0,09)			0,28
<i>R-kwadraat</i>		0,05	0,13		0,03	0,04		0,04	0,04		0,04	0,11

a Ongecontroleerd.

b Gecontroleerd voor sekse, leeftijd (beide niet weergegeven in tabel), gezinssituatie, opleidingsniveau (beide wel in tabel).

c Idem, ook gecontroleerd voor hoeveelheid vrije tijd.

d *Bèta*'s tussen haakjes zijn niet significant op $p = 0,05$ niveau.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Voor een nadere analyse van de verschillen in de vrijetijdsbesteding naar tijdsdruk, gezinssituatie en opleidingsniveau zijn de 50-69-jarigen uit de meetjaren 1995 en 2000 samengenomen (tabel 3.11 en 3.12). In de tabellen zijn alleen cijfers opgenomen van de gemiddelde tijdsduur (inclusief non-participanten). In hoofdstuk 4 zal, met het oog op de maatschappelijke inzet, nader worden ingegaan op het onderscheid participatie/tijdsbesteding onder participanten.

Tabel 3.12: Tijdsbesteding aan vijf (groepen van) vrijetijdsactiviteiten, bevolking van 50-69 jaar, in 1995/2000 (in uren per week en afwijkingen van groepsgemiddelde)

	sociale contacten niet-huisgenoten			sociale contacten huisgenoten			vrijwilligerswerk, informele hulp			sporten, fietsen, wandelen			hobby's		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
gemiddelde	15,1			1,9			3,2			2,1			10,5		
	verschillen			verschillen			verschillen			verschillen			verschillen		
gezinssituatie															
alleenstaand	2,7	1,9	1,2	-0,9	-1,0	-1,0	-0,4	-0,4	-0,7	-0,1	-0,1	-0,3	1,5	1,2	0,5
paar	-0,2	-0,2	-0,2	0,1	0,1	0,1	-0,1	-0,2	-0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	-0,1	-0,1
gezin	-1,8	-1,2	-0,6	0,5	0,6	0,6	0,4	0,5	0,8	-0,1	0,0	0,1	-1,4	-0,8	-0,3
<i>bèta</i> ^d	0,12 0,07			0,25 0,26			(0,05) 0,09			(0,02) (0,04)			0,08 (0,04)		
opleidingsniveau															
lo-lbo-mavo	-0,2	-0,4	-0,3	-0,1	-0,2	-0,2	-0,3	-0,3	-0,2	-0,4	-0,4	-0,3	0,5	0,5	0,7
mbo-havo-															
vwo	0,2	0,1	-0,3	0,1	0,2	0,2	0,9	0,9	0,7	0,3	0,3	0,2	0,2	0,0	-0,4
hbo-wo	0,3	0,7	1,0	0,2	0,3	0,3	-0,2	-0,2	-0,2	0,6	0,6	0,5	-1,3	-1,2	-1,2
<i>bèta</i> ^d	(0,05) (0,06)			0,09 0,09			0,08 (0,06)			0,12 0,11			0,08 0,09		
hoeveelheid vrije tijd (quintielen)															
quintiel 1			-5,1			-0,5			-2,3			-0,9			-4,0
quintiel 2			-2,7			-0,1			-0,9			-0,5			-2,1
quintiel 3			0,1			0,3			-0,2			-0,3			-1,4
quintiel 4			2,9			0,2			0,5			0,0			1,5
quintiel 5			5,0			0,2			3,0			1,6			6,2
<i>bèta</i> ^d			0,39			0,13			0,27			0,25			0,41
<i>R</i> -kwadraat	0,06 0,19			0,07 0,08			0,01 0,08			0,03 0,09			0,05 0,20		

a Ongecontroleerd.

b gecontroleerd voor sekse, leeftijd (beide niet weergegeven in tabel), gezinssituatie, opleidingsniveau (beide wel in tabel)

c Idem, ook gecontroleerd voor hoeveelheid vrije tijd.

d *Bèta*'s tussen haakjes zijn niet significant op $p = 0,05$ niveau.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

In vergelijking met middelbaar en lager opgeleide ouderen keken hoger opgeleide ouderen in 1995/2000 minder televisie en luisterden ze minder naar radio/muziek. Daar staat tegenover dat ze meer tijd besteedden aan pc-gebruik en aan lezen (tabel 3.11). Deze verschillen blijven ook over-eind als gecontroleerd wordt voor achtergrondkenmerken en voor de hoeveelheid vrije tijd. Naar gezinssituatie zijn de verschillen in het mediagebruik beperkt.

Bij de resterende activiteiten zien we dat de verschillen naar opleidingsniveau doorgaans kleiner zijn en na correctie voor de hoeveelheid vrije tijd ook niet altijd significant (zie de *bèta*'s in tabel 3.12). Het grootst zijn de verschillen in het sportieve vrijetijdsgedrag. Naarmate het opleidingsniveau hoger ligt, besteden ouderen meer tijd aan sportieve activiteiten. Bij de tijd besteed aan

vrijwilligerswerk/informele hulp valt op dat het de ouderen met een middelbare opleiding zijn die daaraan de meeste tijd besteden. Naar gezinssituatie doen zich verschillen voor in de contacten met niet-huisgenoten en in de tijd besteed aan hobby's, zij het dat die deels wegvallen na correctie voor achtergrondkenmerken en voor de hoeveelheid vrije tijd. De verschillen in vrijwilligerswerk/informele hulp worden echter juist groter naarmate er voor meer zaken wordt gecontroleerd, met ouderen in gezinnen als degenen die hier de meeste tijd insteken.

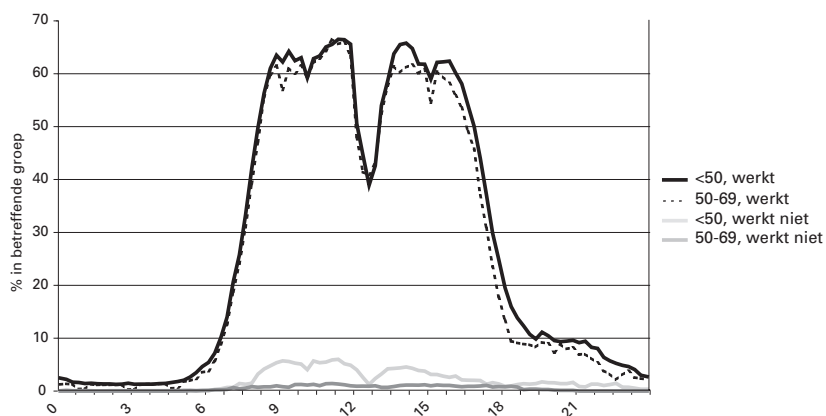
Tot slot: in bijna alle gevallen leidt het toevoegen van de hoeveelheid vrije tijd tot een duidelijke stijging van de verklaringskracht van de modellen (zie tabel 3.11 en 3.12). Alleen bij het pc-gebruik, de tijd besteed aan radio/audio en bij de contacten met huisgenoten is die invloed – ook door de geringe variantie bij de betreffende activiteiten – vrijwel geheel afwezig. Voor alle andere activiteiten, inclusief vrijwilligerswerk/informele hulp, geldt dat mensen met meer vrije tijd ook meer tijd besteden aan de betreffende activiteiten. Toevoeging van de factor 'hoeveelheid vrije tijd' betekent daarnaast dat in een aantal gevallen kenmerken als opleidingsniveau en gezinssituatie er niet meer toe doen. In veel gevallen blijft de invloed van beide kenmerken echter overeind. De tijdsbesteding aan vrijetijdsactiviteiten is daarmee van meer zaken afhankelijk dan alleen de hoeveelheid (vrije) tijd.⁶

3.6 Timing

Dat ouderen meer tijd besteden aan vrijwilligerswerk, hangt, zo blijkt uit tabel 3.12, in ieder geval ten dele samen met het feit dat ze minder andere verplichtingen kennen en zo over meer vrije tijd beschikken. Uit eerdere onderzoeken is gebleken dat de verplichtingen uit hoofde van arbeid nog sterk in de doordeweekse periode overdag geconcentreerd zijn (Breedveld 1999; Breedveld en Van den Broek 2001). Voor huishoudelijke en zorgtaken is dat minder het geval, en daar is ook duidelijker een trend waarneembaar dat taken verplaatst worden van de doordeweekse periode overdag naar de avonden en weekeinden (ibid.).

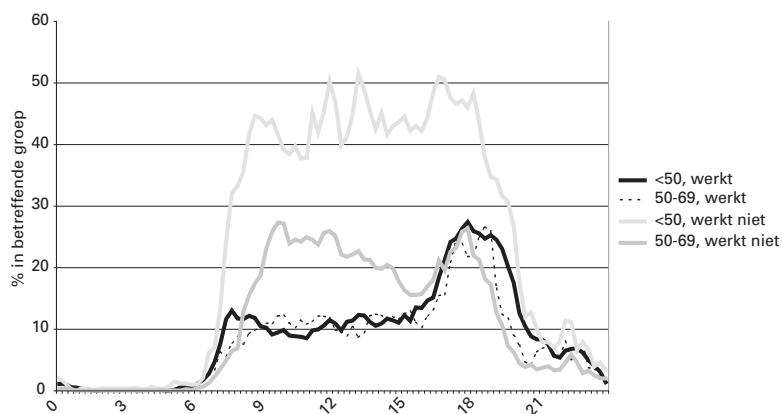
De tijdsindeling van 50-69-jarigen (de groep die in deze studie centraal staat) wijkt niet heel sterk af van die van groep tot 50 jaar (figuur 3.1 en figuur 3.2).⁷ De ouderen die werken doen dat op vrijwel dezelfde tijden als de 'jongeren' die werken, dat wil zeggen tussen grofweg 7 uur en 18 uur (figuur 3.1; arbeid met inbegrip van woon-/werkverkeer). Ook de timing van huishoudelijke en zorgtaken kent voor ouderen en jongeren een vergelijkbare tijdsindeling (figuur 3.2). Werkende ouderen en jongeren verrichten veel zorgtaken aan het einde van de (werk)dag, niet-werkenden meer in de periode overdag.⁸

Figuur 3.1: Deelname aan betaalde arbeid incl reistijd, naar leeftijd en werkzaamheid, dinsdag 1995/2000, bevolking 18-69 jaar excl. studenten/scholieren, in %

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Figuur 3.2: Deelname aan huishoudelijke/zorgtaken, naar leeftijd en werkzaamheid, dinsdag 1995/2000, bevolking 18-69 jaar excl. studenten/scholieren, in %

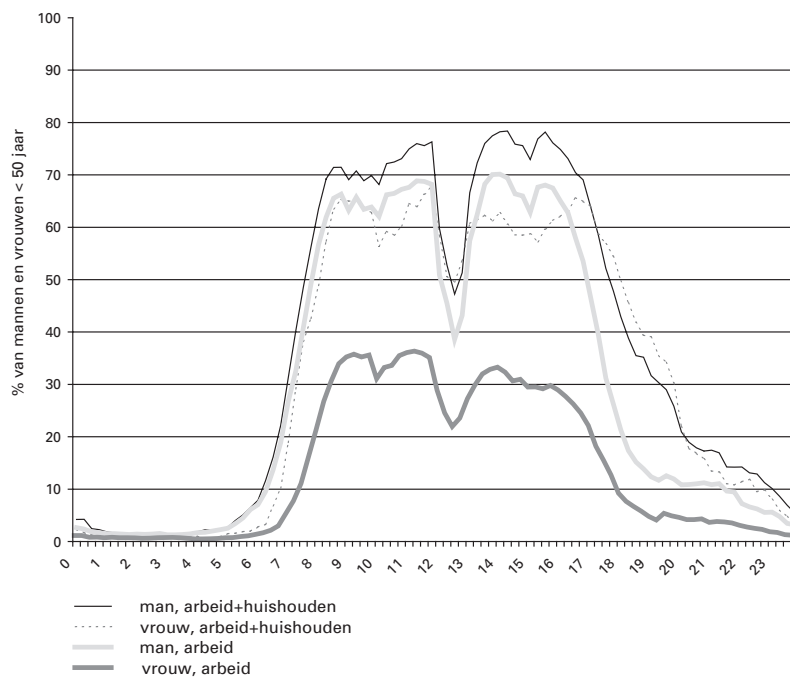

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

Dat werkende en niet-werkende ouderen en jongeren er grotendeels dezelfde tijdsindelingen op nahouden, betekent nog niet dat de dagindeling van ouderen en jongeren identiek verloopt. Onder de ouderen bevinden zich nu eenmaal minder werkenden. In de periode overdag is – de lunch-

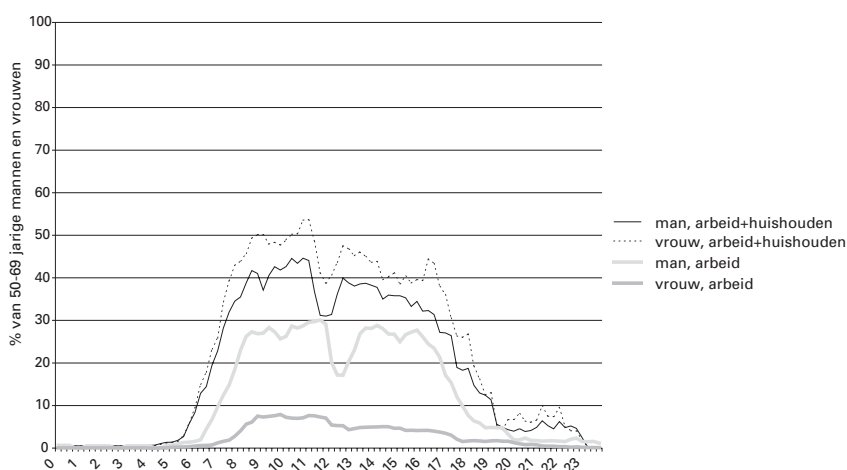
pauze uitgezonderd – 70% à 80% van de mannen tot 50 jaar bezet met verplichtingen uit de arbeids- of de huishoudelijke sfeer (vrouwen: 60-65%; figuur 3.3). Bij de 50-69-jarige mannen en vrouwen liggen die percentages aanmerkelijk lager en bovendien wat eerder op de dag (figuur 3.4). Bij de oudere mannen piekt de druk van arbeid en zorg in de ochtend, tussen 10 en 11 uur, als ruim 40% van de 50-69-jarige mannen hiermee bezig is. Ook bij de oudere vrouwen ligt de piekbelasting in de ochtend. Piekbelasting is dan overigens een relatief begrip, want een klein piekje rond 11 uur uitgezonderd blijft het aandeel door arbeid en zorg bezette oudere vrouwen (op dinsdag) steeds onder de 50%. Vrouwen worden daarbij vooral in beslag genomen door huishoudelijke en zorgtaken, een deel van de mannen ook door arbeid. Desondanks is in figuur 3.4 ook zichtbaar dat een groter aandeel van de mannen overdag bezig is met huishouden en zorg. In de periode overdag betreft het dan steeds ongeveer 15% à 20% van de 50-69-jarige mannen. In de groep mannen tot 50 jaar blijft het aandeel zorgers – vaak ook nog met kleine kinderen – doorgaans beperkt tot 5% à 10%.

Figuur 3.3: Deelname aan arbeid+huishouden/zorg en alleen aan arbeid, dinsdag, naar sekse, bevolking 18-50 jaar excl studenten en scholieren, 1995/2000

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

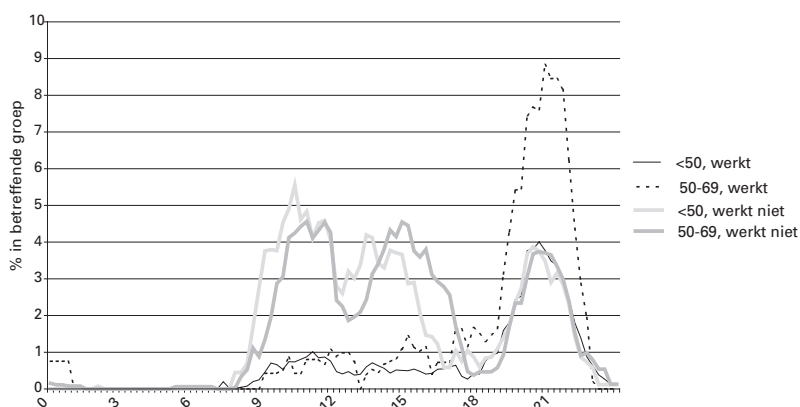
Figuur 3.4: Deelname aan arbeid+huishouden/zorg en alleen arbeid, op dinsdag, naar sekse, 50-69 jarigen, 1995-2000

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

De consequenties van de lagere inzet van ouderen overdag voor arbeid en zorg, vertalen zich deels in een andere timing van vrijwillige taken (figuur 3.5). Deels, want in de figuur valt te zien dat zowel niet-werkenden tot 50 jaar als niet-werkende 50-69-jarigen (even)veel vrijwilligerswerk/informele hulp overdag verrichten. Werkende ouderen verrichten, evenals werkende 'jongeren', hun vrijwilligerswerk/informele hulp vooral 's avonds. Meer nog dan een onderscheid naar leeftijd doet zich in de dagindeling dus een onderscheid naar werkzaamheid voor.

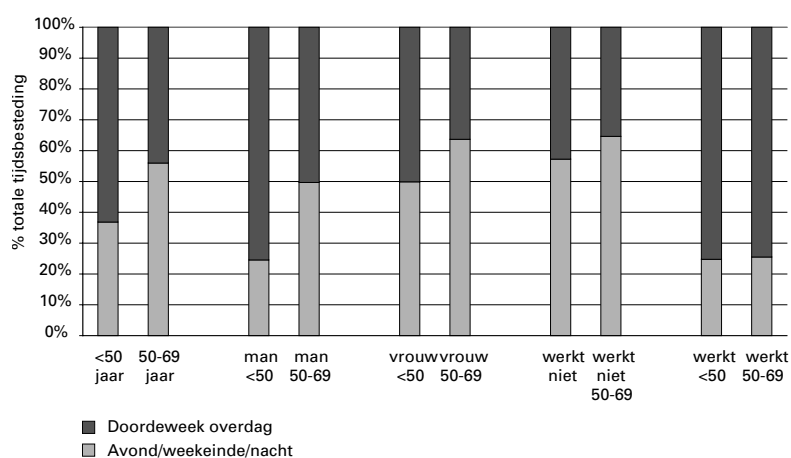
Figuur 3.5: Deelname vrijwilligerswerk en informele hulp, naar leeftijd en werkzaamheid, dinsdag 1995/2000, bevolking 18-69 jaar excl. studenten/scholieren, in %

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

In figuur 3.6 is dit onderscheid nog eens cijfermatig onderbouwd. Ouderen verrichten 56% van hun vrijwilligerswerk/informele hulp in de doordeweekse periode overdag, jongeren 44%. Bij mannen zijn die verschillen groter dan bij vrouwen. De vier meest rechtse kolommen in de figuur maken duidelijk dat het vooral de werkzaamheid is die bepalend is voor de timing van vrijwilligerswerk/informele hulp, en niet de leeftijd.

Figuur 3.6: Vrijwilligerswerk en informele hulp naar periode in de week, leeftijd, geslacht en werkzaamheid, 2000, in % van de totale bestede tijd, bevolking 18-69 jaar excl. studenten/scholieren

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek)

3.7 Conclusie

Ouderen beschikken over meer vrije tijd dan jongeren. Tegelijkertijd is duidelijk dat met de toenemende arbeidsparticipatie ook bij ouderen de vrije tijd onder druk komt te staan. De ouderen uit 2000 hebben het weer wat drukker dan de ouderen in 1980 en 1990, zij het dat ze nog lang niet zo druk bezet zijn als de 'jongeren' van 2000. Bij mannen is daarbij nadrukkelijker dan bij vrouwen zichtbaar dat mannen met minder arbeidsverplichtingen meer tijd besteden aan huishouden en zorg. Helemaal compenseert die extra 'dagtaak' echter niet, waardoor vooral mannen van 60 jaar en ouder over meer vrije tijd beschikken dan even oude vrouwen.

Ouderen besteden daarbij iets minder tijd aan educatie en wat meer tijd aan persoonlijke verzorging (het laatste betreft vooral de groep 70-plussers). Naar verhouding gaat het hier echter niet om grote aantallen uren. Wat ouderen aan extra tijd tot hun beschikking hebben, gaat vooral op aan meer mediagebruik (vooral: meer televisiekijken en meer lezen) en aan meer tijd voor allerlei hobby's. De stijging in het mediagebruik loopt echter synchroon met de toename van de hoeveelheid vrije tijd, met uitzondering van de groep 70-plussers (die proportioneel veel televisiekijken). Verder neemt het onderhouden van sociale contacten een belangrijke plaats in de vrijetijdsbeste-

ding in van ouderen, zij het relatief gezien steeds minder naarmate men ouder wordt. Voor de meeste mensen geldt dat de tijd die ze besteden aan sportieve activiteiten en aan vrijwilligerswerk (incl. informele hulp) vrij beperkt van omvang is (zie ook paragraaf 2.2). Ouderen vormen hierop geen uitzondering. Desondanks kent de ontwikkeling in de tijdsbesteding aan beide activiteiten onder ouderen een gunstiger verloop dan onder 'jongeren'. In ieder geval tot het zeventigste levensjaar geldt zowel voor het sportief bewegen als voor het vrijwilligerswerk dat oudere leeftijdsgroepen daarin meer tijd steken dan jongere leeftijdsgroepen. De analyses van de timing van vrijwilligerswerk/informele hulp maken duidelijk dat dit vooral betekent dat ouderen doorde- weeks en overdag meer maatschappelijke inzet leveren, mits ze althans niet werkzaam zijn.

Noten

- 1 Product van enerzijds de arbeidsdeelname en anderzijds de arbeidsduur. Dat de gemiddelde arbeidsduur in de oudere leeftijdsgroepen lager ligt, komt vooral doordat minder ouderen werkzaam zijn. De ouderen die werken, werken overwegend even lang als de jongeren die werken.
- 2 Deze cijfers komen redelijk overeen met de cijfers zoals die later in figuur 4.1 worden gepresenteerd, en die afkomstig zijn uit de editie van 2002 van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) van het CBS. In het TBO valt echter vooral de arbeidsdeelname van de groep 60-69-jarigen hoger uit. Vermoedelijk komt dit omdat in het TBO ook incidenteel, informeel en ad hoc verrichte arbeid gemakkelijk wordt meegeteld, waar bij de EBB meer het accent ligt op geformaliseerde arbeid (via dienstbetrekkingen enzovoort).
- 3 Inclusief de tijd besteed aan kinderen die niet tot het eigen huishouden behoren (zie paragraaf 2.2 in hoofdstuk 2).
- 4 De tijdsbesteding aan de laatste vorm van sociaal contact ligt onder mensen met een partner en/of kinderen uiteraard hoger dan onder mensen die alleen wonen, zie ook tabel 3.12. De relatieve daling van de daaraan bestede tijd onder ouderen blijft echter niet beperkt tot veranderingen in de gezinssituatie, maar manifesteert zich ook binnen verschillende gezinssituaties (vooral: bij alleenstaanden, en dan niet alleen in relatieve zin maar ook in absolute zin).
- 5 Hier inclusief degenen die niet betrokken zijn bij het vrijwilligerswerk. Exclusief de 'niet-participanten' loopt de tijdsbesteding van 50-69-jarigen aan vrijwilligerswerk en informele hulp uiteen van 4,8 uur per week voor 60-69-jarige vrouwen tot 8,3 uur per week voor 60-69-jarige mannen. Zie verder hoofdstuk 4, en hoofdstuk 2, tabel 2.2.
- 6 Zoals wellicht ook van de temporele organisatie van activiteiten, bijvoorbeeld of een activiteit ook doorde- weeks en overdag kan worden uitgevoerd (vgl. Knulst en Schoonderwoerd 1983). Het ontbreekt momenteel echter nog aan voldoende onderzoek dat deze tijdsordeningsdimensie betreft in het keuzeproces rond de allocatie van tijd.
- 7 Omwille van de celvullingen zijn in de figuren 3.1-3.5 de meetjaren 1995 en 2000 samengenomen. Gelet op het trage tempo waarin veranderingen in de tijdsindeling zich voltrekken en de geringe gedragsveranderingen die zich tussen deze twee meetmomenten hebben voorgedaan, is dat een verantwoorde keuze. In lijn met eerdere studies is bij de schets van het verloop van activiteiten over een dag steeds gekozen voor weergave van dezelfde dag, zijnde de dinsdag. Vergelijkbare figuren voor de woensdag geven dezelfde patronen te zien.
- 8 Dat onder de niet-werkenden tot 50 jaar zoveel meer huishoudelijk werk wordt verricht, vooral overdag, wordt veroorzaakt doordat zich onder de niet-werkende groep tot 50 jaar meer vrouwen bevinden, deels nog met kleine kinderen. Onder de niet-werkende 50-plussers bevinden zich meer mannen, en verder vrouwen maar dan grotendeels zonder kleine kinderen.
- 9 De oudere werkenden zelfs in sterke mate 's avonds. Vermoedelijk betreft het hier een groep werkenden die min of meer aan de top van zijn of haar carrière staat en als spin-off hiervan veel bestuurlijk werk verricht, zoals het leiden van vergaderingen na werktijd. De timing van het vrijwilligerswerk c.q. de informele hulp van niet-werkenden tot 50 jaar geeft voor de woensdag trouwens een dip in de middag te zien en een opleving in de avond. Waarschijnlijk laat zich in dit patroon de zorg voor kinderen in de basisschoolleeftijd aflezen, die immers op woensdagmiddag vrij zijn (waardoor zorgende ouders niet beschikbaar zijn voor vrijwilligerswerk).

4 Maatschappelijke inzet, ouderen en arbeidsdeelname

4.1 Inleiding

In de vorige hoofdstukken is nagegaan in hoeverre de maatschappelijke inzet van de Nederlandse bevolking de afgelopen jaren is veranderd en hoe de tijdsbesteding van ouderen eruitziet. In dit hoofdstuk wordt de tweede onderzoeksvraag beantwoord: in hoeverre hangt de deelname aan vrijwilligerswerk of andere vormen van maatschappelijke inzet van ouderen (50-69 jaar) samen met hun arbeidsdeelname? Net als in de vorige hoofdstukken wordt bij maatschappelijke inzet onderscheid gemaakt tussen (1) politieke participatie, (2) vrijwilligerswerk in georganiseerd verband, hierna vrijwilligerswerk genoemd (bijvoorbeeld voor de kerk, de sportvereniging of informele hulp in georganiseerd verband, bijvoorbeeld via de Zonnebloem), (3) informele hulp (ook wel mantelzorg genoemd, de hulp aan vrienden en bekenden)¹ en (4) de zorg voor kleinkinderen.

Voor de analyses van politieke participatie is gebruikgemaakt van recente edities van de reeks onderzoeken Culturele Veranderingen (CV) van het SCP. Voor de overige drie facetten van maatschappelijke inzet is gebruikgemaakt van het Permanent Onderzoek naar de Leefsituatie (POLS) van het CBS en van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van het SCP en partners. Deze bestanden bevatten gegevens over zowel de arbeidsdeelname² en de maatschappelijke inzet als over een groot aantal achtergrondkenmerken (zie ook paragraaf 4.3). In geen van deze onderzoeken is echter een goede indicator voor etniciteit aanwezig.³ Raadpleging van andere grote nationale surveys leert dat er geen andere databestanden beschikbaar zijn waarin goede gegevens over maatschappelijke inzet en over etniciteit zijn gecombineerd (zie bijlage A).

De opzet van het hoofdstuk is als volgt: eerst wordt in paragraaf 4.2 stilgestaan bij de literatuur die beschikbaar is over de (determinanten) van maatschappelijke inzet bij ouderen, en in het bijzonder over de relatie tussen werk en maatschappelijke inzet. Vervolgens wordt in paragraaf 4.3 nagegaan of ouderen betrokken zijn bij de diverse aspecten van maatschappelijke inzet, en in hoeverre dit samenhangt met het al dan niet verrichten van betaalde arbeid. Hierbij wordt alleen gekeken naar het wel of niet maatschappelijk actief zijn, maar nog niet naar de hoeveelheid tijd die men daaraan besteedt. Dit laatste is het onderwerp van paragraaf 4.4. In paragraaf 4.5 worden de belangrijkste conclusies van het hoofdstuk verwoord.

4.2 Literatuur: ouderen en maatschappelijke inzet

In hoofdstuk 2 is uitgebreid aandacht geschonken aan de maatschappelijke inzet van de Nederlandse bevolking en aan ontwikkelingen in de tijd. Hierbij werd ook een beeld geschetst van de literatuur over de relatie tussen betaalde en maatschappelijke inzet van de bevolking (18-plussers). In deze paragraaf wordt ingezoomd op de literatuur die beschikbaar is over ouderen en maatschappelijke inzet, en in het bijzonder op de relatie tussen de deelname van ouderen aan betaalde arbeid en aan maatschappelijke inzet.

In Nederland heeft vooral Knipscheer erop gewezen dat mensen een steeds hogere leeftijd bereiken, maar op beduidend jongere leeftijd dan vroeger stoppen met werken. Zij hebben dus in hun 'derde levensfase' (na de kindertijd en het arbeidzaam leven) steeds meer vrije tijd (Knipscheer 1995; Knipscheer 1996). Als ouderen vaker maatschappelijk actief zouden zijn, dan kunnen zowel ouderen zelf als de samenleving als geheel hier baat bij hebben (Zandbergen 1995; Zandbergen en Van Tulder 1996). De Voorlopige Raad voor het Ouderenbeleid was bijna tien jaar geleden ook al van mening dat de samenleving voor het vrijwilligerswerk en de informele hulp te weinig een beroep doet op uittredende werknemers. De raad beval dan ook aan om de vervroegd uittredende mensen te stimuleren een deel van hun vrije tijd aan zorgarbeid te besteden (VROB 1995: 10). In dit hoofdstuk gaat het echter niet om een discussie of maatschappelijke inzet van ouderen al dan niet gestimuleerd zou moeten worden, maar om de vraag of maatschappelijke participatie samenhangt met het verrichten van betaalde arbeid. Wat bepaalt nu of ouderen al dan niet *feitelijk* actief zijn in de maatschappij? Wiggers (1997: 38) noemt, na een uitgebreide literatuurstudie, de volgende kenmerken van de leefsituatie van ouderen die van invloed zijn op hun maatschappelijke inzet: opleidingsniveau, inkomen, vervoer, gezondheid en leeftijd.

Onderzoek van Lamme et al. (1998: 136) bevestigt een aantal van deze bevindingen. Zij vonden dat ouderen met een slechte gezondheid, ouderen op hoge leeftijd, oudere vrouwen, alleenstaande ouderen, ouderen met een laag opleidingsniveau en ouderen met een laag inkomen minder vaak als vrijwilliger betrokken waren bij organisaties.

Op basis van empirisch onderzoek onder ouderen stelde Wiggers (2003) vast dat vooral een lagere leeftijd, een hogere sociaal-economische positie en een grotere maatschappelijke betrokkenheid de kans op vrijwilligerswerk vergroten. Wel of niet deelnemen aan betaalde arbeid maakte voor de kans op het verrichten van vrijwilligerswerk niet uit. Hoewel Wiggers niet vindt dat er sprake is van concurrentie tussen betaalde en onbetaalde arbeid, vond zij wel dat vooral vroegtijdig gepensioneerden (mensen die tussen de 55 en 65 jaar stopten met werken) vaker vrijwilligerswerk doen en dat mensen die betaalde arbeid hebben vaak een gebrek aan tijd noemen als reden om geen onbetaalde arbeid te doen. Zij verwacht dan ook dat een toename van betaald werk in de toekomst ten koste zal gaan van het onbetaalde werk.

Tegelijkertijd stelt zij vast dat de onderzochte factoren slechts een klein deel van de verklaring vormen waarom sommigen wel en anderen geen vrijwilligerswerk doen. Andere factoren, zoals de vraag vanuit vrijwilligersorganisaties naar de inzet van ouderen, de selectiecriteria van organisaties en de faciliteiten die organisaties hebben om het vrijwilligerswerk af te stemmen op de wensen en mogelijkheden van ouderen, spelen waarschijnlijk een veel grotere rol. Ook voor het verlenen van informele hulp geldt dat een lagere leeftijd en een lager beroepsniveau de kans vergroten op het geven van informele hulp. Verder is de omvang van het sociale netwerk van belang. Timmermans (2003) en De Klerk (2003) wezen erop dat vooral het kennen van een hulpbehoevend iemand in het directe netwerk ertoe leidt dat mensen informele hulp geven.

Een slechte gezondheid en financiële beperkingen noemen ouderen zelf belangrijke obstakels om vrijwilligerswerk te verrichten (Midlarsky en Kahana 1994). Omdat verreweg de meeste ouderen in deze studie gepensioneerd waren, is niet naar de relatie tussen werk en vrijwilligerswerk gekeken. Wel gaf een klein aantal ouderen aan dat zij sinds hun pensionering meer uren vrijwilligerswerk zijn gaan doen, omdat zij meer vrije tijd tot hun beschikking hadden.

Een, enigszins verouderd, grootschalig Amerikaans literatuuronderzoek naar ouderen en vrijwilligerswerk laat onder meer zien dat ouderen met een hoger opleidingsniveau, een hoger inkomen, een hogere beroepsstatus en een betere gezondheid en ouderen die regelmatig naar de kerk gaan vaker vrijwilliger zijn dan ouderen met een lagere sociaal-economische status of een slechte gezondheid of degenen die niet kerkelijk zijn (Fischer en Schaffer 1993). De relatie tussen betaalde arbeid en het verrichten van vrijwilligerswerk blijkt minder duidelijk te zijn. Een aantal studies geeft aan dat werkende ouderen vaker vrijwilligerswerk verrichten dan niet-werkende ouderen, en dat vooral deeltijd-werkenden veel vrijwilligerswerk doen. Er zijn echter ook studies die laten zien dat juist de niet-werkenden vaker vrijwilligerswerk doen. Fischer en Schaffer wijzen erop dat het feit dat de werkende ouderen over het algemeen jonger en gezonder zijn dan de niet-werkende ouderen er een rol in kan spelen dat werkende ouderen vaker vrijwilligerswerk doen dan niet-werkenden.

Ook in de *Rapportage ouderen 2001* is aandacht besteed aan het vrijwilligerswerk door ouderen (De Beer en Wildeboer Schut 2001). Uit die analyses kwamen slechts kleine verschillen tussen werkende en niet-werkenden 50-64-jarigen naar voren in hun betrokkenheid bij vrijwilligerswerk. Dit hangt echter samen met het feit dat zich onder de werkenden relatief veel mannen en veel hoogopgeleiden bevinden. Als rekening wordt gehouden met verschillen in sekse en opleidingsniveau blijken er onder de 50-64-jarigen die niet werken beduidend meer vrijwilligers te vinden dan onder de werkenden: de kansverhouding wel/geen vrijwilligerswerk is bij een middelbaar opgeleide man met een uitkering (bijvoorbeeld een WW- of een WAO-uitkering) ongeveer 1,4 maal zo groot als bij een werkende man met dezelfde opleiding, en bij de overige personen (zonder uitkering en zonder werk) 1,3 maal zo groot (zie ook De Klerk en Eijsink 1999). De Beer en Wildeboer Schut wijzen erop dat vooral het opleidingsniveau van belang is: ouderen met een lage opleiding ontplooiën de minste vrijwilligersactiviteiten en degenen met een hoge opleiding de meeste.

De betrokkenheid van ouderen bij organisaties wordt uiteraard niet alleen bepaald door de omstandigheden waarin zij op dat moment verkeren. Ruim voor hun pensionering denken mensen al na over wat ze daarna willen doen en stemmen bepaalde beslissingen daarop af. De hoogte van het pensioen, de mate van kerkelijke deelname en het persoonlijk belang dat aan participatie wordt toegekend blijken van invloed op de vraag in hoeverre maatschappelijke participatie een onderdeel vormt van de leefstijl die men als ideaal ziet voor de tijd na zijn pensionering (Smith 2004). Over het algemeen beginnen mensen niet pas na hun pensionering met vrijwilligerswerk. Een belangrijke factor waaraan in veel (en wegens gebrek aan gegevens noodgedwongen ook in het onderhavige) onderzoek wordt voorbijgegaan, zijn eerdere ervaringen met participatie, bijvoor-

beeld vrijwilligerswerk in een eerdere levensfase of het opgroeien in een gezin met actieve ouders (Wilson 2000). Vrijwilligerswerk dat eerder in het leven is gedaan blijkt een uitstekende voorspeller te zijn van vrijwilligerswerk later in het leven (Okun 1993; Hodgkinson en Weitzman 1994; Caro en Bass 1997; Mutchler et al. 2003; Hooghe 2003; Hooghe et al. 2004). En wie ten tijde van zijn pensionering actief is in het vrijwilligerswerk gaat hier vaak gewoon mee door, zij het veelal in een wat andere vorm: minder vanuit langetermijnverplichtingen en meer gericht op specifieke projecten. Specifieker is de vraag naar de betekenis voor de maatschappelijke participatie van het verrichten van betaalde arbeid en de overgang naar de pensionering van ouderen. Op basis van panelonderzoek, waarbij respondenten in de tijd gevolgd worden, stellen Mutchler, Burr en Caro vast dat er geen relatie bestaat tussen (stoppen met) betaalde arbeid en het verlenen van informele hulp. Zij vinden wel een (negatief) verband met vrijwilligerswerk, maar alleen bij hen die voorheen niet als vrijwilliger actief zijn geweest. Bij degenen die al actief zijn (geweest) als vrijwilliger heeft het afscheid van een betaalde werkkring later in het leven nauwelijks enig effect (Mutchler et al. 2003).

Samengevat kan worden gesteld dat vooral een hoog opleidingsniveau en een goede gezondheid van invloed zijn op de maatschappelijke inzet van ouderen. Over de relatie tussen arbeidsdeelname en maatschappelijke inzet bestaat minder duidelijkheid, wat mogelijk ook verklaard kan worden doordat de onderzoekers verschillende leeftijdsgroepen onder de loep hebben genomen.

4.3 Deelname aan maatschappelijke inzet

In hoeverre zijn ouderen maatschappelijk actief en zijn daarin verschillen tussen diverse groepen ouderen te onderkennen? In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de mate waarin 50-69-jarigen maatschappelijk actief zijn op het terrein van politieke participatie, vrijwilligerswerk, informele hulp en zorg voor kleinkinderen. Het gaat daarbij uitsluitend om de vraag óf ze actief zijn; de vraag hoeveel tijd zie hierin investeren komt in paragraaf 4.4 aan de orde.

De opbouw van de analyses is als volgt: eerst wordt steeds een onderscheid gemaakt naar leeftijd, geslacht en arbeidsdeelname. Daarbij wordt nog geen rekening gehouden met de onderlinge samenhang tussen deze verschillende kenmerken (dus bijvoorbeeld met het feit dat vooral mannen werken; deze analyses worden bivariate analyses genoemd). Vervolgens wordt iedere keer met behulp van multivariate analyses (analyses waarbij wordt gecorrigeerd voor andere kenmerken die van invloed kunnen zijn op de samenhang tussen arbeid en maatschappelijke inzet) nagegaan in hoeverre deelname aan de arbeidsmarkt samenhangt met maatschappelijke inzet.

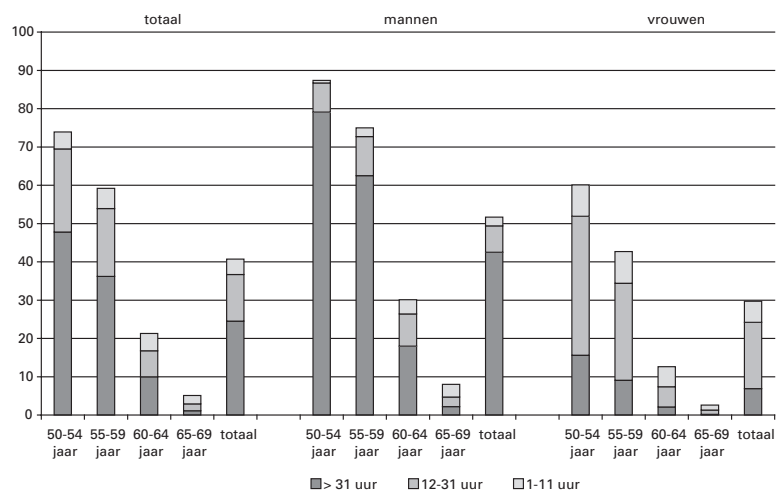
Maar eerst schetsen we hoeveel 50-69-jarigen actief zijn op de arbeidsmarkt.

Deelname aan betaalde arbeid

Ongeveer 40% van de 50-59-jarigen heeft betaald werk, waarbij kleine baantjes (1-11 uur per week) ook als betaald werk zijn opgevat (zie figuur 4.1; zie ook tabel 3.4). Het is algemeen bekend

dat de arbeidsdeelname daalt als mensen ouder zijn en dat mannen vaker werken dan vrouwen. Dit laatste geldt ook zeker bij ouderen: ruim 50% van de mannen tussen de 50 en 69 jaar werkt tegen ongeveer 30% van de vrouwen in dezelfde leeftijdscategorie. Bij de 60-69-jarigen werkt nog geen 15%. Mannen werken meestal voltijds. Slechts een heel klein

Figuur 4.1: Arbeidsdeelname onder 50-69-jarigen naar leeftijds-categorie en geslacht, 2002 (in procenten)

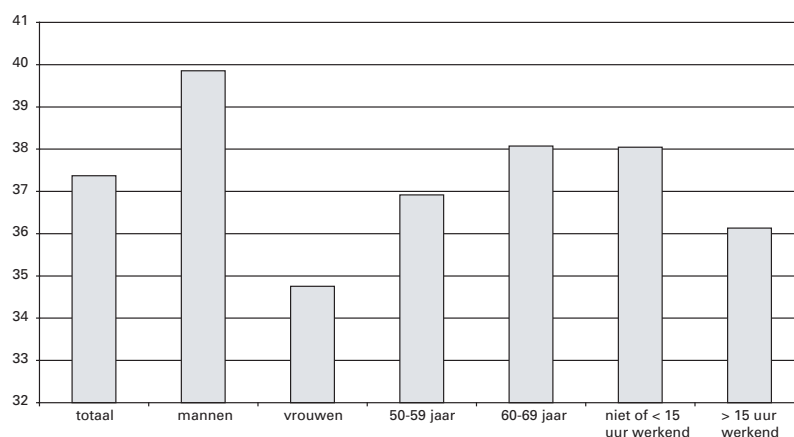
Bron: CBS (EBB'02)

gedeelte van de oudere vrouwen (7%) werkt voltijds (hier opgevat als minimaal 32 uur per week); bij de mannen is dit 43%. Heel kleine baantjes (1 tot 11 uur per week) komen voor bij 4% van de 50-69-jarigen, vooral bij vrouwen (6%). Degenen die maximaal elf uur per week werken worden in de rest van dit hoofdstuk tot de niet-werkenden gerekend.⁴

Collectieve acties

Van alle 50-69-jarigen heeft 37% de twee jaar voorafgaand aan de enquête deelgenomen aan collectieve acties.⁵ De verschillen naar leeftijd, geslacht of deelname aan de arbeidsmarkt (zonder rekening te houden met andere factoren) zijn gering: zo was 40% van de oudere mannen actief bij collectieve acties en 35% van de vrouwen. Bij de niet-werkenden is 38% actief geweest en bij de werkenden 36%.⁶

Figuur 4.2: Deelname aan collectieve acties, bevolking van 50-69 jaar, naar achtergrondkenmerken (in procenten)

Bron: SCP (CV'00; CV'02)

Dat werkenden iets minder vaak deelnamen aan collectieve acties dan niet-werkenden kan er uiteraard mee te maken hebben dat de werkende ouderen andere kenmerken hebben dan de niet-werkende ouderen. Met behulp van (logistische) regressieanalyses kan met dat soort verschillen rekening worden gehouden. De uitkomsten van een dergelijke analyse worden weergegeven door middel van zogenoemde odds ratio's. Een odds ratio groter dan 1 wil zeggen dat die betreffende groep meer kans maakt (op bijvoorbeeld de deelname aan collectieve acties) en een odds ratio kleiner dan 1 betekent dat de betreffende groep minder kans maakt dan een referentiegroep. Zo blijkt dat werkenden vaker deelnemen aan collectieve acties dan niet-werkenden (in tabel 4.1 is de odds ratio bij werkenden 1,4). Dit verschil verdwijnt echter als ook rekening wordt gehouden met andere achtergrondkenmerken zoals leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en kerkgang (de odds ratio van werkenden is dan 1,0).

Als gekeken wordt naar andere kenmerken, dan blijkt dat de oudste leeftijdsgroep minder actief bij collectieve acties betrokken is dan de groep van 50-59 jaar. Ook vrouwen zijn minder daarbij betrokken. Wat betreft de deelname aan collectieve acties is opleidingsniveau dé voorspeller. Kerkgang blijkt tevens een stimulator. Dat werkenden minder vaak deelnemen aan collectieve acties dan niet-werkenden blijkt dus niet samen te hangen met het werk, maar met het feit dat werkende ouderen vaker wat jonger zijn, man zijn en hoger opgeleid zijn dan de niet-werkenden.

Tabel 4.1: Effecten van betaalde arbeid en sociaal-demografische kenmerken op de deelname aan collectieve acties (bevolking van 50-69 jaar), gecorrigeerde kansverhoudingen^a

	werk	+ leeftijd	+ achtergrond-kenmerken
werk (werkzaam i.p.v. niet)	1,4***	1,2**	1,0
leeftijd (60-69 i.p.v. 50-59 jr)		0,8*	0,7***
geslacht (vrouw i.p.v. man)			0,8***
opleiding (minimaal mo i.p.v. lager)			2,3***
kerkgang (minstens 1x per maand i.p.v. minder)			1,4***
<i>R² Nagelkerke</i>	<i>0,01</i>	<i>0,01</i>	<i>0,06</i>

a Significantie: * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ en *** = $p < 0,001$ (tweezijdig); gecorrigeerd is voor effecten van de overige genoemde kenmerken.

Zie bijlage B, tabel B.1 voor analyses naar leeftijd en geslacht.

Bron: SCP (Culturele Veranderingen 1993-2002)

Bij uitsplitsingen naar sekse en leeftijdsgroep (zie bijlage B, tabel B.1) blijkt dat de samenhang tussen arbeidsdeelname en de deelname aan collectieve acties alleen bij vrouwen tussen de 50 en 59 jaar te zien is. Ook dit verschil valt echter weg als rekening wordt gehouden met andere achtergrondkenmerken, zoals opleidingsniveau en kerkgang.

Vrijwilligerswerk en informele hulp: definities

Het aandeel mensen dat maatschappelijk actief is op het terrein van vrijwilligerswerk of informele hulp varieert al naargelang de gebruikte onderzoeksmethode en gehanteerde definities. Zo daalt het percentage vrijwilligers als de bestudeerde tijdsperiode (bv. een jaar of een week) wordt ingekort, als expliciet wordt vermeld dat het uitdrukkelijk om vrijwilligerswerk in georganiseerd verband gaat of wanneer de (als voorbeelden genoemde) sectoren waarin vrijwilligerswerk wordt verricht worden verkleind (zie tabel 2.2 en SCP 1996: 556).

Ook het aandeel informele helpers is sterk afhankelijk van gekozen definities: als bijvoorbeeld niet alleen de hulp aan chronisch zieken of gehandicapten maar ook aan kortdurend zieken of stervenden wordt meegenomen, of wanneer ook de hulp aan huisgenoten als informele hulp wordt opgevat of taken zoals het doen van klusjes of het invullen van formulieren, dan is het aandeel informele helpers veel groter dan wanneer een smalle definitie (hulp aan niet-huisgenoten die langdurig ziek of gehandicapt zijn en hulp nodig hebben bij de persoonlijke verzorging of het huishouden) wordt gekozen (zoals in De Klerk 2003).

Omdat de verschillen aanzienlijk kunnen zijn, wordt hier kort stilgestaan bij de gebruikte bestanden: POLS en TBO. In POLS is gevraagd in hoeverre men in de twaalf maanden voorafgaand aan de enquête 'vrijwilligerswerk voor organisaties en verenigingen' heeft verricht of in de vier weken voorafgaand aan de enquête informele hulp heeft verleend binnen het eigen netwerk (maar niet aan huisgenoten). Dit betekent dat bij POLS de maatschappelijke inzet vrij globaal geïnventariseerd wordt: ook als iemand eens per kwartaal als vrijwilliger deelneemt aan een bestuursverga-

dering, kan dit worden opgevat als vrijwilligerswerk. Dit bestand geeft dus een vrij hoge schatting van de maatschappelijke inzet. Hierna wordt dit aangeduid als 'wel eens vrijwilligerswerk' of 'vrijwilligerswerk (ruime definitie)', waarbij wordt opgemerkt dat dit dus ook mensen betreft die wél zeer frequent vrijwilligerswerk doen.

In het TBO is aan respondenten gevraagd om in een week in oktober in een dagboekje per kwartier bij te houden waaraan men zijn tijd heeft besteed. Deze methode heeft als voordeel dat de kans op sociaal-wenselijke antwoorden zo klein mogelijk is (Breedveld en Van den Broek 2001). Daarnaast geeft het dagboekje in het TBO niet alleen inzicht óf men maatschappelijk actief is, maar ook in de intensiteit van deze inzet (het aantal uren). Door alleen te kijken naar de week voorafgaand aan de enquête wordt echter iemand die maandelijks actief is, maar net niet in die onderzoekswEEK, niet als maatschappelijk actief beschouwd, terwijl hij dat wel is. Dit onderzoek geeft hierdoor een lagere schatting van de maatschappelijke inzet. Deze vorm van vrijwilligerswerk wordt aangeduid als 'geregeld vrijwilligerswerk' of 'vrijwilligerswerk (smalle definitie)'. Door beide bronnen te gebruiken wordt optimaal gebruikgemaakt van het beschikbare materiaal.

Vrijwilligerswerk

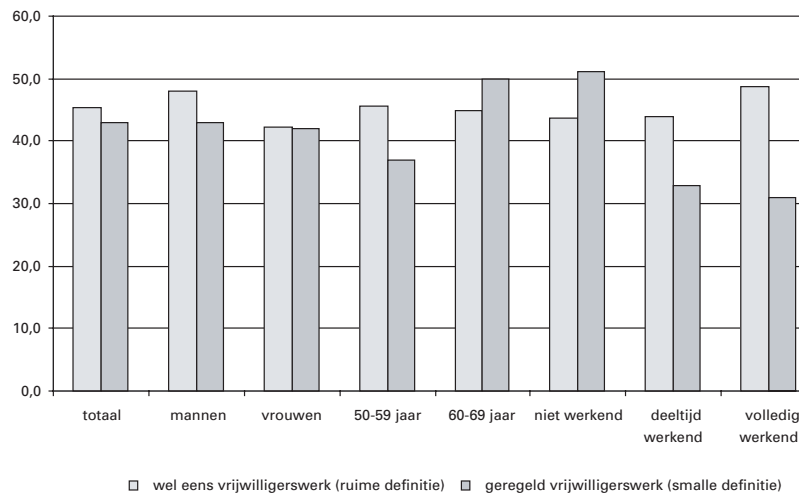
Ongeveer 45% van de 50-69-jarigen verricht vrijwilligerswerk, zo blijkt uit figuur 4.3. Hierbij is er nauwelijks onderscheid tussen mensen die 'wel eens' vrijwilligerswerk doen (linker kolommen, POLS-data) en de mensen die dat in de week voorafgaand aan de enquête deden (rechter kolommen, op basis van TBO).

Bij een brede opvatting van vrijwilligerswerk valt op dat vooral mannen en volledig werkende ouderen (voor een belangrijk deel dezelfde mensen) dit vaker doen dan andere groepen ouderen. Ook uit ander onderzoek bleek dat oudere mannen (55-plussers in dit geval) vaker vrijwilligerswerk doen dan oudere vrouwen (Knipscheer 1996; De Klerk en Eijnsink 1999).

Bij degenen die geregeld (in ieder geval in de week voorafgaand aan het interview) vrijwilligerswerk doen, ontstaat een ander beeld: over het algemeen doen iets minder ouderen (43%) geregeld vrijwilligerswerk dan op incidentele basis (45%). Tussen beide meetmethoden doen zich duidelijk verschillen voor wat betreft de relatie met werkzaamheid. Een betaalde baan blijkt geen belemmering te vormen voor minder intensief vrijwilligerswerk – eerder het tegendeel, voltijd werkenden verrichten vaker incidenteel vrijwilligerswerk dan niet- of deeltijdwerkenden – maar wel voor geregeld vrijwilligerswerk (op wekelijkse basis).

Of het verrichten van vrijwilligerswerk daadwerkelijk samenhangt met de deelname aan de arbeidsmarkt, of dat dit komt door de samenstelling van de groep werkenden (over het algemeen mannen, gezonde mensen, mogelijk met een hogere opleiding) zal duidelijk worden in tabel 4.3, als multivariate analyses worden gepresenteerd.

Figuur 4.3: Deelname aan vrijwilligerswerk, bevolking van 50-69 jaar, naar achtergrondkenmerken (in procenten)

Bron: CBS (POLS2000-2002); SCP (TBO2000)

Aard van het vrijwilligerswerk

Vrijwilligers kunnen op velerlei terrein actief zijn. Zo zijn vrijwilligers betrokken bij de gezondheidszorg (bv. via de landelijke Unie van Vrijwilligers), bij de kinderopvang, bij sport- of hobbyclubs, bij ideële of godsdienstige organisaties of bij belangenorganisaties (vakbonden, onderwijsverenigingen).

Ouderen zijn vooral vaak actief op levensbeschouwelijk terrein (dit is vermoedelijk een cohorteffect en niet zozeer een leeftijdseffect), bij een sportvereniging of bij de verzorging (alle 12%), zo blijkt uit tabel 4.2. Er blijken bovendien verschillen tussen de hier onderscheiden leeftijdsgroepen. Zo zijn mensen vaker actief voor een levensbeschouwelijke groep naarmate ze ouder zijn.

De 60-plussers doen vaker vrijwilligerswerk op het terrein van de verzorging of 'andere organisaties' dan de 50-59-jarigen. Daarentegen zijn ze juist minder vaak actief bij de sportvereniging, in arbeidsorganisaties of in het jeugdwerk.

Tabel 4.2: Deelname aan vrijwilligerswerk, bevolking van 50-69 jaar, naar leeftijdsklasse, 2000-2002 (in procenten)

	50-54 jaar	55-59 jaar	60-64 jaar	65-69 jaar	totaal
totaal actief in georganiseerd verband	44	47	44	46	45
<i>waarvan op terrein van:</i>					
verzorging	9	11	15	14	12
sport, hobby en cultuur	21	25	21	19	22
sportvereniging	13	14	10	9	12
culturele vereniging ^a	6	6	7	6	6
hobbyvereniging	5	7	6	6	6
politiek, arbeid en levensbeschouwing	14	16	15	18	16
levensbeschouwelijke groep	10	11	13	16	12
arbeidsorganisatie	4	4	2	2	3
politiek	2	2	1	1	2
jeugdwerk en school	7	6	4	3	5
jeugdwerk	4	4	3	1	3
school ^b	4	3	2	2	3
andere organisaties	7	9	11	11	9

a Zang, muziek, toneel.

b Oudercommissie, schoolbestuur, werken in bibliotheek, leesmoeder en dergelijke.

Bron: CBS (POLS2000-2002)

Tussen werkende en niet-werkende ouderen bestaan nauwelijks verschillen in de terreinen waarop beide groepen vrijwilligerswerk verrichten (niet in tabel). Een uitzondering hierop is dat ouderen met een volledige baan vaker actief zijn in een arbeidsorganisatie. Iets minder vanzelfsprekend lijkt het dat volledig werkende ouderen vaker actief zijn bij een sportvereniging dan andere ouderen. Dit kan echter verklaard worden doordat vooral mannen actief zijn in een sportvereniging. Ouderen met een kleine baan (1-11 uur) zijn het meest actief op levensbeschouwelijk terrein (doordat vooral vrouwen actief zijn in de kerk), terwijl volledig werkende ouderen daar juist minder actief zijn.

De gepresenteerde gegevens geven nog geen inzicht in de aard van het vrijwilligerswerk dat wordt verricht. Mannen blijken over het algemeen als vrijwilliger meer bestuurlijke werkzaamheden te verrichten, vrouwen meer ondersteunend werk en verzorgende taken (Van Daal 1990). Uit de Longitudinal Aging Study Amsterdam (LASA)⁷ blijkt dat oudere mannen ongeveer twee keer zo vaak bestuurlijk vrijwilligerswerk doen als oudere vrouwen. Vooral tussen de 60 en 64 jaar zijn veel mannen bestuurlijk actief. Na het vijfenzestigste levensjaar neemt de bestuurlijke activiteit langzaam af (Witter 1995). Dit kan voor een deel verklaard worden uit het feit dat sommige verenigingen in die jaren een leeftijdsgrens hanteerden voor bestuurlijke activiteiten (LBL 1995). Een andere mogelijke verklaring is dat voor sommige mensen het bestuurlijke werk op de één of andere manier (feitelijk of in iemands beleving) gekoppeld is aan betaalde werkzaamheden. Zodra men met werken stopt, ziet men hierin een aanleiding om ook te stoppen met de bestuurlijke activiteiten (vgl. Dekker 1999).

Vrijwilligerswerk: de relatie met arbeid uitgezuiverd

Tot nu toe is alleen gekeken naar de samenhang tussen leeftijd of arbeidsmarktdeelname en het doen van vrijwilligerswerk, maar is geen rekening gehouden met relevante achtergrondkenmerken als kerkbezoek of opleidingsniveau (zie hoofdstuk 2 en paragraaf 4.2). Met behulp van logistische regressieanalyses kan (net zoals dat bij de deelname aan collectieve acties gebeurde) worden nagegaan welke relatie er bestaat tussen arbeidsdeelname en maatschappelijke inzet als rekening wordt gehouden met deze en andere kenmerken.

Als ook wordt gecontroleerd voor bijvoorbeeld opleiding en gezondheid, dan blijkt dat er onder oudere vrouwen met een volledige baan minder vrijwilligers te vinden zijn. Dat geldt zowel voor de incidentele vrijwilligers (linker deel tabel) als voor de regelmatige vrijwilligers (recht deel). Bij mannen bestaat deze significante relatie alleen tussen het hebben van betaald werk en 'regelmatig' vrijwilligerswerk. Oudere mannen met een baan verrichten (ceteris paribus) dus ongeveer even vaak af en toe vrijwilligerswerk als oudere mannen zonder baan. Met andere woorden: betaald werk lijkt voor oudere mannen vooral een belemmering te vormen om geregeld (wekelijks) vrijwilligerswerk te doen. Bij oudere vrouwen vormt een betaalde baan ook een belemmering voor incidenteel vrijwilligerswerk.

Tabel 4.3: Vrijwilligerswerk, bevolking van 50-69 jaar, naar deelname aan de arbeidsmarkt en andere achtergrondkenmerken,^a (in odds ratio's)^b

	wel eens vrijwilligerswerk ^c			geregeld vrijwilligerswerk ^c		
	totaal	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen
deeltijdwerk (12-31 uur) ^d	(0,89)	(1,26)	(0,74)	0,52	0,55	(0,65)
volledig werk (≥ 32 uur) ^d	(0,86)	(0,93)	0,51	0,39	0,47	0,16

a Er is gecorrigeerd voor leeftijd, geslacht, huishoudenvorm, opleidingsniveau, subjectieve gezondheid, kerkelijke betrokkenheid, stedelijkheid en autobezit (zie bijlage B, tabel B.2, B.3 voor een overzicht van alle odds ratio's).

b De gegevens tussen haakjes zijn niet significant ($p < 0,05$).

c Wel eens vrijwilligerswerk is de vraag in hoeverre men het afgelopen jaar aan vrijwilligerswerk heeft gedaan (POLS); geregeld vrijwilligerswerk is vrijwilligerswerk verricht in afgelopen week (TBO).

d Ten opzichte van de referentiegroep die bestaat uit degenen die niet werken.

Bron: CBS (POLS2000-2002); SCP (TBO1995-2000)

De gegevens uit tabel 4.3 voor het wel eens vrijwilligerswerk doen lijken op het eerste gezicht in strijd met die uit figuur 4.3. Daar werd immers gevonden dat ouderen met een volledige baan vaker (wel eens) vrijwilligerswerk doen. Het verschil wordt veroorzaakt doordat in tabel 4.3 ook rekening is gehouden met andere kenmerken. Het zijn vooral mannen, gezonde ouderen of ouderen met een hoog opleidingsniveau die werken en dat zijn ook degenen die veel vrijwilligerswerk doen. Wanneer (zoals in tabel 4.3) voor deze kenmerken wordt gecontroleerd, dan blijkt dat werk juist negatief samenhangt met het verrichten van (regelmatig) vrijwilligerswerk.

In bijlage B (tabel B.2, op basis van POLS en tabel B.3 op basis van TBO) is uitgebreider weergegeven welke kenmerken van ouderen samenhangen met het al dan niet verrichten van vrijwilligerswerk. Hieruit blijkt dat kerkelijkheid en opleidingsniveau de belangrijkste kenmerken zijn:

degenen die regelmatig een kerk bezoeken of een hoger opleidingsniveau hebben, doen vaker vrijwilligerswerk. Een slechte gezondheid en het ontberen van een auto zijn belangrijke belemmeringen om vrijwilligerswerk te doen. Tot slot doen mannen vaker vrijwilligerswerk dan vrouwen. Deze kenmerken kwamen ook uit het literatuuroverzicht naar voren als de belangrijkste determinanten van het verrichten van vrijwilligerswerk (zie paragraaf 4.2).

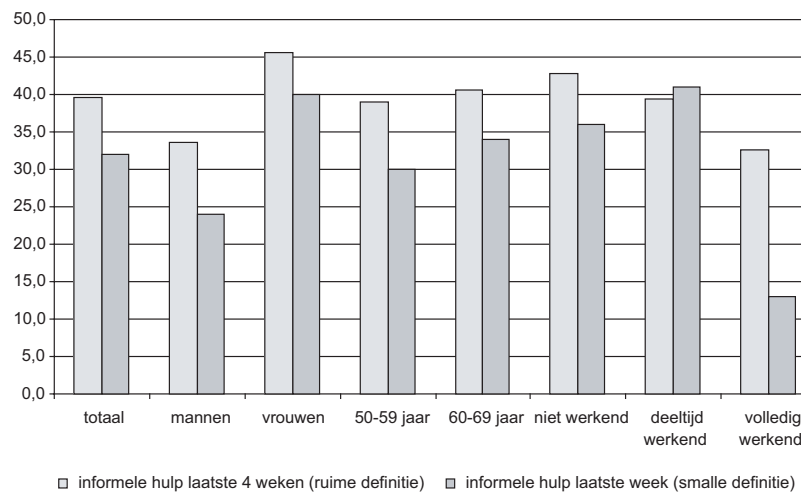
Informele hulp

Bijna 40% van de 50-69-jarigen verleende in de vier weken voorafgaand aan het interview informele hulp in eigen kring (waarbij de hulp aan huisgenoten niet is meegeteld; figuur 4.4, linker kolommen, afkomstig uit POLS). Ruim 30% van de 50-69-jarigen geeft geregeld informele hulp (dat wil zeggen in ieder geval de week voorafgaand aan het interview; rechter kolommen in tabel, afkomstig uit TBO). Bij beide meetmethoden betuigen vrouwen zich vaker actief bij het verlenen van informele hulp dan mannen (zie ook hoofdstuk 2 en De Klerk en Eijsink 1999). Degenen die volledig werken geven bij beide methoden ook minder vaak informele hulp dan degenen die niet of in deeltijd werken. De verschillen tussen mannen en vrouwen en tussen werkenden en niet-werkenden zijn groter bij het geven van informele hulp op regelmatige basis dan bij de informele hulp op meer incidentele basis.

Uit deze gegevens valt nog niet af te leiden of het geven van informele hulp echt samenhangt met het verrichten van betaalde arbeid, of dat dit bijvoorbeeld komt doordat vooral mannen een volledige baan hebben en minder vaak informele hulp geven dan vrouwen. Dit kan wel onderzocht worden met behulp van multivariate analyses (zie tabel 4.4 op p. 78). Zowel een deeltijdbaan als een volledige baan impliceert dat ouderen minder vaak 'wel eens' informele hulp geven, ook als gecontroleerd wordt voor bijvoorbeeld verschillen in opleiding en gezondheid. Dit geldt zowel voor mannen als voor vrouwen. Bij het geregeld geven van informele hulp is dit verschil alleen significant als naar mannen en vrouwen samen wordt gekeken. Dat de analyse voor mannen en vrouwen apart geen significante verschillen te zien geeft, kan niet los worden gezien van de kleine respondentenaantallen. Deeltijdarbeid lijkt positief samen te hangen met het geregeld geven van informele hulp, maar dit verschil is niet significant.

Ook bij informele hulp zijn andere kenmerken van ouderen, zoals kerkelijke betrokkenheid, opleidingsniveau en gezinssituatie (in het TBO), belangrijke determinanten voor het geven van informele hulp (zie bijlage B, tabel B.2 en B.3). De belangrijkste aanleiding om hulp te geven, namelijk dat iemand in het eigen netwerk hulp nodig heeft, lijkt veel belangrijker (De Klerk 2003), maar hierover zijn geen gegevens beschikbaar.

Figuur 4.4: Deelname aan informele hulp, bevolking van 50-69 jaar, naar achtergrondkenmerken (in procenten)

Bron: CBS (POLS2000-2002); SCP (TBO2000)

Tabel 4.4: Informele hulp, bevolking van 50-69 jaar, naar deelname aan de arbeidsmarkt en andere achtergrondkenmerken,^a (in odds ratio's)^b

	wel eens informele hulp ^c			geregeld informele hulp ^c		
	totaal	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen
deeltijdwerk (12-31 uur) ^d	0,68	0,62	0,74 ^e	(1,33)	(1,56)	(1,33)
volledig werk (≥ 32 uur) ^d	0,63	0,57	0,59	0,53	(0,65)	(0,58)

a Er is gecorrigeerd voor leeftijd, geslacht, huishoudenvorm, opleidingsniveau, subjectieve gezondheid, kerkelijke betrokkenheid, stedelijkheid en autobezit (zie bijlage B, tabel B.2 en B.3 voor een overzicht van alle odds ratio's).

b De gegevens tussen haakjes zijn niet significant ($p < 0,05$).

c Wel eens informele hulp is de vraag in hoeverre men de voorafgaande vier weken informele hulp heeft gegeven (POLS); geregeld informele hulp is hulp verricht in afgelopen week (TBO).

d Ten opzichte van de referentiegroep die bestaat uit degenen die niet werken.

e Dit verschil is niet significant als degenen die 1-11 uur werken worden samengevoegd met de deeltijdwerkenden in plaats van met de niet-werkenden.

Bron: CBS (POLS2000-2002); SCP (TBO1995-2000)

Vrijwilligerswerk en/of informele hulp

Tot nu toe zijn vrijwilligerswerk en informele hulp steeds onafhankelijk van elkaar geanalyseerd, maar mensen kunnen uiteraard beide doen. De vraag is dan of informele hulp en vrijwilligerswerk elkaar in de weg staan. Degenen die informele hulp verlenen, blijken ook vaak vrijwilligerswerk te doen (vaker dan degenen die geen informele hulp geven), zo blijkt uit tabel 4.5 (waarin de odds

ratio's voor informele hulpverleners groter zijn dan 1). Dit geldt zowel voor vrouwen als voor mannen, maar het sterkst voor vrouwen. Ook in deze tabel is echter te zien dat volledig werkenden minder vaak vrijwilligerswerk verrichten dan deeltijd- of niet-werkenden. Waar vrijwilligerswerk en informele hulp elkaar kennelijk niet bijten, daar doet betaalde arbeid dat nadrukkelijk wel (zie bijlage B, tabel B.3 voor een overzicht van alle persoonskenmerken).

Tabel 4.5: Vrijwilligerswerk, bevolking van 50-69 jaar, naar deelname aan de arbeidsmarkt, verlenen van informele hulp en andere achtergrondkenmerken,^a (in odds ratio's)

	totaal	mannen	vrouwen
deeltijdwerk (12-31 uur; t.o.v. niet-werkend)	0,47	0,51	0,60
volledig werk (≥ 32 uur; t.o.v. niet-werkend)	0,42	0,48	0,18
wel informele hulp (t.o.v. geen informele hulp)	2,59	1,95	3,01

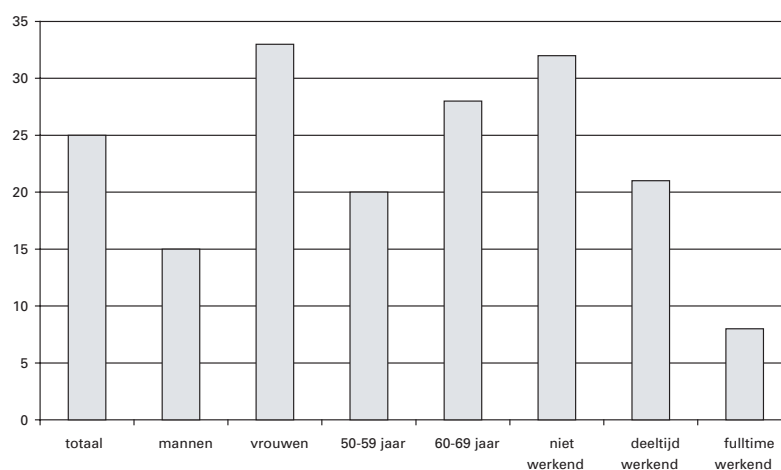
a Er is gecorrigeerd voor leeftijd, geslacht, huishoudenvorm, opleidingsniveau, subjectieve gezondheid, kerkelijke betrokkenheid, stedelijkheid en autobezit (zie bijlage B, tabel B.3 voor een overzicht van alle odds ratio's).

Bron: SCP (TBO1995-2000)

Zorg voor kleinkinderen

Ongeveer een kwart van de 50-69-jarigen zonder thuiswonende kinderen zorgt voor kleinkinderen (zie figuur 4.5).⁸ Verder blijkt dat vrouwen, niet-werkenden en 60-69-jarigen (voor een belangrijk deel overlappende groepen) vaker voor de kleinkinderen zorgen dan mannen, werkenden of 50-59-jarigen.

Figuur 4.5: Zorg voor kleinkinderen, bevolking van 50-69 jaar zonder thuiswonende kinderen, naar achtergrondkenmerken (in procenten)

Bron: TBO (2000)

Gecorrigeerd voor andere kenmerken (waaronder opleidingsniveau en ervaren gezondheid) blijken voltijdwerkers (zonder thuiswonende kinderen) minder vaak voor de kleinkinderen te zorgen dan niet-werkenden (zonder thuiswonende kinderen) (tabel 4.6). Dit geldt alleen voor vrouwen. Een deeltijd baan gaat niet samen met de kans dat iemand voor kleinkinderen zorgt.

Tabel 4.6: Zorg voor kleinkinderen, bevolking van 50-69 jaar, naar deelname aan de arbeidsmarkt en andere achtergrond-kenmerken,^a (in odds ratio's)^b

	totaal	mannen	vrouwen
deeltijdwerk (12-31 uur; t.o.v. niet-werkend)	(0,77)	(1,22)	(0,74)
volledig werk (≥ 32 uur; t.o.v. niet-werkend)	0,19	(0,37)	0,10

a Er is gecorrigeerd voor leeftijd, geslacht, huishoudenvorm, opleidingsniveau, subjectieve gezondheid, kerkelijke betrokkenheid, stedelijkheid en autobezit (zie bijlage B, tabel B.3 voor een overzicht van alle odds ratio's).

b De gegevens tussen haakjes zijn niet significant ($p < 0,05$).

Bron: SCP (TBO1995-2000)

De belangrijkste voorspeller voor het zorgen voor kleinkinderen is sekse: vrouwen zorgen veel vaker voor de kleinkinderen dan mannen (bijlage B, tabel B.3). Hierbij geven laagopgeleide vrouwen iets vaker dergelijke hulp dan andere vrouwen. Alle andere kenmerken, zoals gezondheid, leeftijd of kerkelijke betrokkenheid, spelen geen rol bij het zorgen voor kleinkinderen. Of mensen daadwerkelijk kleinkinderen hebben om voor te zorgen, is overigens niet bekend in het TBO.

4.4 Tijdsbesteding aan maatschappelijke inzet

Nu in paragraaf 4.3 is nagegaan of ouderen al dan niet maatschappelijk actief zijn, staat in deze paragraaf de vraag centraal hoe intensief ouderen participeren (hoeveel uur per week) en of deze intensiteit verband houdt met deelname aan betaalde arbeid. De data voor deze analyses komen alle uit het TBO. Wat betreft de politieke participatie zijn overigens geen cijfers over de tijdsinvestering bekend (niet in TBO en ook niet in Culturele Veranderingen). Net als in de vorige paragraaf wordt eerst gekeken naar de samenhang tussen arbeidsdeelname en maatschappelijke inzet zonder dat wordt gecontroleerd voor achtergrondkenmerken. Vervolgens met controle voor bijvoorbeeld geslacht of opleidingsniveau.

Gemiddeld werd in 2000 door de 50-69-jarigen die vrijwilligerswerk doen (ruim 40% van de 50-69-jarigen, zo bleek uit figuur 4.3) 5,5 uur per week aan vrijwilligerswerk besteed, dat is 10% van de beschikbare vrije tijd (zie tabel 4.7).⁹ Mannen en ouderen in die leeftijdscategorie die niet werken (maar wel vrijwilligers-werk doen) besteden gemiddeld iets meer tijd aan vrijwilligerswerk dan degenen die wel werken. Degenen met een volledige baan besteden wel naar verhouding een groter deel van hun vrije tijd aan vrijwilligerswerk. De verschillen zijn echter klein.

Tabel 4.7: Uren besteed aan vrijwilligerswerk, informele hulp en zorg voor kleinkinderen, bevolking van 50-69 jaar die deze taken verricht, naar achtergrondkenmerken (2000, in uren per week en procenten van de vrije tijd)

	vrijwilligerswerk		informele hulp		zorg kleinkinderen ^a	
	uren deel-nemers	% vrije tijd (deel-nemers)	uren deel-nemers	% vrije tijd (deel-nemers)	uren deel-nemers	% vrije tijd (deel-nemers)
totaal	5,5	10	2,6	5	5,9	7
geslacht						
mannen	6,7	11	2,6	5	3,6	7
vrouwen	4,3	8	2,5	5	7,0	12
leeftijdsklasse						
50-59 jaar	5,2	10	2,3	4	7,2	13
60-69 jaar	5,8	9	2,9	6	5,1	9
arbeidsdeelname						
niet-werkend	5,8	9	–	–	–	–
deeltijdwerkend	4,7	9	–	–	–	–
fulltime werkend	5,1	12	–	–	–	–

a Alleen voor ouderen zonder thuiswonende kinderen.

– Onvoldoende cases om cijfers te presenteren

Bron: SCP (TBO2000)

De ouderen die informele hulp verlenen (ruim 30% van de 50-69-jarigen, zie figuur 4.4) besteden hieraan 2,6 uur per week. Dit is 5% van hun beschikbare vrije tijd. Er zijn hierbij nauwelijks verschillen tussen mannen en vrouwen of tussen 50-59-jarigen en 60-69-jarigen.

Er zijn minder ouderen die zorgen voor kleinkinderen (25%, zie figuur 4.5), maar degenen die dat doen steken hier gemiddeld ongeveer zes uur per week in, ofwel 7% van hun vrije tijd (tabel 4.7; dit is minder dan bij het vrijwilligerswerk, doordat het vooral ouderen zijn die niet werken en dus met veel vrije tijd, die voor kleinkinderen zorgen). Oudere vrouwen zorgen ongeveer twee keer zo lang voor kleinkinderen als oudere mannen. De 60-69-jarigen zorgen vaker voor kleinkinderen dan 50-59-jarigen (figuur 4.5), maar laatstgenoemden doen dit wel intensiever (tabel 4.7). Het aantal werkende ouderen dat voor de kleinkinderen zorgt is te klein om een beeld te schetsen van de hoeveelheid tijd die daarmee gemoeid is.

Verschuivingen in het tijdsbudget

Een eerste inzicht in de betekenis van arbeidsdeelname-/duur voor de tijdsinvestering in maatschappelijke inzet wordt verkregen door te kijken naar de verschillen in de tijdsbesteding van niet-, deeltijd- en voltijdwerkenden (tabel 4.8; hierin is nog geen rekening gehouden met andere persoonskenmerken, zoals opleidingsniveau of gezondheid). Niet-werkende 50-69-jarige mannen en vrouwen besteden gemiddeld ruim 80 uur (van de 168 uur die een week telt) aan slapen, eten en

persoonlijke verzorging, zo blijkt uit tabel 4.8. Oudere niet-werkende mannen besteden 17 uur per week aan huishouden en zorg (excl. informele hulp), oudere vrouwen besteden hieraan 30 uur per week. Per saldo houden oudere mannen 67 uur per week over voor vrije tijd (incl. vrijwilligerswerk en informele hulp), oudere vrouwen 57 uur. Hiervan besteden zij de meeste tijd aan televisiekijken (mannen), sociaal verkeer buitenshuis (vrouwen) en solitaire hobby's (zie ook hoofdstuk 3). Mannen van 50-69 jaar besteden 4,9 uur per week aan vrijwilligerswerk en informele hulp, vrouwen in die leeftijd ruim 3,6 uur per week.

Oudere mannen die in deeltijd werken besteden gemiddeld 27 uur per week aan betaalde arbeid, tegen 12 uur per week voor oudere deeltijdwerkende vrouwen. Het tijdsbeslag van het betaalde werk gaat vooral ten koste van de vrije tijd die mannen en vrouwen ter beschikking staat. Mannen krijgen 17 uur minder vrije tijd, vrouwen 9 uur. Oudere mannen bezuinigen verder nog op huishoudelijke taken en op eten en slapen, oudere vrouwen nauwelijks.

De geringere hoeveelheid vrije tijd gaat bij de deeltijdwerkende oudere mannen en vrouwen vooral ten koste van de tijd die ze besteden aan hobby's, televisiekijken en het sociale verkeer buitenshuis. Er lijkt relatief weinig te worden bezuinigd op het vrijwilligerswerk en de informele hulp (mannen -1,5 uur per week, vrouwen -0,7 uur per week).

Tabel 4.8: Tijdsbesteding van niet-werkenden, deeltijdwerkenden en voltijdwerkenden, 50-69-jarigen, naar mate van werkzaamheid en geslacht (1995/2000, in uren per week)

	mannen ^a			vrouwen ^b		
	niet-werkenden	deeltijd-werkenden	voltijd-werkenden	niet-werkenden	deeltijd-werkenden	voltijd-werkenden
arbeid	0,2	27,0	47,6	0,1	12,3	32,8
educatie	0,8	1,8	0,7	0,8	0,7	1,3
huishouden, zorg (excl. informele hulp)	16,9	11,7	7,7	29,7	25,2	19,1
slapen, eten	82,8	77,2	72,5	80,4	82,1	76,9
vrije tijd	67,4	50,3	39,4	57,0	47,6	37,9
vrijwilligerswerk, informele hulp waarvan	4,9	3,4	2,2	3,6	2,9	1,2
vrijwilligerswerk	4,3	2,6	2,0	2,3	1,7	0,6
informele hulp	0,6	0,8	0,3	1,2	1,2	0,5
televisiekijken	17,5	13,6	11,5	14,0	11,2	8,6
audio/radio	1,6	0,7	0,6	0,7	0,6	0,4
pc/internet	0,8	0,9	0,9	0,2	0,7	0,3
lezen	7,5	6,1	5,7	6,6	5,5	4,9
sociaal verkeer buiten huishouden	15,7	12,0	10,3	17,2	15,4	13,1
sociaal verkeer binnen huishouden	1,8	2,1	1,7	1,9	2,2	2,0
sport, fietsen, wandelen	3,1	2,2	1,5	1,8	1,6	1,1
hobby's	14,4	9,3	5,1	11,1	7,6	6,5

a Wegens voldoende celvulling: niet-werkend = < 4 uur; deeltijdwerkend 4-35 uur; voltijdwerkend > 35 uur.

b Wegens voldoende celvulling: niet-werkend = < 4 uur; deeltijdwerkend 4-19 uur; voltijdwerkend > 19 uur

Bron: SCP (TBO 1995/2000)

Voltijdwerkende 50-69-jarige mannen en vrouwen hebben in vergelijking met deeltijdwerkende ouderen ongeveer tien uur per week minder vrije tijd. Hiervan besteden ze ruim één uur minder (vrouwen ruim 1,5 uur minder) aan vrijwilligerswerk en informele hulp.

In vergelijking met niet-werkenden besteden voltijdwerkende mannen 2,7 uur per week minder aan vrijwilligerswerk en informele hulp, voltijdwerkende vrouwen 2,4 uur per week. In verhouding tot de veel langere arbeidsduur van voltijdwerkenden lijkt dat een betrekkelijk beperkte bezuiniging: minder dan een tiende deel van de tijd die vrijkomt als ouderen minder uren gaan werken wordt aangewend voor vrijwilligerswerk en informele hulp. Als echter bedacht wordt dat niet-werkende oudere mannen 4,9 uur per week en niet-werkende oudere vrouwen 3,6 uur per week aan vrijwilligerswerk en informele hulp besteden, dan betekent dit dat ouderen die voltijd werken meer dan de helft van hun vrijwilligerswerk en informele hulp 'wegbezuinigen' (mannen -55%, vrouwen -67%).

Invloed overige persoonskenmerken

In tabel 4.7 en 4.8 is niet gecontroleerd voor andere kenmerken van ouderen, bijvoorbeeld hun opleidingsniveau of gezondheid. In tabel 4.9 gebeurt dat wel, althans voor degenen die deelnemen aan vrijwilligerswerk en informele hulp samen, en voor de deelnemers aan vrijwilligerswerk. Voor multivariate analyses van de tijd besteed aan informele hulp sec of aan zorg voor kleinkinderen door de participanten, was het aantal cases te gering.

Ouderen die deelnemen aan vrijwilligerswerk en/of informele hulp besteden daaraan gemiddeld zes uur per week. Mannelijke deelnemers doen dit iets intensiever dan vrouwen. Ouderen die voltijds werken besteden hier, ceteris paribus, gemiddeld 3,3 uur per week minder aan dan niet-werkenden, ouderen die deeltijds werken 2,1 uur per week. Bij vrouwen is dit verschil significant, bij mannen niet.

In de rechter helft van de tabel wordt weergegeven hoeveel uur oudere vrijwilligers aan hun vrijwilligerswerk besteden als zij ook informele hulp geven. Hier is te zien dat oudere vrijwilligers die informele hulp geven gemiddeld 1,6 uur per week minder aan vrijwilligerswerk besteden dan de ouderen die deze hulp niet geven. Eerder (tabel 4.5) was te zien dat degenen die informele hulp geven vaker ook betrokken zijn bij vrijwilligerswerk. Bij ouderen staat de deelname aan vrijwilligerswerk klaarblijkelijk deelname aan informele hulp niet in de weg, maar gaat wel gepaard met een daling van het aantal uren dat men daarvoor uittrekt (informele helpers besteden minder tijd aan vrijwilligerswerk).

Tabel 4.9: Tijd besteed aan vrijwilligerswerk en informele hulp, onder deelnemers in de bevolking van 50-69 jaar, gecontroleerd voor verschillende achtergrondkenmerken, (in uren per week, gemiddelde tijdsbesteding onder deelnemers en afwijkingen daarvan onder groepen) (mca-analyse)

	vrijwilligerswerk + informele hulp			vrijwilligerswerk		
	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw
gemiddelde tijdsbesteding	6,0	7,2	5,1	5,6	7,3	4,2
arbeidsdeelname						
werkt niet (ref.)	0,8	(1,2)	0,3	0,7	(0,7)	0,2
werkt deeltijdb	-1,3	(-1,0)	-1,3	-0,8	(0,3)	-1,1
werkt voltijd	-2,5	(-1,8)		-2,5	(-1,6)	
informele hulp						
verricht geen inf. hulp (ref.)				0,6	(0,6)	(0,2)
verricht wel informele hulp				-1,0	(-1,6)	(-0,2)

a Er is gecorrigeerd voor leeftijd, geslacht, huishoudenvorm, opleidingsniveau, subjectieve gezondheid, kerkelijke betrokkenheid, stedelijkheid en autobezit.

b Bij vrouwen zijn voltijdwerkenden en deeltijdwerkenden samengevoegd vanwege de celvulling.

Bron: SCP (TBO1995, 2000)

4.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is een beeld geschetst van de maatschappelijke inzet van ouderen tussen de 50 en 69 jaar (hier verder aangeduid als ouderen). Bij de maatschappelijke inzet is onderscheid gemaakt tussen politieke participatie, vrijwilligerswerk (bijvoorbeeld voor de kerk of de sportvereniging), het verlenen van informele hulp in het eigen netwerk (ook wel mantelzorg genoemd) en de zorg voor kleinkinderen, waarbij er vooral gedetailleerde gegevens beschikbaar zijn over het vrijwilligerswerk en de informele hulp.

Ongeveer 40% van de 50-69-jarigen heeft betaald werk. Bij mannen is dit 50% en bij vrouwen 30%. Van de 60-69-jarigen werkt nog geen 15%. Mannen werken vaak voltijds, vrouwen meestal in deeltijd.

Een groot deel van de ouderen is maatschappelijk actief. Zo heeft ruim een derde van de 50-69-jarigen in de twee jaar voorafgaand aan de enquête deelgenomen aan collectieve acties, doet ongeveer 45% vrijwilligerswerk (vooral in de kerk, de sportvereniging of op het terrein van de verzorging), geeft bijna 40% in een periode van een maand informele hulp (en ruim 30% in de laatste week) en geeft ongeveer een kwart hulp aan kleinkinderen.

Maatschappelijke inzet en deelname aan arbeid

Degenen die volledig werken (minimaal 32 uur per week) doen, als niet wordt gecontroleerd voor andere achtergrondkenmerken van ouderen, vaker wel eens vrijwilligerswerk, maar doen minder vaak wekelijks vrijwilligerswerk en geven minder dikwijls informele hulp. Degenen die in deeltijd werken (12-31 uur per week) nemen nogal eens een tussenpositie in.

Als wel wordt gecontroleerd voor andere achtergrondkenmerken, zoals opleidingsniveau, geslacht of kerkelijkheid, dan blijkt dat het werken wel belemmerend is voor de deelname aan vrijwilligerswerk op geregelde basis, maar niet voor incidenteel vrijwilligerswerk. Dit geldt zowel voor het hebben van een volledige baan als voor een deeltijdbaan. Voor vrouwen vormt een baan een grotere belemmering voor het verrichten van vrijwilligerswerk dan voor mannen. Een volledige baan leidt er ook toe dat 50-69-jarigen minder vaak informele hulpverleners zijn. Het geven van informele hulp blijkt geen belemmering te zijn om vrijwilligerswerk te verrichten.

Het hebben van een volledige baan leidt er bij vrouwen toe dat zij minder vaak voor kleinkinderen zorgen. Bij mannen zijn er geen verschillen. Politieke participatie hangt, als gecorrigeerd wordt voor andere kenmerken, niet samen met deelname aan de arbeidsmarkt.

Maatschappelijke inzet in uren en deelname aan arbeid

De ouderen die vrijwilligerswerk verrichten, doen dit gemiddeld 5,5 uur per week (10% van hun vrije tijd) en degenen die informele hulp geven 2,6 uur per week (5% van de vrije tijd). Ouderen die voor kleinkinderen zorgen (vooral vrouwen), doen dit bijna zes uur per week. Het hebben van een volledige baan leidt ertoe dat ouderen die vrijwilligerswerk doen, dit 3,3 uur per week minder doen dan degenen die niet werken (gecontroleerd voor kenmerken als geslacht of opleidingsniveau). Een deeltijdbaan leidt tot een vermindering van 2,1 uur per week. Het geven van informele hulp werkt belemmerend voor het aantal uur dat aan vrijwilligerswerk besteed kan worden.

Concluderend kan dus gesteld worden dat de 50-69-jarigen die een volledige baan hebben maatschappelijk minder actief zijn: niet alleen doen zij minder vaak (geregeld) vrijwilligerswerk en verlenen zij minder vaak informele hulp (als rekening wordt gehouden met andere factoren, zoals hun relatief goede gezondheid en het feit dat het hier vooral mannen betreft), maar ook besteden zij hier gemiddeld minder uren per week aan.

Noten

- 1 De hulp aan huisgenoten is in het POLS-bestand uitgesloten. In het TBO-bestand is de hulp aan volwassen huisgenoten wel meegenomen. Hierbij is niet altijd met zekerheid te zeggen of het gaat om de hulp die geboden wordt vanwege ziekte. Het feit dat, zoals het heet in het onderzoek, 'volwassen huisgenoten zijn verzorgd' geeft echter aan dat er van een hulpbehoevende situatie sprake was.
- 2 Ook het onderzoek Culturele Veranderingen van het SCP bevat indicatoren voor deelname aan vrijwilligerswerk of informele hulp (zie ook hoofdstuk 2). Omdat dit bestand alleen een zeer beknopte indicator voor deelname aan de arbeidsmarkt kent (alleen of men wel of niet 15 uur per week werkt) is ervan afgezien om dit bestand in dit hoofdstuk te gebruiken.
- 3 In POLS is wel een variabele die aangeeft of iemand de Nederlandse nationaliteit heeft of niet. Er is echter niets bekend over iemands nationaliteit. Er zijn in de jaren 2000-2002 in totaal tachtig mensen tussen de 50 en de 69 jaar die geen Nederlandse nationaliteit hebben. Omdat dit net zo goed Belgen of Duitsers als Turken of Marokkanen kunnen zijn, wordt hier verder geen aandacht geschonken aan de nationaliteit. In het TBO is in de editie van 2000 van dat onderzoek voor het eerst gevraagd naar etniciteit. Het kleine aantal allochtonen in dat onderzoek vormt echter onvoldoende basis om analyses mee te verrichten. Zie verder bijlage A.
- 4 Dit is een gangbare indeling, die ook door het CBS gehanteerd wordt.

- 5 Gevraagd is: 'Heeft u zich de afgelopen twee jaar wel eens samen met anderen actief ingespannen voor een kwestie die landelijk of nationaal van belang is of die betrekking heeft op wereldproblemen als vrede en armoede?' Respectievelijk: '(idem) voor een kwestie die van belang is voor uw gemeente, voor een bepaalde groep in de gemeente of voor uw buurt?'
- 6 Hier is een andere indeling in uren gebruikt, omdat het onderzoek Culturele Veranderingen alleen deze indeling kent.
- 7 Het LASA-onderzoek van de Vrije Universiteit te Amsterdam betreft een longitudinaal onderzoek onder ouderen die bij de eerste meting in 1992/93 tussen de 55 en 85 jaar oud waren. Ouderen worden iedere drie jaar bevroegd.
- 8 Er is geïnventariseerd of men zorg geeft aan of oppast op kinderen. Als dit kinderen betrof die niet tot het eigen huishouden behoorden, is ervan uitgegaan dat dit zorg aan kleinkinderen was. Zie ook de tekst voor tabel 2.5.
- 9 Vrije tijd is alle tijd in een week (168 uur) die niet wordt besteed aan verplichtingen (arbeid, huishoudelijk werk, verzorging en onderwijs samen), slapen en persoonlijke verzorging.

5 Slotbeschouwing

5.1 Inleiding

Nederland vergrijst. Het aandeel ouderen in de bevolking groeit. Daarmee neemt ook het aandeel mensen toe dat een beroep doet op AOW en op pensioenrechten. Om deze pensioenvoorzieningen betaalbaar te houden zouden meer mensen aan het werk moeten blijven. Een grotere arbeidsmarktparticipatie van ouderen zou daaraan kunnen bijdragen.

Een dag heeft echter maar 24 uur. De hoeveelheid tijd die mensen ter beschikking staat, is niet ongelimiteerd. Wie meer tijd besteedt aan betaalde arbeid, houdt minder tijd over voor andere activiteiten.

Op verzoek van de Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) een 'achtergrondstudie' verricht naar de tijdsbesteding van ouderen en naar de gevolgen van een grotere arbeidsdeelname van ouderen voor de 'maatschappelijke inzet' van die groep. Met maatschappelijke inzet werd bedoeld op de optelsom van een viertal activiteiten die met elkaar gemeen hebben dat ze een bepaalde tijdsinzet vergen, dat ze niet tegen betaling worden verricht (behoudens wellicht een onkostenvergoeding) en dat ze in meer of mindere mate ten goede komen aan bepaalde maatschappelijke groeperingen, de eigen leden van het huishouden uitgezonderd. De vier bedoelde activiteiten zijn: lokaal en politiek activisme, vrijwilligerswerk, informele hulp (hulp aan familieleden, vrienden, zieke partners) en de zorg voor kleinkinderen. Het onderzoek beperkte zich tot de groep 50-69-jarigen. De vraag in hoeverre de arbeidsparticipatie van ouderen de komende decennia daadwerkelijk aan verandering onderhevig zal zijn, valt buiten het bestek van deze voorstudie. Hier gaat het alleen over de mogelijke gevolgen van een dergelijke verandering – meer specifiek: om een toename van het aandeel werkende ouderen – voor de deelname aan maatschappelijke inzet en de tijd die men daarin investeert.

Voor het onderzoek zijn secundaire analyses verricht van bestaande data, in het bijzonder van: de series leefsituatieonderzoeken van het CBS (POLS), de reeks onderzoeken Culturele Veranderingen (CV) van het SCP en het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van SCP en partners. In dit hoofdstuk worden de voornaamste bevindingen samengevat en wordt een poging ondernomen om een beeld te schetsen van de betekenis van een toenemende arbeidsparticipatie van ouderen voor de maatschappelijke inzet.

5.2 Samenvatting

Stabiele maatschappelijke inzet

In hoofdstuk 2 is een beeld geschetst van de ontwikkelingen in maatschappelijke inzet en van de factoren die daarop, zoals blijkt uit de literatuur, van invloed zijn.

Politieke partijen zijn in het laatste kwart van de twintigste eeuw in lastig vaarwater terechtgekomen. Steeds minder mensen zijn lid van een politieke partij (in 1998: 4% van de volwassen Nederlandse bevolking). Een groeiend aandeel burgers is echter directer betrokken bij het politieke proces, bijvoorbeeld omdat men meedoet aan een handtekeningenactie of met een demonstratie. In 1998 gold dit voor ruim de helft (52%) van de volwassen bevolking.

Ook het aandeel vrijwilligers lijkt in de jaren tachtig en negentig stabiel te zijn geweest, al zijn er in de tweede helft van de jaren negentig her en der tekenen van teruglopende activiteiten. Anno 2002 zijn ruim vier op de tien Nederlanders als vrijwilliger actief in het verenigingsleven. Sport- en hobbyverenigingen, doorgaans organisaties die sterk leunen op de (frequente) inzet van vrijwilligers, kampen al enige tijd met een teruglopend aandeel vrijwilligers.

Ruim een kwart van de volwassen Nederlandse bevolking geeft op persoonlijke basis hulp aan (zieke) familieleden, vrienden of burens, gemiddeld 4,5 uur per week. Dit percentage is in de jaren negentig niet of nauwelijks veranderd.

Met de toename van het aandeel werkende moeders wordt de zorg voor kinderen steeds vaker toevertrouwd aan anderen: aan opvangorganisaties, aan burens of oppashulpverleners, of aan schoon- of grootouders. In 2000 had een vijfde van de 50-plussers (zonder thuiswonende kinderen) in een week in oktober ten minste een kwartier voor kinderen van buiten het eigen huishouden gezorgd. Sinds 1980 is dit percentage niet gegroeid, wel groeide de tijd die de betreffende schoon-/grootouders hieraan besteedden (van 2,6 uur per week in 1980 naar 5,6 uur per week in 2000).

Ouderen, opleidingsniveau en kerkelijkheid

Al met al vormen de cijfers nauwelijks een indicatie voor afnemende maatschappelijke inzet in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw, en in de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw. Er lijkt nog steeds een brede basis te bestaan voor het onbezoldigd tonen van betrokkenheid bij anderen en bij bepaalde organisaties. Tegelijkertijd is hiermee niet gezegd dat er zich op het vlak van de maatschappelijke betrokkenheid geen veranderingen voordoen. Het vrijwilligerswerk voor verenigingen lijkt vooral in de tweede helft van de jaren negentig enigszins onder druk zijn komen te staan (hoewel niet alle cijfers in dezelfde richting wijzen). In ieder geval een deel van de burgers zoekt naar andere, minder geformaliseerde wijzen om uiting te geven aan zijn betrokkenheid. In het kielzog van deze verandering blijken het in toenemende mate ouderen te zijn die de ruggengraat vormen van menige informele organisatie.

Mannen zijn verder meer betrokken bij het politieke proces en bij het vrijwilligerswerk voor organisaties, vrouwen meer bij de zorg voor kleinkinderen en bij het verlenen van informele hulp. Voor bijna alle vormen van maatschappelijke inzet geldt dat hoger opgeleiden hier meer bij betrokken zijn dan lager opgeleiden, en actieve kerkgangers meer dan niet gelovigen en degenen die alleen 'nominaal' kerklid zijn.

Over de relatie tussen de deelname aan maatschappelijke inzet en arbeidsdeelname is de literatuur niet eenduidig. Zogenaamde bivariate analyses laten niet altijd verschillen zien. Analyses waarbij gecorrigeerd is voor de invloed van andere achtergrondkenmerken soms wel, maar de gevonden resultaten zijn niet altijd 'significant' en wijzen ook niet altijd in dezelfde richting. Wel komt uit de literatuur vrij duidelijk naar voren dat een teveel aan verplichtingen samengaat met een reductie van de hoeveelheid tijd die men in maatschappelijke inzet investeert. Waar de arbeidsdeelname dus enerzijds kan bijdragen aan integratie in sociale netwerken en langs die kant de deelname aan maatschappelijke inzet stimuleert, vormt ze bij een te groot tijdsbeslag een concurrent voor alternatieve tijdsbestedingen. De mate waarin de tijdsbesteding aan arbeid en aan niet-arbeid elkaar in de weg staat of juist stimuleert, en het moment waarop die relatie van teken verandert, staat echter niet op voorhand vast en hangt samen met persoonlijke omstandigheden en met het type activiteiten.

Ouderen: meer en minder verplichtingen

In hoofdstuk 3 is vervolgens het vizier op de ouderen gericht: Waaraan besteden ouderen hun tijd, en welke plaats nemen betaalde arbeid en maatschappelijke inzet daarin in.

Ouderen beschikken over meer vrije tijd dan jongeren. Tegelijk is duidelijk dat met de toenemende arbeidsparticipatie ook bij ouderen de vrije tijd onder druk komt te staan. De ouderen uit 2000 hebben het weer wat drukker dan de ouderen in 1980 en 1990, zij het dat ze het nog lang niet zo druk hebben als de 'jongeren' van 2000. Bij mannen is daarbij nadrukkelijker dan bij vrouwen zichtbaar dat het wegvallen van arbeidsverplichtingen gepaard gaat met een toename van de tijd besteed aan huishouden en zorg. Helemaal compenseert die extra 'dagtaak' echter niet, waardoor vooral mannen van 60 jaar en ouder over meer vrije tijd beschikken dan even oude vrouwen.

Ouderen besteden minder tijd dan jongeren aan educatie en wat meer tijd aan persoonlijke verzorging (het laatste betreft vooral 70-plussers). Naar verhouding gaat het hier echter niet om grote aantallen uren. Wat ouderen aan extra tijd tot hun beschikking hebben, gaat vooral op aan media-gebruik (in het bijzonder: meer televisiekijken en meer lezen) en aan tijd voor allerlei hobby's. De stijging in het mediagebruik loopt echter synchroon met de toename van de hoeveelheid vrije tijd, met uitzondering van de groep 70-plussers (die disproportioneel veel televisie kijkt). Verder neemt het onderhouden van sociale contacten een belangrijke plaats in de vrijetijdsbesteding van ouderen in, zij het relatief gezien steeds minder naarmate men ouder wordt.

Voor de meeste mensen geldt dat de tijd die ze besteden aan sportieve activiteiten en aan vrijwilligerswerk vrij beperkt van omvang is. Ouderen vormen hierop geen uitzondering. Waar ouderen tussen de 13 (50-59-jarigen) en 15

(60-69-jarigen) uur per week besteden aan televisiekijken en respectievelijk 8 en 11 uur aan allerlei hobby's (met inbegrip van lezen: 14 uur en 17 uur), besteden ze in 2000 respectievelijk 2,4 en 3,5 uur per week aan vrijwilligerswerk en achtereenvolgens 1,7 uur en 2,1 uur per week aan sportieve activiteiten (incl. fietsen en wandelen in de vrije tijd). Desondanks kent de ontwikke-

ling in de tijdsbesteding aan beide activiteiten onder ouderen een gunstiger verloop dan onder 'jongeren'. In ieder geval tot het zeventigste levensjaar geldt zowel voor het sportief bewegen als voor het vrijwilligerswerk dat oudere leeftijdsgroepen daarin meer tijd zijn gaan steken, in tegenstelling tot jongere leeftijdsgroepen.

Wat betreft de dagindeling blijkt leeftijd er niet of nauwelijks toe te doen. Bepalend voor de vraag wanneer iemand bijvoorbeeld vrijwilligerswerk verricht, is vooral of diegene betrokken is bij het arbeidsproces. Ouderen die niet meer werkzaam zijn verrichten vooral doordeweeks overdag meer vrijwilligerswerk en informele hulp dan werkzame ouderen.

Arbeid en de deelname aan maatschappelijke inzet van ouderen

In aansluiting hierop is in hoofdstuk 4 een analyse gemaakt van de relatie tussen arbeidsdeelname en -duur en maatschappelijke inzet van ouderen.

Arbeidsdeelname (wel/niet ten minste 15 uur betaald werk per week) blijkt de deelname aan politieke processen niet in de weg te staan. Werkende ouderen nemen hieraan zelfs iets meer deel dan niet-werkende ouderen, maar dit effect valt weg als wordt 'gecorrigeerd' voor andere invloeden, zoals opleidingsniveau.

Rekening houdend met de invloed van andere achtergrondkenmerken laten zowel analyses van de POLS-data van het SCP als analyses van de TBO-data van SCP en partners zien dat het aandeel vrijwilligers onder voltijdwerkende vrouwen aanmerkelijk lager ligt dan onder niet-werkende vrouwen. Deeltijdwerkende vrouwen nemen een tussenpositie in. Uit het TBO komt een dergelijke negatieve relatie tussen arbeidsdeelname en -duur en vrijwilligerswerk bij mannen eveneens naar voren, in het POLS-bestand is die relatie er niet. Dat die relatie er in het POLS-bestand niet is houdt vermoedelijk verband met het feit dat in dat onderzoek in het algemeen gevraagd is of men 'wel eens' deelneemt aan vrijwilligerswerk. Die vraagstelling laat ruimte om ook het vrijwilligerswerk dat men incidenteel verricht, zoals bij een jaarlijks evenement, mee te tellen. In het TBO wordt heel concreet gevraagd wordt naar het vrijwilligerswerk in één specifieke week. Voorstelbaar is dat de arbeidsdeelname en -duur niet van invloed zijn op eerstgenoemde laagfrequente vormen van betrokkenheid bij vrijwilligerswerk, maar wel op vrijwilligerswerk op (bijna) wekelijkse basis.

Wat betreft de deelname aan informele hulp wijzen beide onderzoeken op een duidelijk negatief effect voor mensen die voltijd werken. De kans dat een voltijdwerkende informele hulp verricht is ongeveer de helft van de kans dat een niet-werkende informele hulp verricht. Over deeltijdwerkenden geven beide onderzoeken geen eenduidig beeld te zien. Deelname aan informele hulp staat de deelname aan vrijwilligerswerk echter niet in de weg: tussen de twee activiteiten bestaat een positieve relatie.

Voltdwerkende ouderen (ten minste 32 uur per week) hebben een vijfmaal zo kleine kans om betrokken te zijn bij de zorg voor kleinkinderen als niet-werkende ouderen. Bij vrouwen is dit effect nog wat sterker, bij mannen zwakker (en niet significant).

Arbeid en de tijdsbesteding aan maatschappelijke inzet

Naarmate ouderen meer werken besteden ze vooral minder tijd aan andere zaken dan vrijwilligerswerk. De grootste posten waarop wordt 'bezuinigd' zijn: huishouden, eten en slapen, televisiekijken en diverse hobby's. Bij mannen zijn de verschillen daarbij wat groter dan bij vrouwen, wat deels voortkomt uit het feit dat de mannen die werken doorgaans meer uren maken (vaker voltd werken of in grotere deeltijdbanen). Op vrijwilligerswerk en informele hulp wordt in absolute zin veel minder bezuinigd: deeltijders besteden 1,5 uur per week (mannen) c.q. 0,7 uur per week (vrouwen) minder aan vrijwilligerswerk en informele hulp dan degenen die niet werken (terwijl ze ruim 27 uur (mannen) c.q. 12 uur (vrouwen) meer tijd besteden aan arbeid). Op hun beurt besteden voltdwerkenden weer 1,2 uur (mannen) c.q. 1,7 uur per week (vrouwen) minder aan vrijwilligerswerk dan deeltijdwerkenden.

Die naar verhouding kleine verschuiving moet echter worden afgezet tegen het, in verhouding met andere vrijetijdsactiviteiten, niet bijster grote tijdsbeslag van vrijwilligerswerk en/of informele hulp. Gemiddeld besteden de ouderen die hieraan deelnemen 6,0 uur per week aan deze activiteiten (mannen wat meer, vrouwen wat minder). Dit cijfer ligt – gecorrigeerd nu voor de invloed van bijvoorbeeld opleidingsniveau of gezondheid – aanmerkelijk lager bij degenen die voltd of deeltijd werken (3,5 uur resp. 4,7 uur) dan bij degenen die niet werken (6,8 uur). Arbeidsdeelname en -duur zijn bij ouderen dus van invloed op de tijd die vrijwilligers en informele helpers aan deze activiteiten besteden.

Tot slot blijkt het verlenen van informele hulp samen te gaan met een geringere tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk. Informele helpers zijn dus weliswaar vaker ook vrijwilligers, maar ruimen minder tijd in voor hun vrijwilligerswerk dan degenen die geen informele hulp verstrekken.

5.3 De toekomst van maatschappelijke inzet in het perspectief van oudere werkenden

Arbeidsdeelname en maatschappelijke inzet kennen een negatief verband. De ouderen die voltd werken besteden minder tijd aan maatschappelijke inzet dan de ouderen die deeltijd werken, en ouderen die deeltijd werken minder dan de ouderen die niet werken. Die relaties gaan op hoofdlijnen op voor zowel mannen als vrouwen. De effecten zijn het sterkst op de tijd die de personen die bij deze activiteiten betrokken zijn, hierin investeren: werkende oudere vrijwilligers en informele helpers besteden minder uren aan deze activiteiten dan niet-werkende oudere vrijwilligers en informele helpers. Een negatieve relatie tussen de (ja/nee) deelname aan maatschappelijke inzet en betaalde arbeid wordt ook wel gevonden, maar die komt niet in ieder onderzoek terug, en ook

niet op ieder deel terrein van de maatschappelijke inzet (bijvoorbeeld: politieke participatie, niet-frequent vrijwilligerswerk). Feit is bovendien dat tal van andere kenmerken eveneens van invloed zijn op maatschappelijke inzet, en niet zelden nog meer dan arbeidsdeelname en -duur. Vooral opleidingsniveau, kerkelijke betrokkenheid en ervaren gezondheid komen in veel van de analyses terug als bepalende factoren.

Tentatieve plaatsbepaling

Een en ander roept de vraag op hoe de bevindingen uit deze voorstudie moeten worden geïnterpreteerd. Moet een grotere arbeidsdeelname van ouderen als een serieus risico voor maatschappelijke inzet worden beschouwd?

Het was in het bestek van deze voorstudie niet mogelijk – en ook niet gevraagd – om een rekenkundig model te bouwen waarin de effecten van de ontwikkelingen van de diverse relevante factoren op de toekomstige maatschappelijke inzet werden verdisconteerd. Als opmaat naar een meer beschouwende inschatting van de toekomst van de maatschappelijke inzet is echter wel gekeken naar de impact van één van deze factoren, namelijk arbeidsparticipatie van ouderen (zie bijlage C).

In 2000 maakten 50-69-jarigen 27% uit van de bevolking van 12 jaar en ouder. Gemiddeld besteedde deze groep 3,2 uur per week aan vrijwilligerswerk en informele hulp (politieke participatie en zorg voor kleinkinderen moesten hier om datatechnische redenen buiten beschouwing blijven), wat meer was dan het landelijk gemiddelde van 2,1 uur per week. Bij elkaar zorgde de groep ouderen van 50-69 jaar voor 40% van de aan maatschappelijke inzet bestede tijd. De niet-werkende ouderen namen daarvan driekwart voor hun rekening (30% van totale bevolking), de werkende ouderen het resterende kwart (10%).

Volgens het TBO was in 2000 38% van de 50-69-jarigen werkzaam. Vervolgens zijn twee scenario's opgesteld: één waarin de verhouding werkende/niet-werkende ouderen zou omkeren (dus: 62/38), en één waarin 90% van de ouderen werkzaam zou zijn. Verondersteld werd dat deze verschuivingen geen gevolgen zouden hebben voor het aantal uren dat werkende en niet-werkende ouderen (of andere groeperingen) aan maatschappelijke inzet zouden besteden. Ook andere factoren, als de te verwachten stijging van het aandeel ouderen, of de eveneens te verwachten daling in het aandeel gelovigen of de stijging van het aandeel hoger opgeleide ouderen, zijn buiten beschouwing gelaten.

Volgens de eerste van de twee genoemde scenario's daalt het aantal uren dat werkende en niet-werkende 50-69-jarigen gemiddeld aan maatschappelijke inzet besteden van 3,2 uur per week naar 2,8 uur per week. Het gemiddelde aantal uren onder de bevolking daalt daardoor van 2,1 uur per week naar 2,0 uur per week, het aandeel van de ouderen daarin van 40% naar 37%.

In het tweede scenario zien we dat ouderen nog minder tijd aan maatschappelijke inzet gaan besteden (2,3 uur per week), en dat het landelijk gemiddelde eveneens verder daalt (1,9 uur per week). Het aandeel van de ouderen hierin daalt naar 33%.

Afhankelijk dus van de mate waarin er inderdaad meer ouderen zullen gaan werken, daalt de maatschappelijke inzet van ouderen – zonder rekening te houden met andere mogelijk positieve of negatieve gevolgen – met 0,4 uur (-12%) c.q. 0,9 uur per week (-29%). Maatschappelijk betekent dit – in deze noodzakelijkerwijs rudimentaire calculatie – een daling van 0,1 uur c.q. 0,2 uur per week aan maatschappelijke inzet per hoofd van de bevolking (-5% resp. -11%).

De toekomst van de maatschappelijke inzet: overwegingen

Om deze eventuele ontwikkeling op waarde te schatten moet ze worden afgezet tegen de omvang en de aard van te verwachten positieve effecten van de gestegen arbeidsparticipatie onder ouderen, zoals: de stijging van het areaal aan beroepskrachten en van het nationaal inkomen alsmede de betere betaalbaarheid van het pensioenstelsel. De weging van deze positieve en negatieve factoren dient plaats te vinden in de politieke arena. Hier wordt slechts vastgesteld dat ermee rekening moet worden gehouden dat een grotere arbeidsparticipatie onder ouderen nadelige gevolgen zal hebben voor de inzet van deze groep voor maatschappelijke relevant geachte doelen als vrijwilligerswerk en informele hulp, en daarmee voor het maatschappelijke tijdsbudget dat daarvoor beschikbaar is.

Wat de consequenties zijn van die daling voor genoemde doelen, is zoals gezegd een vraag die de cijfermatige analyses van deze voorstudie te boven ging. Deze voorstudie eindigt daarom met een korte beschouwing over de toekomstige ontwikkeling van maatschappelijke inzet.

Eenzijds is er reden tot zorg over de toekomstige maatschappelijke inzet. Uit de literatuur komt duidelijk naar voren dat kerkelijke betrokkenheid een belangrijke stimulans vormt voor deelname aan in ieder geval vrijwilligerswerk. Met het oog op de reeds lang ingezette ontkerkelijking is dat reden om de toekomst van het vrijwilligerswerk niet al te zonnig in te zien.

Die zorg wordt nog vergroot doordat het vooral jongeren zijn (zie o.a. Knulst en Van Eijck 2002; Dekker en De Hart 2002) die steeds minder deelnemen aan het vrijwilligerswerk én aan het verenigingsleven. Jongere generaties voelen zich steeds minder verbonden met deze klassieke, formele organisatievormen. Deze generatiewisseling baart des te meer zorgen daar uit de literatuur blijkt dat het adagium 'jong geleerd oud gedaan' zeker ook op vrijwilligerswerk van toepassing is. De huidige hogere participatiecijfers onder ouderen zijn dus geen garantie voor een vergelijkbaar hoog cijfer in de toekomst.

Aan de andere kant moet worden gesignaleerd dat deelname aan zaken als informele hulp en politieke participatie de afgelopen decennia eerder is gestegen dan gedaald. Klaarblijkelijk keert men zich meer af van de klassieke, formele organisatievormen van maatschappelijke inzet dan van het zich inzetten op zichzelf. Voor de toekomst kan dit betekenen dat hulpbehoevende burgers elkaar

nog wel zullen weten te vinden, maar dan langs andere, vermoedelijk lossere en meer van persoonlijke contacten afhankelijke kanalen dan vroeger het geval was. Dat ook die nieuwe situatie winnaars en verliezers zal kennen leidt geen twijfel.

De afgelopen decennia hebben Nederlanders het steeds drukker gekregen. Steeds meer mensen combineren arbeid en zorg. Onder de groep werkenden is de tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk de afgelopen decennia teruggelopen (De Hart en Breedveld 2001; De Beer 2004). Klaarblijkelijk impliceert de hectiek van alledag dat men, wellicht tegen beter weten in en in strijd met het zelfbeeld als betrokken burger, minder ruimte vindt om zich in te zetten voor anderen en voor andere organisaties. Niet ondenkbeeldig is dat men dergelijke activiteiten meer gaat vereenzelvigen met een andere levensfase, bijvoorbeeld de periode na de pensionering. Of een dergelijke denkwijze inderdaad opgeld doet, en of dit op termijn betekent dat werkenden zich na hun pensionering massaal tot de maatschappelijke inzet zullen bekeren, zijn zaken die hier niet onderzocht konden worden. Vanuit een perspectief van maatschappelijke integratie en betrokkenheid bij besluitvorming binnen organisaties lijkt een dergelijk 'twee schillen' participatiemodel niet alleen voordelen op te leveren.

Feit is echter dat een groeiend aandeel van de bevolking uit (vitale, hoger opgeleide) ouderen bestaat, wat als een kans gezien kan worden voor de maatschappelijke inzet. Het valt voor het klassieke vrijwilligerswerk echter te hopen dat tegen de tijd dat de huidige groep taakcombinerende werkenden met pensioen gaat, deze zich niet te veel op betaald werk en informele netwerken heeft blind gestaard.

Literatuur

Beckers, T. en Mommaas, H. (1991). *Het vraagstuk van den vrijen tijd*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.

Beckers, T. en Poel, H. van der (1990). *Vrijetijd tussen vorming en vermaak*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.

Beer, P. de (2004). *Een tweedeling in de maatschappelijke participatie?* Inleiding voor de Synthesis-conferentie Boven en onder, binnen en buiten, links en rechts: nieuwe maatschappelijke tegenstellingen in de Nederlandse civil society, Universiteit van Tilburg, 23 april 2004.

Beer, P. de en Wildeboer Schut, J.M. (2001). 'Arbeidsmarktpositie.' In: Klerk, M.M.Y. de (red.), *Rapportage ouderen 2001; veranderingen in de levenssituatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2001-11).

Bourdieu, P. (1989). *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Gekozen en vertaald door Dick Pels. Amsterdam: Van Gennep.

Breedveld, K. (1999). *Regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrije tijd en recreatie*. Amsterdam: Thela Thesis.

Breedveld, K. (red.) (2003). *Rapportage Sport 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Breedveld, K. en Broek, A. van den (red.) (2001). *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordering*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Breedveld, K. en Broek, A. van den (2003). *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Breedveld, K. en Broek, A. van den (2004). *De veeleisende samenleving. De sociaal-culturele context van burnout* (herziene uitgave). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/ Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

Broek, A. van den en Haan, J. de (1999). 'Het Veronica misverstand. Ofwel: je bent oud en je wilt wat.' In: Schnabel, P. (red). *Voorbij 98 gegaan, vooraf 99 gegaan* (p. 5-6). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Caro, F.G. en Bass, S.A. (1997). 'Receptivity to volunteering in the immediate postretirement period.' In: *Journal of Applied Gerontology* (4) 16, p. 427-441.

Casey, B. (2003). *Why are the older not more 'active'*. Paper at the annual latur conference, Brussels 2003 via <http://www.vub.ac.be/TOR/iatur/>

CBS (1965). *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963* (deel 3 Avond- en weekendbesteding, herfst 1962). Zeist: De Haan.

Daal, H.J. van (1990). *Vrijwilligerswerk en informele hulp in Nederland. Een inventarisatie van onbetaald werk buiten het eigen huishouden, in het bijzonder op het gebied van de hulpverlening*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Werk Onderzoek.

Daal, H.J. van (1994). *De nieuwe vrijwilligers*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Daal, H.J. van (2001). *Het middenveld als smeltkroes?* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Daal, H.J. van (2002). *Geef ze de ruimte*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Dekker, P. (red.) (1999). *Vrijwilligerswerk vergeleken. Civil society en vrijwilligerswerk* (deel III). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. en Hart, J. de (2000). 'Het sociaal kapitaal van de Nederlandse kiezer.' In: M. Hooghe (red.), *Sociaal kapitaal en democratie*. Leuven: Acco.

Dekker, P. en Hart, J. de (2001). 'Vrijwilligerswerk.' In: Burger, A. en Dekker, P. (red.), *Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie121-38).

Dekker, P. en Hart, J. de (2002). 'Ontwikkelingen in de deelname aan vrijwilligerswerk in Nederland.' In: Meijs, L. en Voort, J. van der (red.), *Vrijwilligerswerk in Nederland en Vlaanderen*. Rotterdam: EUR (13-30).

Dekker, P. en Hart, J. de (2003). 'Participatie.' In: Roes, Th., *De sociale staat van Nederland 2003* (p. 151-172). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Elchardus, M., Huyse, L. en Hooghe, M. (red.) (2001). *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen*. Brussel: VUB Press.

Engelen, J. (2004). *Vergrijzing of verzilvering. De effecten van vergrijzing op vrijwilligerswerk*. Utrecht: Nizw/Civiq (Tussenrapportage).

Engbersen, G. (1990). Conflicterende tijden. In: *Vrijetijd en samenleving* (2) 8, p. 5-15.

Fischer, L.R. en Schaffer, K.B. (1993). *Older volunteers. A guide to research and practice*. Newbury Park: Sage.

Ganzeboom, H. (1988). *Leefstijlen in Nederland*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Gershuny, J. (2000). *Changing times: work and leisure in post-industrial societies*. Oxford: Oxford University Press.

Geldof, D. (2001). *Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij*. Antwerpen/Baarn: Houtekiet/De Prom.

Graaf, P.A. de (2004). *Vrijwilligerswerk en informele hulp. Resultaten uit de Vrijtijdsomnibus 2003*. Rotterdam: COS.

Hart, J. de (1999). 'Langetermijntrends in lidmaatschappen en vrijwilligerswerk.' In: Dekker, P. (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken. Civil society en vrijwilligerswerk* (deel III). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 33-68).

Hart, J. de en Breedveld, K. (2001). 'Maatschappelijke participatie.' In: Breedveld, K. en Broek, A. van den, *Trends in de tijd* (p. 64-74). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Henkens, K. en Solinge, H. van (2003). 'De levensfase rondom pensionering.' In: Nimwegen, N. van en Esveldt, I., *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2003* (p. 137-157). Den Haag: NIDI (Rapport 65).

Hodgkinson, V. A. en Weitzman, M.S. (1994). *Giving and volunteering in the United States*. Washington DC: Independent Sector.

Hooghe, M. (2003). Participation in Voluntary Associations and Value Indicators. The Effect of Current and Previous Participation Experiences. In: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* (1) 32, p. 47-69.

Hooghe, M., Stolle, D. en Stouthuysen, P. (2004). 'Head Start in Politics. The Recruitment Function of Youth Organizations of Political Parties in Belgium (Flanders).' In: *Party Politics* (2) 10, p. 193-212.

Houtman, I.L.D., Schaufeli, W.B. en Taris, T. (2000). *Psychische vermoeidheid en werk. Cijfers, trends en analyses*. Alphen aan den Rijn: Samsom.

Houtman, I., Smulders, P. en Klein Hesselink, J.(red.) (2004). *Trends in arbeid 2004*. Hoofddorp: TNO Arbeid.

Huysmans, F., Haan, J. de en Broek, A. van den (2004). *Achter de schermen. Monomaan of multimediaal. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Klerk, M.M.Y. de (2003). 'Aanbod van informele hulp. De relatie tussen werk en informele hulp.' In: *Tsg* (81) 1, p. 44-51.

Klerk, M. en Eijsink, M. (1999). Maatschappelijke participatie. In: Klerk, M. de en Timmermans, J.(red.), *Rapportage ouderen 1998* (p. 147-184). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Klerk, M. de en Breedveld, K. (2002). 'Tijdsbesteding van ouderen.' In: *Handboek lokaal ouderenbeleid* (p. C-1-1-4-1/C-1-4-17). Maarssen: Elsevier bedrijfsinformatie.

Knipscheer, C.P.M. (1995). 'Een samenleving vóór ouderen of mét ouderen?' In: Munnichs, J.M.A. et al (red.), *Ouderen en zingeving*. Nijmegen: Katholiek Studiecentrum voor Geestelijke Volksgezondheid.

Knipscheer, C.P.M. (1996). 'Maatschappelijke participatie van ouderen: een probleem? voor wie?' In: Penninx, K., *Ongekend talent; mobiliseren van het human capital van ouderen*. Utrecht: NIZW.

Knulst, W. (1989). *Van vaudeville tot video*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Knulst, W. en Schoonderwoerd, L.(1983). *Waar blijft de tijd*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Knulst, W. en Beek. P. van(1990). *Tijd komt met de jaren*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, W. en Kraaykamp, G.(1996). *Leesgewoonten*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, W. en Eijck, K. van (2002). *Vrijwilligers in soorten en maten II*. Tilburg: Tilburg University.
- Laeyendecker, L. en Veerman, M.P. (2004). *In de houdgreep van de tijd. Onze omgang met tijd in een consumptieve cultuur*. Budel: Damon.
- Lamme, S., et al(1998). 'Armoede, sociale participatie en eenzaamheid bij ouderen.' In: Engbersen, G., Vrooman, J.C. en Snel, E. (red.), *Effecten van armoede. Derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- LBL (1995). *Leeftijdsgrenzen in statuten en reglementen van sport- en welzijnsorganisaties*. Utrecht: Landelijk Bureau Leeftijdscriminatie.
- LISV (1998). *Psychische klachten en de WAO*. Amsterdam: Landelijk Instituut Sociale Verzekeringen.
- Middelkoop, M. van en Breedveld, K. (2004). Ouderen, doelgroep van de toekomst. In: *Vrijetijdstudies* (2) 22 (themanummer).
- Midlarsky, E. en Kahana, E.(1994). *Altruism in later life*. Thousand Oaks: Sage.
- Moens, M. (2003). *Patterns of time-use and time pressure. Paper at the annual IATUR conference*. Brussel: Free University of Brussels via <http://www.vub.ac.be/TOR/iatur/>
- Moens, M. (2002). *Handelen onder druk. Tijd en tijdsdruk in Vlaanderen. Paper at the annual IATUR conference*. Lissabon: ISEG via <http://pascal.iseg.utl.pt/~cisepl/IATUR/time%20conference%202002.htm>
- Mutchler, J.E., Burr, J.E. en Caro, F.G. (2003). 'From paid worker to volunteer: leaving the paid workforce and volunteering in later life.' In: *Social Forces* (4) 81, p. 1267-1293.

Nuijten, S., Lucassen, J. en Kalmthout, J. van (2004). *Verenigingsmonitor 2003. De stand van zaken in de sportvereniging*. Arnhem: NOC*NSF.

Okun, M.A. (1993). 'Predictors of volunteer status in a retirement community.' In: *International Journal of Aging and Human Development* (1) 36, p. 57-74.

Parker, S. (1976). *Leisure and work*. Londen: George Allen & Unwin.

Peters, P. (2000). *The vulnerable hours of leisure. New patterns of work and free time in the Netherlands 1975-95*. Amsterdam: Thela Thesis.

Putnam, R.D. (1995). 'Tuning in, tuning out: the strange disappearance of social capital in America.' In: *PS: Political Science & Politics* (4) 28, p. 664-683.

Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.

Remery, C. et al(2000), *En als oma nu ook een baan heeft. De toekomst van de informele kinderopvang in Nederland*. Den Haag: NIDI (Rapport 57).

RMO (2002). *Werken aan balans. Remedies tegen burnout*. Den Haag: RMO (Advies 22).

Schellingerhout, R. (2003). 'De mantelzorger.' In: Timmermans, J.M., *Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers* (p. 33-58). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Schor, J. (1991). *The overworked American: the unexpected decline of leisure*. New York: Basic Books.

Schuyt, Th. (red.). (2003). *Geven in Nederland 2003*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

SCP (1996). *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.

SCP (1998). *Sociaal en cultureel rapport 1998*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 737-778).

SCP (2000). *Sociaal en cultureel rapport 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 129-161).

SCP (2002). *Sociaal en cultureel rapport 2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 223-271).

SCP en CBS (2002). *Emancipatiemonitor 2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Smith, D.B. (2004). 'Volunteering in retirement: perceptions of midlife workers.' In: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* (1) 33, p. 55-73.

Timmermans, J.M. (red.) (2003). *Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Timmermans, J.M et al (2001). *Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Verheijen, C. en Daal, P. van(1999). *Sociale participatie in Noord-Brabant*. Tilburg: PON Instituut voor advies, onderzoek en ontwikkeling in Noord-Brabant.

VROB (1995). *Gewonnen jaren, verloren rechten. Advies over het gebruik van leeftijd als criterium bij het maken van onderscheid tussen mensen*. Rijswijk: Voorlopige Raad voor het Ouderenbeleid (Advies 52).

Wiggers, J.A. (1997). *Programmeringsstudie productieve maatschappelijke participatie van ouderen: een literatuurstudie naar verricht en lopend onderzoek naar betaald en onbetaald werk van 55-plussers. Resultaten, hiaten en mogelijkheden vervolgonderzoek*. Rotterdam: Erasmus Universiteit, Wetenschapswinkel (Rapport 175).

Wiggers, J.A. (2003). *Een leven lang werken? Betaald en onbetaald werk van 55-plussers: ontwikkelingen en factoren*. Rotterdam: Erasmus Universiteit (Proefschrift).

Wilson, J. (2000). 'Volunteering.' In: Hagan, J. en Cook, K. (eds.), *Annual Review of Sociology* volume 26, p. 215-240.

Wippler, R. (1966). *Vrije tijd buiten*. Groningen: Niemeijer.

Wippler, R. (1968). *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag*. Assen: Van Gorcum.

Witter, Y. (1995). *Eens een vrijwilliger, altijd een vrijwilliger*. Amsterdam: Vrije Universiteit (Scriptie).

Zandbergen, J.M.C. (1995). *Ouderen als human capital, een verkenning naar gedachten over productiviteit van ouderen*. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn.

Zandbergen, J. en Tulder, J. van (1996). 'Nog lang niet uitgerangeerd: actieve ouderen zijn belangrijk voor de samenleving.' In: *Denkbeeld* (8) 2, p. 20-23.

Zuzanek, J. en Veal, A. (1999). 'Time pressure, stress, leisure participation and well-being.' In: *Loisir et Société* (2) 21 (Themanummer).

Bijlage A

Arbeid, maatschappelijke inzet en etniciteit

Lokaal onderzoek

Er is in de literatuur niet heel veel bekend over maatschappelijke inzet van allochtonen c.q. etnische minderheden.

Van Daal deed in 1994 en 2000 onderzoek in Rotterdam naar de maatschappelijke participatie en informele hulpverlening bij autochtonen en vijf groepen allochtonen (Van Daal 1994, 2001). Onder alle onderzochte allochtone groepen (Surinamers, Antillianen, Kaapverdianen, Turken, Marokkanen) lag het percentage dat betrokken is bij een georganiseerd verband aanzienlijk lager dan onder de autochtone bevolking en dat geldt eveneens voor het percentage dat vrijwilligerswerk verricht. Dit gegeven bleek niet terug te voeren op opleidingsverschillen. Binnen de groepen bleken geringe verschillen tussen de eerste en tweede generatie (in 2000 doorgaans jonger dan 35 jaar) te bestaan, waarbij de laatste wat minder geneigd is zich aan te sluiten bij een organisatie, maar wel wat meer bereid tot vrijwilligerswerk. Ook het bieden van informele hulp bleek zowel in 1994 als in 2000 onder geen van de allochtone groepen even wijdverbreid als onder autochtonen. Een uitzondering vormt de hulp aan andere familieleden dan die tot het kerngezin behoren, waarin met name Surinamers zich actiever betonen.

Ook de *Vrijtijdsomnibus* van het Rotterdamse Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS) heeft de nodige aandacht voor maatschappelijke inzet en etniciteit (De Graaf 2004). Volgens dit onderzoek waren autochtone Rotterdammers in 2003 meer betrokken bij informele hulp dan niet-westerse allochtonen (resp. 34% en 20%), maar waren niet-westerse allochtonen meer betrokken bij vrijwilligerswerk dan autochtonen (resp. 37% tegen 31%). Tot de vrijwilligersactiviteiten waar niet-westerse allochtonen meer bij betrokken waren dan autochtonen, behoorden kinderopvang (9% versus 1%) en kerk, moskee (15% en 5%). Per saldo, informele hulp en vrijwilligerswerk opgeteld, participeren autochtonen nauwelijks meer dan niet-westerse allochtonen (resp. 48% en 46%). In de analyses is overigens geen rekening gehouden met de invloed van bijvoorbeeld leeftijd of opleidingsniveau. Uit het onderzoek komt verder naar voren dat werkenden in gelijke mate bij vrijwilligerswerk en informele hulp zijn betrokken als uitkeringsontvangers, maar iets minder dan gepensioneerden (wederom: zonder rekening te houden met andere invloeden). Over de invloed van etniciteit op deze relatie, bevat het onderzoek geen gegevens.

De uitkomsten uit het COS-onderzoek contrasteren niet alleen met het andere Rotterdamse onderzoek, maar ook met onderzoek dat in 1998 in opdracht van PON is uitgevoerd voor de provincie Noord-Brabant (Verheijen en Van Daal 1999). Uit dit onderzoek komt naar voren dat niet-westerse allochtonen zijn ondervertegenwoordigd in het formele vrijwilligerswerk (deelname 19% tegen 41% bij autochtonen), maar in vrijwel gelijke mate participeren in informele hulp aan bureaus en vrienden (37% tegen 39% bij autochtonen) en aan familie (56% tegen 60%). Tot de organisaties waar allochtonen minder betrokken zijn bij het vrijwilligerswerk, behoren sportorganisaties (14% tegen 30%), school (7% tegen 21%) en kerk (8% tegen 18%). Dat allochtonen zijn ondervertegenwoordigd in het kader van sportorganisaties is een al vaker gerapporteerd feit (Nuijten et al. 2004). Ook voor het PON-rapport geldt dat de relatie tussen vrijwilligerswerk c.q. informele hulp enerzijds en arbeidsdeelname anderzijds niet specifiek voor autochtonen en allochtonen is onderzocht.

Samengevat geven twee van de drie onderzoeken aan dat (niet-westerse) allochtonen vooral in het formele vrijwilligerswerk zijn ondervertegenwoordigd. Hiermee is nog niet gezegd dat de relatie tussen werkenden en niet-werkenden, en tussen deeltijd- en voltijdwerkenden, onder allochtonen anders ligt dan onder autochtonen. De geraadpleegde onderzoeken geven hierover geen informatie.

Landelijke gegevens

In het kader van dit project is gekeken of er landelijke onderzoeksgegevens beschikbaar zijn waarmee die vraag wel beantwoord kon worden. Dat bleek niet het geval te zijn. In POLS is wel een variabele die aangeeft of iemand de Nederlandse nationaliteit heeft of niet, maar er is niets bekend over welke niet-Nederlandse nationaliteit men eventueel heeft. Er zijn in de jaren 2000-2002 in totaal tachtig mensen tussen de 50 en de 69 jaar die geen Nederlandse nationaliteit hebben. Omdat dit net zo goed Belgen of Duitsers als Turken of Marokkanen kunnen zijn, wordt hier verder geen aandacht geschonken aan de nationaliteit.

Het Woningbehoefteonderzoek (WBO) bevat wel gegevens over etniciteit, maar niet over het verrichten van vrijwilligerswerk of het verlenen van informele hulp. In de Enquêtes Beroepsbevolking (EBB) van het CBS wordt eveneens gevraagd naar etniciteit. In de EBB's (althans de EBB's die het CBS via het Wetenschappelijk Statistisch Agentschap (WSA) aan het SCP en aan anderen ter beschikking stelt), is slechts één variabele die verwijst naar maatschappelijke inzet. In de betreffende variabele wordt gevraagd naar de maatschappelijke positie die de geïnterviewde inneemt. Respondenten kunnen hier aangeven of ze zichzelf zien als een huisvrouw, werkloze, arbeidsongeschikte, gepensioneerde, student, werkende of een vrijwillig(st)er. In 2002 gaf 1,0% van de ondervraagde 15-74-jarigen aan zich als een vrijwilliger te beschouwen. Dit lage percentage, dat mede voortkomt uit het feit dat men niet tegelijk werkend of studerend en vrijwilliger kan zijn,

betekent dat via deze vraagstelling een groot deel van het vrijwilligerswerk buiten beschouwing blijft. Dit maakt de EBB (althans de WSA-bestanden van de EBB) voor het doel van de onderhavige studie ongeschikt.

De onderzoeken SPVA (Sociale Positie en Voorzieningengebruik Allochtonen) en GWAO (Gezondheid en Welzijn Allochtone Ouderen) van het SCP bevatten wel gegevens over etnische minderheden maar geen gegevens over maatschappelijke participatie zoals vrijwilligerswerk en het geven van informele hulp. Het GWAO, onder oudere allochtonen, heeft alleen gegevens over verwachtingen die mensen hebben of bijvoorbeeld kinderen voor hun hulpbehoevende ouders zouden zorgen. Het SPVA bevat, behalve een aantal indicatoren over zorgverwachtingen, slechts één vraag of mensen in de drie maanden voorafgaand aan het interview hulp hebben gegeven aan een kind of een ouder bij praktische zaken zoals klusjes doen in huis, dingen lenen of meegaan naar de dokter (dus niet de hulp bij huishoudelijke activiteiten of persoonlijke verzorging die in dit rapport centraal staat).

In het AVO 2003 (Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek) van het SCP zijn voor het eerst vragen gesteld over de deelname aan vrijwilligerswerk. Omdat in dit onderzoek ook gevraagd is naar etniciteit en naar arbeidsdeelname/-duur, zou dit wellicht een geschikte bron van gegevens zijn. Ten tijde van het afronden van dit onderzoek waren deze gegevens echter nog niet beschikbaar.

Tot slot is bij het SCP ook een dataverzameling in voorbereiding over 'allochtone stedelingen'. De eerste uitkomsten van dit onderzoek, waarvoor 3000 Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen zullen worden geïnterviewd alsmede 650 autochtonen, komen in 2005 beschikbaar. In het onderzoek zullen ook enige vragen worden opgenomen over maatschappelijke inzet. Gezien de huidige stand van zaken in het minderhedenonderzoek verdient het echter aanbeveling om ook in andere onderzoeksprojecten ruimhartig aandacht te besteden aan de maatschappelijke inzet van allochtonen/minderheden.

Bijlage B

Tabellen bij hoofdstuk 4

Tabel B.1 Effecten van betaalde arbeid en sociaal-demografische kenmerken op de deelname aan collectieve acties (bevolking van 50-69 jaar), gecorrigeerde kansverhoudingen

	hele steekproef (50-69 jr)			mannen				vrouwen			
	werk	+ leeftijd	+ achtergrondkenmerken	50-59-jarigen		60-69-jarigen		50-59-jarigen		60-69-jarigen	
				werk	+ achtergrondkenmerken	werk	+ achtergrondkenmerken	werk	+ achtergrondkenmerken	werk	+ achtergrondkenmerken
werk (werkzaam i.p.v. niet)	1,4***	1,2**	1,0	0,9	0,8	1,1	1,0	1,6**	1,3	1,2	1,0
leeftijd (60-69 i.p.v. 50-59 jr)		0,8*	0,7***								
geslacht (vrouw i.p.v. man)			0,8***								
opleiding (>= mo i.p.v. lager)			2,3***		2,3***		2,2***		2,3***		2,0**
kerkgang (minstens 1x per maand i.p.v. minder)			1,4***		1,4*		1,5**		1,5**		1,1
<i>R</i> ² Nagelkerke	0,01	0,01	0,06	0,00	0,06	0,01	0,05	0,01	0,06	0,00	0,02

Significantie:

* = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ en *** = $p < 0,001$ (tweezijdig); gecorrigeerd is voor effecten van de overige genoemde kenmerken.

Bron: SCP (Culturele veranderingen 1993-2002)

Tabel B.2: Deelname aan (incidenteel)^a vrijwilligerswerk en informele hulp, 2000/2002, bevolking van 50-69 jaar, naar verschillende achtergrondkenmerken (in odds ratio's)

leeftijdsklasse	vrijwilligerswerk ^b					informele hulp ^c				
	totaal	man	vrouw	< 60	> 60	totaal	man	vrouw	< 60	> 60
55-59 jaar (t.o.v. 50-54 jaar)	1,03	1,01	1,02	-	-	1,09	0,96	1,24	-	-
60-64 jaar (t.o.v. 50-54 jaar)	0,89	0,75	0,97	-	-	1,00	0,72	1,32	-	-
65-69 jaar (tov 50-54 jaar)	0,87	0,85	0,83	-	-	0,77*	0,57*	0,95	-	-
geslacht										
vrouw (t.o.v. man)	0,81*	-	-	0,66*	1,12	1,59	-	-	1,37	1,97
arbeidsdeelname										
werkt deeltijd (t.o.v. werkt niet)	0,89	1,26	0,74	0,95	0,87	0,68*	0,62*	0,74*	0,76	0,57*
werkt voltijd (t.o.v. werkt niet)	0,86	0,93	0,51*	0,81	0,93	0,63*	0,57*	0,59*	0,63*	0,62
huishoudenvorm										
paar (t.o.v. éénpersoons)	1,03	1,34	0,88	1,07	1,03	0,84	0,85	0,86	0,78	0,93
met kind (t.o.v. éénpersoons)	1,00	1,45*	0,69*	1,07	0,86	0,81	0,68*	1,00	0,76	0,82
opleidingsniveau										
midden (t.o.v. lager)	1,68*	1,40*	2,07*	1,55*	1,88*	1,18*	1,24	1,14	1,09	1,32*
hoger (t.o.v. lager)	2,39*	1,97*	3,25*	2,25*	2,45*	1,34*	1,20	1,64*	1,28	1,37
subjectieve gezondheid										
goed (t.o.v. zeer goed)	0,70*	0,65*	0,73*	0,84*	0,54*	0,88	0,88	0,86	0,88	0,86
gaat wel / slecht (t.o.v. zeer goed)	0,54*	0,48*	0,56*	0,66*	0,38*	0,67*	0,47*	0,85	0,84	0,47*
kerkelijke betrokkenheid										
regelmatig (t.o.v. niet-regelmatig)	3,20*	3,25*	3,20*	3,33*	3,09*	1,40*	1,43*	1,35*	1,45*	1,34*
stedelijkheid										
gemiddeld (t.o.v. weinig stedelijk)	0,75*	0,75*	0,75*	0,71*	0,80	1,11	1,10	1,11	1,06	1,18
sterk stedelijk (t.o.v. weinig stedelijk)	0,87	0,90	0,83	0,87	0,84	1,09	1,12	1,04	0,99	1,27
autobezit										
autobezit (t.o.v. geen auto/geen hoofdbestuurder)	1,21*	1,16*	1,25*	1,14	1,42*	1,22*	1,23	1,22	1,16	1,36*
N	3454	1811	1643	2044	1410	3453	1810	1643	2043	1410
Nagelkerke R ²	14,4	13,3	16,9	13,3	17,8	4,8	3,7	3,3	4,0	6,6

a Voor definitie, zie noten b en c en paragraaf 4.3 onder 'Vrijwilligerswerk en informele hulp: definities'

b Twaalf maanden voorafgaand aan interview

c Vier maanden voorafgaand aan interview

Significantie: * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ (tweezijdig); gecorrigeerd voor effecten van de overige genoemde kenmerken.

Bron: CBS (POLS2000-2002)

Tabel B.3: Deelname aan (regelmatig)^a vrijwilligerswerk, informele hulp en zorg kleinkinderen, 1995/2000, bevolking van 50-69 jaar, naar verschillende achtergrondkenmerken (in odds ratio's)

	vrijwilligerswerk			informele hulp			zorg kleinkinderen ^b			vrijwilligerswerk ^c		
	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw
leeftijdsklasse												
60-69 jaar (t.o.v. 50-59 jaar)	1,20	1,63*	0,95	1,29	1,44	1,26	1,29	1,78	1,07	1,17	1,60*	0,92
geslacht												
vrouw (t.o.v. man)	0,81			2,27*			1,72*			0,68*		
arbeidsdeelname												
werkt deeltijd (t.o.v. werkt niet)	0,52*	0,55*	0,65	1,33	1,56	1,33	0,77	1,22	0,74	0,47*	0,51*	0,60
werkt voltijd (t.o.v. werkt niet)	0,39*	0,47*	0,16*	0,53*	0,65	0,58	0,19*	0,37	0,10*	0,42*	0,48*	0,18*
huishoudenvorm												
paar (t.o.v. éénpersoons met kind (t.o.v. éénpersoons))	0,90	1,20	0,65*	3,2*	3,56*	2,70*	1,28	1,60	1,14	0,73	1,08	0,52*
	0,96	0,91	1,09	3,8*	2,29*	5,80*				0,76	0,87	0,72
opleidingsniveau												
midden (t.o.v. lager)	1,66*	2,31*	1,23	0,89	0,89	0,92	0,80	1,42	0,59*	1,75*	2,40*	1,31
hoger (t.o.v. lager)	1,61*	1,84*	1,58	0,98	0,87	1,06	0,84	1,37	0,65	1,65*	1,90*	1,58
subjectieve gezondheid												
goed (t.o.v. zeer goed)	0,78	0,65*	0,92	0,82	0,67	0,90	1,09	1,70	0,95	0,81	0,67	0,97
gaat wel/slecht (t.o.v. zeer goed)	0,69	0,57*	0,88	0,88	0,74	1,05	1,20	1,86	1,04	0,70	0,58	0,91
kerkelijke betrokkenheid												
regelmatig (t.o.v. niet-regelmatig)	4,01*	4,44*	3,74*	1,00	1,31	0,77	0,84	0,71	0,89	4,29*	4,41*	4,30*
stedelijkheid												
> 100.000 excl. G4 (t.o.v. < 100.000)	1,43	1,39	1,00	0,89	1,09	0,78	0,87	0,72	1,02	1,15	1,39	1,03
G4 (t.o.v. < 100.000)	1,29	1,36	1,61	1,70*	2,18*	1,48	0,70	0,59	0,84	1,32	1,25	1,51
autobezit												
wel auto in huishouden (t.o.v. geen auto)	1,29	1,39	1,39	0,99	1,44	0,96	1,46	2,24	1,28	1,29	1,33	1,43
informele zorg												
verricht wel informele zorg (t.o.v. geen zorg)										2,59*	1,95*	3,01*
N	1130	519	611	1130	519	611	908	418	490	1130	519	611
Nagelkerke R ² (improv.)	11,3	13,8	12,5	7,5	6,2	6,9	7,9	7,2	6,6	13,9	14,9	16,3

a Deelname in één specifieke week in oktober. Zie verder paragraaf 4.3 onder 'Vrijwilligerswerk en informele hulp: definities'

b Alleen onder ouderen zonder thuiswonende kinderen

c Met als verklarende variabelen of men betrokken is bij mantelzorg en/of bij zorg voor kleinkinderen

* is significant ($p < 0,05$)

Bron: SCP (TBO 1995/2000)

Bijlage C

Tabel bij hoofdstuk 5

Tabel C.1: Rekenmodel betekenis toename arbeidsdeelname 50-69-jarigen voor tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk en informele hulp (in uren per week), feitelijke situatie 2000 en twee alternatieve scenario's

	uren vrijw.werk en informele hulp door betreffende groep	aandeel groep in totale bevolking (%)	aandeel groep in totaal aantal uren	aandeel groep in totale hoeveelheid uren (%)
Feitelijke situatie 2000				
12-29 jaar	0,7	25	0,18	8
30-49 jaar	2,1	38	0,81	38
50-69 jaar	3,2	27	0,85	40
niet-werkend ^a (62%)	3,8	17	0,63	30
werkend (38%)	2,2	10	0,22	10
70-plus	2,7	10	0,28	13
totaal		100	2,12	100
Scenario 1: van de 50-69-jarigen werkt niet 38% maar 62%				
12-29 jaar	0,7	25	0,18	9
30-49 jaar	2,1	38	0,81	40
50-69 jaar	2,8	27	0,74	37
niet-werkend ^a (38%)	3,8	10	0,38	19
werkend (62%)	2,2	17	0,36	18
70-plus	2,7	10	0,28	14
totaal		100	2,01	100
Scenario 2: van de 50-69-jarigen werkt niet 38% maar 90%				
12-29 jaar	0,7	25	0,18	9
30-49 jaar	2,1	38	0,81	43
50-69 jaar	2,3	27	0,62	33
niet-werkend ^a (10%)	3,8	3	0,10	6
werkend (90%)	2,2	24	0,52	27
70-plus	2,7	10	0,28	15
totaal		100	1,89	100

a Niet-werkend: werkt 0-11 uur.

Bron: SCP (Tijdsbestedingsonderzoek 2000)

Toelichting tabel: op basis van gegevens uit het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van SCP en partners is een calculatie gemaakt van het aandeel van werkende en niet-werkende 50-69-jarigen in de

totale gemiddelde tijd besteed aan vrijwilligerswerk en informele hulp in 2000. Rekening houdend met het feit dat die groep in 2000 27% van de bevolking uitmaakte, dat personen in die leeftijdsgroep in 2000 gemiddeld 3,2 uur per week aan genoemde activiteiten besteedden (werkenden minder uren dan niet-werkenden), en dat 38% van de 50-69-jarigen in 2000 werkzaam was, komt het totale aandeel van de 50-69-jarigen in de hoeveelheid tijd besteed aan vrijwilligerswerk en informele hulp in 2000 uit op 40%, bij een gemiddelde van 2,12 uur per week per hoofd van de bevolking van 12 jaar en ouder.

Vervolgens zijn twee alternatieve berekeningen uitgevoerd, met als enig verschil ten opzichte van de situatie in 2000 het aandeel werkende 50-69-jarigen. Mogelijke gevolgen van deze verandering voor het aandeel werkenden in eerdere of latere levensfasen, voor de tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk en informele hulp in welke levensfase of groepering dan ook, of voor de samenstelling van de bevolking naar bijvoorbeeld opleidingsniveau of gezondheid, zijn buiten beschouwing gelaten. In de twee scenario's is vervolgens opnieuw berekend hoeveel tijd er gemiddeld in de bevolking aan vrijwilligerswerk en informele hulp wordt besteed, en hoe groot het aandeel van (werkende en niet-werkende) 50-69-jarigen in beide scenario's is.

Bijlage 4

Geraadpleegde deskundigen

Lijst van geraadpleegde personen

Rondetafelgesprekken zijn gevoerd met:

Dhr. S. Aksakal
 Dhr. E. van Amstel
 Mw. J.J.M. Berg-Aarts
 Dhr. M. El-wakidi
 Mw. E. Eykema
 Dhr. Th. Ferguson
 Dhr. J. Frankhuizen
 Dhr. J. van Gorkum
 Dhr. C. Gulickx
 Mw. L. Gulickx
 Mw. N. Hector
 Mw. Kapil
 Mw. dr. T. Meihuizen-Hassoun
 Dhr. A. Oksak
 Mw. T.G. Tjoa
 Dhr. J.J. van der Veen

Bijeenkomst met deskundigen gehouden op 24 juni 2004:

Dhr. prof. dr. P. Dekker	Universiteit Tilburg, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag
Mw. M. Geling	SESAM Academie, Apeldoorn
Mw. drs. A.M. Jongerius	FNV Vakcentrale, Amsterdam
Dhr. prof. dr. C.P.M. Knipscheer	Vrije Universiteit Amsterdam
Dhr. prof. dr. J.J. Schippers	Universiteit Tilburg
Mw. drs. C.A.M. Scholten	Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn, Utrecht
Mw. dr. M. J. Steenbergen	CIVIQ, Utrecht

Overigen:

Dhr. prof. dr. P. de Beer	Universiteit van Amsterdam
Mw. J. Engelen	CIVIQ, Utrecht
Mw. prof. dr. J. Gierveld	Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, Den Haag
Mw. J. van Leeuwen	Taskforce Ouderen en Arbeid, Den Haag
Mw. I. van der Rotte	ANBO, Utrecht
Dhr. J. van der Spek	PCOB, Zwolle

Overzicht van uitgebrachte adviezen

Adviezen (genummerd)

2004

- Ouderen tellen mee. Advies aan de Themacommissie Ouderenbeleid van de Tweede Kamer. Advies 34, december 2004 (ISBN 90 12 10769 5)
- Mogen ouderen ook meedoen. Advies 33, december 2004 (ISBN 90 12 10768 7)
- Toegang tot recht. Advies 32, december 2004 (ISBN 90 12 10742 3)
- Sociale veiligheid organiseren. Naar herkenbaarheid in de publieke ruimte. Advies 31, december 2004 (ISBN 90 12 10741 5)
- Verschil in de verzorgingsstaat. Over schaarste in de publieke sector. Advies 30, oktober 2004 (ISBN 90 12 10723 7)
- Humane genetica en samenleving. Bouwstenen voor debat. Advies 29, mei 2004 (ISBN 90 12 10586 2)
- Europa als sociale ruimte. Open coördinatie van sociaal beleid in de Europese Unie. Advies 28, mei 2004 (ISBN 90 12 10565 x)

2003

- Hart voor Europa. De rol van de Nederlandse overheid. Advies 27, september 2003 (ISBN 90 12 09998 6)
- Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek. Advies 26, januari 2003 (ISBN 90 12 09810 6)

2002

- De handicap van de samenleving. Over mogelijkheden en beperkingen van community care. Advies 25, november 2002 (ISBN 90 12 09758 4)
- Bevrijdende kaders. Sturen op verantwoordelijkheid. Advies 24, november 2002 (ISBN 90 12 09757 6)
- Geen woorden maar daden. Bijdrage aan het normen-en-waardendebat. Advies 23, november 2002 (ISBN 90 12 09755 x)
- Werken aan balans. Remedies tegen burn-out. Advies 22, juli 2002 (ISBN 90 12 09686 3)
- Educatief centrum voor ouder en kind, Advies over voor- en vroegschoolse educatie. Advies 21, juni 2002 (ISBN 90 12 09572 7)
- Levensloop als perspectief. Kanttekeningen bij de Verkenning Levensloop. Advies 20, mei 2002 (ISBN 90 12 09563 8)

2001

- Van uitzondering naar regel. Maatwerk in het grotestedenbeleid. Advies 19, september 2001 (ISBN 90 12 09346 5)
- Aansprekend opvoeden. Balanceren tussen steun en toezicht. Advies 18, juni 2001. (ISBN 90 12 09319 8)
- Instituties in lijn met het moderne individu. De sociale agenda 2002-2006. Advies 17, mei 2001. (ISBN 90 12 09066 0)
- Kwetsbaar in kwadraat. Krachtige steun aan kwetsbare mensen. Advies 16, maart 2001 (ISBN 90 12 09067 9)

2000

- Ver weg en dichtbij. Over hoe ICT de samenleving kan verbeteren. Advies 15, december 2000 (ISBN 90 12 09063 6)
- Van discriminatie naar diversiteit. Kanttekeningen bij de Meerjarennota Emancipatiebeleid Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid. Advies 14, september 2000 (ISBN 90 12 09081 4)
- Wonen in de 21^e eeuw. Advies 13, september 2000 (ISBN 90 12 09064 4)
- Alert op vrijwilligers. Advies 12, juni 2000 (ISBN 90 12 09073 3)
- Ongekende aanknopingspunten. Strategieën voor de aanpassing van de sociale infrastructuur. Advies 11, juni 2000 (ISBN 90 12 09062 8)
- Aansprekend burgerschap. De relatie tussen organisatie van het publieke domein en de verantwoordelijkheid van burgers. Advies 10, maart 2000 (ISBN 90 39 91706 X)

1999

- Nationale identiteit in Nederland. Advies 9, september 1999 (ISBN 9039916942)
- Arbeid en zorg. Reactie op de kabinetsnota 'Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg'. Advies 8, juni 1999 (ISBN 90 39 91629 2)

1998

- Integratie in perspectief. Advies over integratie van bijzondere groepen en van personen uit etnische groeperingen in het bijzonder. Advies 7, december 1998 (ISBN 90 39 91533 4) met afzonderlijke achtergrondstudie (ISBN 90 39 91534 2)
- Verantwoordelijkheid en perspectief. Geweld in relatie tot waarden en normen. Advies 6, december 1998 (ISBN 90 39 91532 6) met afzonderlijke achtergrondstudie (ISBN 90 39 91542 3)

1997

- Uitsluitend vrijwillig!? Maatschappelijk actief in het vrijwilligerswerk. Advies 5, december 1997 (ISBN 90 39 91460 5) met afzonderlijke achtergrondstudie (ISBN 90 39 91459 1).

- Kwaliteit in de buurt. Advies 4, november 1997 (ISBN 90 39 91456 7)
- Werkloos toezien? Activering van langdurig werklozen Advies 3, juni 1997 (ISBN 90 39 91302 1)
- Stedelijke vernieuwing. Advies 2, juni 1997 (ISBN 90 39 91357 9)
- Vereenzaming in de samenleving. Advies 1, maart 1997 (ISBN 90 39 91289 0)

Adviezen (zonder nummer) uitgebracht in samenwerking met andere adviesraden

2003

- Inburgering: educatieve opdracht voor nieuwkomer, overheid en samenleving. Advies van de RMO, uitgebracht aan de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken, Werkdocument 1, november 2003

2001

- Etniciteit, binding en burgerschap. Bijlage II: Eigenheid en diversiteit. In samenwerking met de Raad voor Openbaar Bestuur, april 2001
- Samen naar de taalschool. Allochtone levende talen in perspectief. Bijlage 1: Onderwijs in allochtone levende talen. In samenwerking met de Onderwijsraad, november 2001

2000

- Gezond zonder zorg, augustus 2000 (ISBN 90 57 32062 2) met achtergrondstudies (ISBN 90 57 32069 X en 90 57 32063 0). In samenwerking met de Raad voor Volksgezondheid en Zorg.

1999

- Verslavingszorg herijkt. Advies over een besturingsmodel voor verslavingszorg en verslavingsbeleid, juli 1999 (ISBN 90 57 32046 0) met afzonderlijke achtergrondstudies (ISBN 90 57 32046 0, 90 57 32046 0, 90 57 32047 9). In samenwerking met de Raad voor Volksgezondheid en Zorg.
- Zorgarbeid in de toekomst. Advies over de gevolgen van demografische ontwikkeling van vraag en aanbod zorg(arbeid), april 1999 (ISBN 90 39 91535 0) met afzonderlijke achtergrondstudie (ISBN 90 39 91536 9). In samenwerking met de Raad voor Volksgezondheid en Zorg.

1998

- Voorschools en buitenschools. Dwarsverbindingen, verantwoordelijkheden, In samenwerking met de Onderwijsraad, juni 1998.

Briefadviezen

- Enkele aspecten van de ruimtelijke inrichting 2030, november 1997.

Onderzoeken

2004

- "Nee ik voel me nooit onveilig" Determinanten van sociale veiligheidsgevoelens. Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving, H. Eijffers en W. de Jong in opdracht van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Werkdocument 5, oktober 2004 (ISBN 90 77 75805 4)
- Ouderen en maatschappelijke inzet. Sociaal en Cultureel Planbureau, K. Breedveld, M. de Klerk en J. de Hart in opdracht van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Werkdocument 4, september 2004 (ISBN 90 77 75804 6)
- Financiële prikkels voor werknemers bij uittrekking. Stichting voor Economisch Onderzoek, I. Groot en A. Heyma in opdracht van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Werkdocument 3, augustus 2004 (ISBN 90 77 75803 8)
- Vergroten van de sociale veiligheid door gelegenheidsbeperking: wat werkt en wat niet? Sociaal en Cultureel Planbureau, K. Wittebrood en M. van Beem in opdracht van de RMO. Werkdocument 2, augustus 2004 (ISBN 90 77 75802 x)

Adviezen van de RMO zijn te bestellen bij:

Sdu klantenservice
Tel.: 070-3789880
Fax: 070-3789783

Of te downloaden van onze website, www.adviesorgaan-rmo.nl